Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३१५

Title मीमांसान्यायप्रकाश टीका भाट्टा-
-लङ्कारारव्या द्वितीयपरिच्छेद

Author अनन्तदेव:

Extent १६२ पत्र Age सं. १८४६

Subject मीमांसा

मीमांसा

न्यायप्रकाशटीका भाट्टालंकाराख्या द्वितीयपरिच्छेदः

पत्र १९

मीमांसा

न्याय भट्टालंकार
४२००

न्यायप्रकाशटीकाभाट्टालंकारः प० १७२

भा०दी०
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥दध्ना पूरितमात्ममूर्ध्नि कलशं धृत्वा व्रजंती व्रजे कांचिद्गोपकुमारिकां ह्यनुगतिर्युक्तो
तिसंमुत्सजंती। दृष्ट्वा श्रीमुरलीधरः स्मितयुतभ्रूयुग्ममंगपाययातस्मै सूचितवानृगतिं समुचितां यायातयामेम
तिं॥ ॥विं तन्मात्रविषयं नियमविधित्वं यन्मतेऽवेत्यैव वाक्येन प्रकटीक्रियते। तत्राह साधनेत्रिद्व्यमाद्दो
नेकमात्रपरः प्राप्नोपदेष्टृमंत्रादीति पक्षगाप्ताविति यावत्। यत्र स्यामंत्रस्यैसर्थः। नियमेत्त स्यामंत्रे तादिः। जेनय
घपि कश्चित्साध्यनियमविधिः संभाव्यते तथापि न तद्वासिद्धतो दोषः। नियमविधिलक्षणास्येहानुपन्यसात्॥ अत एव
रोपन्यस्तनियमविधिलक्षणं च तन्मात्रपरत्वादसंग्रहपरानन्च सत्यामपि जयादृष्टसाधनत्वेन मंत्रपाठिकस्याक्षौवैह्यमवीज
पेद्विनिमवस्येव नियमविधिः तस्यादृष्टसाधनताविधायकलान्नासाधनंतायाश्च नियमघटितत्वान्नक्लि मितिमंत्रनियम
विधित्वायत्तस्यक्षत्राणि एवेष्टराणीयेति चेन्नानयादिशास्वर्यस्यैव विधेर्नियमविधित्वापत्तेर्विधित्वे विधेयोद्देश्यापत्तेः। उक्तं चात
कृदयादेर्दिशाशयेनाहायथा ...तित्वत्वस्य ताज्ञासइति विषयसप्तमी सति सप्तमी वा आद्ये येन रूपेण विषयाशक्तिस्तेन रूपेणातत्त्वा

राम०
१

निष्फलकत्वमपूर्वस्यं विवक्षणीयमन्यथातिप्रसंगात्॥ तत्र स्वरूपेणास्य ज्ञानासविषयत्वं विवक्षितं प्रकृतोद्देश्यतं संबंधि
त्वेनास्य ज्ञानासविषयत्वं वा प्रकृतविवक्षितोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधित्वेनास्य ज्ञानासविषयत्वं वा २ प्रकृतात् प्रकृतान्य
तरोद्देश्यसंबंधित्वेनास्य ज्ञानासविषयत्वं बाधनादृशोद्देश्यसंबंधित्वेनास्य ज्ञानासम्बानयणीयरूपविशिष्टविषयत्वं वा नाद्यः
।३ त्रुटखलेसर्वेषिपक्षस्य प्रत्येपिलावहेतसाथ तदुपदधानीस्यवयातविधावव्याप्तेः तत्स्वरूपस्यलोकसिद्धत्वाज्ञानात् द्वितीयः। प्र
धप्रकावयातविधोप्रकृतादृष्टसंस्कारकज्ञानसंबंधेनप्रकृतोद्देश्यसंबंधितयास्य ज्ञानासविषयत्वसत्वान्नाव्याप्तिः। तथापि
द्वादशाहिकपार्ष्टिकाधाहृदयविषयेऽग्नीकांतर्गतायज्ञाविधौ गावामयनिकाधाहृदयविषयेऽग्नीचहिर्भूतायज्ञाविधौव्या
व्याप्तेः। तथाहि उक्तपार्ष्टिकाहनीक्रमेणास्यंतर२हत्सामकेनत्रप्रकृतोचयशिर्ष्यंतरसामासोमपादेंइवायवायाग्रहानहली
यायदिहहत्सामामुक्ताग्रानिस्तम्नानांद्वादशाहेचैंद्रवायवाग्रोग्रम्यणीयोदयनीयोदशमेवाहरयेतरेषांनवानामहामेइवाय
वाग्रंद्वयममहत्यस्तुक्तामथायग्रयणाग्रमिसेवेऽग्नीकाविधिरामातः। नतोक्ताक्तोर्विकृतोगगन्निराजारोरथंतरादविनिमित्ता

भाट्टा·

२

भावेपि तत्तद्व्यक्तयोः प्राप्ते अतिदेशेन तत्संभवत्वात् तिकयोरव्यक्तयोः पुनर्विधानाविसन्वमापद्यते। तथा गवामयनस्यैककम्प
षिकशाक्तत्रयप्रसुत्यात्मनः पूर्वपक्षस्यशीलस्कृतरशातस्तुत्यात्मकेअनीकात्राजाऐंद्रवायवाग्रंप्रथममहःप्रभृकाग्निस्येवं। तत्र
नाहर्धर्मत्वेनाग्रनाविधेयात्वाथप्राकृतेष्वप्यपत्तेः। नापि प्राथम्यविशिष्टाहर्धर्मत्वेनावाक्यभेदापत्तेः। किंतु प्रथमाविभागध
र्मत्वेन। अहः प्रकृतसंधानवादः। यतो विंशतिस्तुत्यात्मनि प्रथमभागे शास्त्रापाद्यमैंद्रवायवाग्रतायां तद्दशाया होः पुनस्तद्व्य
ता विधीयते तो तो यत्र द्विरूपैकाह योस्तद्व्यताशास्त्रपौर्वापर्यक्रमाकरे। एवं चोदाहृतेषु शंतापुनर्विधिप्रकृतन्तु द्वैरूप्याहः संबं
धित्वेन तत्तद्व्यक्तानामप्राप्त्यभावादव्याप्तिः। न तृतीयः यद्यप्येवं नोक्ताव्याप्तिः। आद्यविषये प्राप्तिस्थिकातिदेशेन तत्तत्स्तुत्यात्मपू
र्वसाधनत्वावच्छिन्नधर्मितयाशास्त्रयोरव्यक्तयोः परमापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नसंबंधित्वेन प्राप्तेरनीकाविधौ च गवामयनिकत राम·
द्विव्युत्क्रमन्यायेन यज्ञभागधर्मतया विधेयेऽव्यक्ते प्रतिपरमापूर्वसाधनत्वस्य सो दृष्टपत्रावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात्। द्वितीय २
विषये प्युत्क्रमन्यायेन परमापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नसंबंधित्वेन प्राप्तयोरव्यक्तयोरुक्तरूपापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नसंबंधित्वेन प्राप्तेः।

तत्तु न विधेयो ऽत्र तद्दर्पूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च यागविधावतिव्याप्तेः । विवक्षितो
द्देश्यतावच्छेदकीभूतापूर्वसाधनतावच्छिन्नसंबंधितयेत्यनेन तु विधिमंत्रयोरव्याप्तिः । तथा तावदनूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव
नावुधांशुपौर्णमास्यायजत्रिति विधावव्याप्तेः । अत्र हि देवताघटितोद्देशवचननिर्देशात्तत्र समत्वात्तु न विधाने फलाभावाच्च
न विधीयते पौर्णमासीसंबंधस्तु विधीयते । यद्यप्यदो वा कर्मप्रकृतस्य कृतेनोपांशुयाजेन तृतीययजतीतिविधिना पौर्णमासीवत्स्य
तगुलेयागविदधताऽर्थात्तत्संबंधः प्राप्तिः । तथापि विद्वद्वाक्याधिकारवाक्यगताभ्यां पौर्णमासीपदाभ्यां कालसंबंधनिमि
त्तीकृत्य कर्माभिधायिभ्यां प्राप्तेन कालसंबंधिनाग्नेयादिषु समस्तार्थेष्वनन्तसंबंध उपांशुयाजस्य प्रयोगेन नत्स्यतेः सहफल
संबंधेन प्राप्त्यसंभवत्यिसेवमर्थं पुनर्विधीयते । तत्र विवक्षितोद्देश्यतावच्छेदकीभूतपूर्णमासीत्वावच्छिन्नसंबंधित्वेन विधयीभू
तयागस्य प्राप्तेर्वादव्याप्तिः । अथ यदा चतुर्थः । तथात्तस्य कर्मकलस्योद्देशोऽस्तीत्यतः । अत्र ताविधिषु हितत्वात्साम्यकर्मप्रकृतसोद्देश्य
संबंधित्वेन प्राप्तविषयेष्वपि संभवत्स्वप्रकृततत्वात् साम्यकोद्देश्यसंबंधित्वेनाप्राप्तविषयप्राप्तिफलकत्वं । न चात्तत्त्वं

भाट्टा. वंघातबोधकानां विधीनां कथं तत्प्राप्तिफलकत्वमिति शंक्यं। न हि विध्यबोध्यबोधेन विधेः फलमिति नियमसं
३ भवः। नञ्भक्षणान्निवृत्तिबोधस्य प्रवृत्तिरूपरिसंख्याविध्यफलत्वापत्तेः। अध्ययनस्य वराविधिकृतो हि वैदिकपौ
रुषार्थत्वे च संफलनियमः अध्ययनविधिस्वपराथाऽर्थवादस्योत्तरोत्तरममपि मूलार्थप्रयमुत्त्वं घटतत्फल
त्वेन पाराणांडिकं वादस्य स्वप्रयमनुमन्यते न यांके चिद्विधिभिर्जनितामप्रवृत्तिविशेषकरीं प्राप्तिमुत्त्वं प्रयत्ना
3 प्यात तत्प्रयुक्तामपि प्राप्तिं प्रवृत्तिविशेषकरीं तत्फलत्वेनानुमन्यते। यदि तु कश्चिद्व्यवहितां प्रवहितप्राप्तिरूपमपि प्र
वृत्तिविशेषकं जनवदीयस्तणीयावाङ्नियमन्यायेनाव्यवहितामेव फलत्वेन स्वीकरोति। अत एवाग्रायणादृष्टायाम
वघातप्रायणमेव तद्विधेः फलं न तु दलनादिनिवृत्तिबोधः। तन्निवृत्तिबोधस्यावघातीयतदृष्टागतप्रायणाधीनजन्मत्वा
त् एवं च यत्संबंधित्वेनावघातप्राप्तिर्विधेः फलं तस्मिन्नतोऽदृष्टे वघातस्य पक्षे प्राप्ततवाम्नाति प्राप्तिरपि न चैवमपि त्वा राम.
दिरो पूर्वो भवतीत्यन्नाति प्राप्तिः पूर्वस्या दृष्टात्मकत्वेन तत्संबंधितयावादिरता यास्त्र संतानाप्राप्तिरिति शंक्यं। दृष्टादृष्टसंतता ३

रगणात्मकयूपे स्वारित्राजस्य परिच्छेदात्मकत्वं शासैवमांशस्कन्देस्य पतानन्त्रच तस्याः पशुप्राप्तिसंभवादिति
चेत्न स्वरमपि वैश्वदेवीं संग्रहायणीं निर्वपेद्ग्रामकामो वैश्वदेवो वै सजाता विश्वानेव देवान्स्वेन भागधेयेनोपधा
वति त एवास्मै सजातान्प्रयच्छन्ति ग्राम्येव भवतीति श्रुतेः संग्रहायणीफलसंबंधविधानवत्स्यात्। अयं हि न तस्या
स्तत्संबंधप्राप्त्यर्थः। अर्थवादसिद्धत्वं तत्संबंधप्राप्तिसंभवात्। यद्यप्युद्देवराधिकरणोदोकेवतार्थवादस्य फलसंबं
धप्रामाण्यमपनिरस्तं। तथापि सत्स्यवेहि मनुष्याः पूर्वमंजनमुपरिहिदेवेभ्यो धारयन्तीत्याद्यर्थवादोन्नीतविधेस्तदर्थप्रामा
ण्यापविधिस्तु धारणोऽपूर्वत्वादिस्रादिना येनाभ्युपगम्यत एव। एवं च यथामंत्रलिंगकल्प्यविधिनेव रशनाद्रूयेमंत्रप्रा
प्तिसंभवात्तु तद्विधेर्नमंत्ररशनासंबंधप्राप्तिः फलं। तथा ग्रामकामो नोक्तविधेरभावेऽप्युन्नार्थवादोन्नीतविधिमहिम्ना
वैश्वदेवयागस्य सजातसंग्रहात्मकग्रामलाभसंबंधप्राप्तिसंभवान्नोक्तविधेस्तत्संबंधप्राप्तिः फलं किं त्वामनहोमानां सा
ग्रहायण्यंगत्वसिद्धिः। उक्तरीत्यार्थवादात्तस्मात्तत्संबंधलाभे हि सुतरामामनहोमविधौ रात्रिसत्रवदार्थवादिकः फलसं

वंधः स्यात् । एवं विहितत्वद्विधिः । अथ यतेऽग्रामनमस्यामनमस्य देवाः इति निरस्तश्चाऊर्जुहोतिर्जुहोति । एतावंतो वैसजा
नायेमहांतोयं स्तुस्त्वकायाः स्विष्टास्तानेवावरुंधे जरत्नमवरुद्धा उपतिष्ठंतेतितात्तति ज्जुप्रसक्तविधिर्वोधितत्वात्तस्याः फल
संवंधेमवतिश्रुपाजवृत्तेर्यात्तरंगत्वं । अतउक्तेष्विविधेः श्रुतत्तेऽप्रकृते वोद्देश्ये स्वविषयप्राप्तिफलकत्वाभावादुर्बलतित
त्वा व्याप्तिः । तथाऽथातोग्निष्टोमेनानुपजंतीतिप्रकृतसाम्नातेषु तमुक्थ्येन समतिरात्रेणतं द्विरात्रेणतं त्रिरात्रेणतिवेकृ
ताग्निविविधिषु प्रधानमाधिः । एतेहि नविकृतिषु ग्निशाप्सर्थाः । अपाधवाके न प्रकृतसंगतयाविहितस्यातिदेशेनैवकृतोपशमितं
भवात् । नात्मतिदेशेनोत्तरवेयोत्सहविकल्पेनप्राप्तस्यायेनियमार्थ्यविकृतसंतरेभ्योग्निपरिसंख्यार्थोग्रहमेधीयाज्यभा
गविधिवदुद्देश्यविकृतिष्वंगांतरपरिसंख्यार्थावा । उद्देश्यविकृतिगतानेकचोदकालोचनापेक्षायास्ततकृतविकृतस्यतत्प्रा
तानेकचोदकालोचनापेक्षायावाफलत्वकल्पनायास्तूभयानपेक्षफलांतरकल्पनातंभवेगौरवप्रसत्तेनान्याय्यत्वा
त् । स्वगांतरपरिसंख्यायामथग्रहमेधीयाधिकरणपंचमपक्षवदंगीकृतत्वेदोषाभावात् । सिद्धांतस्यायेनाभ्युपगमस्यचप्रारु

तांगविधिनिष्पन्नत्वाभावेनिवैकृतविधौ वक्तुमुचितमप्राकृताग्निविधिसमकालं निष्पद्यमानेनैवैकृताग्निविधौ वक्तुमनु
चितत्वात्। संभवति त्वाष्टमिकस्यायेनातिदेशेनासंभवत्प्राप्तिकानां श्येनचितिं चिन्वीत स्वर्गकाम इत्यादिविधिहितानां
चयनाग्निजन्यकाम्यगुणानां प्रकृताविव विकृतिषु चाप्युपदेशमहिम्ना प्राप्तिसिद्धिर्नेयाफलांशे उक्तं चैवं दाशमिकाकर
ग्रन्थे। अत एवास्यैताश्चामकाम्यगुणानामाप्तिफलत्वयाऽपूर्वविधित्वेन निर्णीतेष्वपि वैकृताग्निविधिषु प्रकृतप्रकृतोद्देश्यत्वं
वंधित्वेन स्वविषयप्राप्तिफलकत्वाभावाद्व्याप्तिः अत्र तु हुतेषाऽव्याप्तिः संगच्छतेऽर्थवादाधिकरणोऽभ्यासप्रतिषेधस्तत्रैवा
प्तिकस्यायस्तु धाहृस्याप्युक्तामग्निचीतेत्यादिवाक्ये फलार्थत्वेनोक्तस्याग्रेरंगत्वेनातिदेशतोऽसंभवत्प्राप्तिकत्वे सत्युक्त
विधीनां काम्यगुणानामाप्यर्थत्वासंभवान्न च य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्युक्तस्य नाग्नेरुक्तवाक्ये फलार्थस्यापि संयोगपृथक्त्वन्या
येन खादिरत्वावदग्निहोमादिवाक्ये क्रत्वर्थत्वमपि किं न स्यादिति शंक्यं फलार्थतया विहितस्याग्रेरन्यार्थानस्य खादिरत्वाव
त्क्रत्वंशाश्रयमलभमानस्यावश्यापेक्षितात्रयसमर्पकत्वेनैवाग्निहोमादिवाक्यानामनुपपद्यत्वात्। यद्यपि दीक्षणी

मा॰ द्वा॰ ५ पारिसोमिकांगसंकीर्णत्वाविरहोमार्थं गवलात्तद्वैधेविकरुणारूकमप्रतिमोचनाग्निवत्वाल्लिंगादग्नेः सोमयागास्त्रि
तत्वे संमाम्नातेतथापिनप्रकृत्साश्रयत्वंतस्यावाचनिकोत्तरवेद्य— रुद्धायालैंगिकत्तद्विरोधआश्रयत्वापोगात्। विकृ
त्याश्रयत्वेतुसंभावितेऽग्निहोमोक्थ्यातिरात्रवाधानित्तएवप्रकृत्साश्रयत्वप्रायणीकामवेधुः अग्नामपसपानिताद्वि
धेः। तथाचप्रतिवाचनिकाश्रयनिर्णकात्सत्वलैंगिकाश्रयफलमनायाश्रसंभवेप्रतिद्विर्णात्रादिवाकाम्यपाश्रयप्राय
काणीत्येवव्यक्त्यस्थितिरूचितेतिनतुनैनयथतंलैंगिकेनापिकाम्यजयास्वतः प्रबलेनाग्निनावाचनिकाश्रपिनित्यत्वेन
स्वतोदुर्बलापातजत्तरवेदेर्बाधसंभवात्। चमसगोदोहनादौसामान्यविशेषादिन्यायतोपिविवक्षितवाधसंभवेनेदृशस्थ
लएवकाम्यनित्यवाधन्यायासंकीर्णोदाहरणत्वसंभवात्। वक्त्यजत्त्वैवोत्तरवेद्यग्न्योः प्रसरबाधकत्वोत्तरवेद्यास्त्यग्नि
श्चीयत्तरतिक्रतिवलेनाग्निनिधानेचितस्थलोत्तरवेद्योर्वेदिवर्हिषोर्हविर्णसादनरवसमुच्चयावगमात्। अग्नौग्निलिंगादेव रा॰ म॰
प्रकृतिविकृत्साश्रितत्वेप्राप्तेऽग्निहोमादिवाकानिरूत्वंगत्वप्रणीतेरवाभ्युपेमवानार्भ्याधीतस्याग्नेः काम्यजयाप्रकृतोवाद्वि ५

5

रूढत्वादिति न्यायाविषयत्वल्लिंगात्सकलसोमयागाश्रितत्वेप्यनेकेषु चित्युनविधिश्रवणामितराश्रितत्वपरिसंख्यार्थं क्रतो
नस्मादिति शंक्यं। अस्य संतापात्मपरिसंख्यातः क्रत्वंगत्वस्य तिप्रश्रवस्येकेचित्त्वात्। आधानविधिसिद्धस्य यदाहवनीये जुहो
तीति क्रत्वंगत्वं गत्वं तयावगतस्याहवनीयस्यतस्मात् गतयावगम्यमाने हि चयने जुहूद्वारा परत्वात् यामिवाहवनीयद्वारा क्रत्वं
प्रसक्तं न चैवमाहवनीयद्वारा तत्साध्यसकलक्रत्वर्थत्वापत्तिः। यक्रत्वर्थोग्निः स्थंडिले निधीयते गादर्ध्य कल्पनायाएवो
चितत्वात्। सोमयागस्य कीर्तिप्रयोगस्य चयनस्यानुष्ठानस्य दृश्यात्मकस्थानेन विशिष्यसोमयागांगत्वनिश्चयात्। इत्थं
प्रसक्तत्वं गतमग्नेः काम्यत्वबोधकवाक्येत्र्योदितं शास्त्रेणाफलवत्तयाबोधिते क्रत्वंगत्वकल्पनाया अनुत्थानात्। तत्र जितिप्र
सवो ग्निष्टोमादिवाक्येः क्रीयंते। लाघवात् अतः प्रकृत्संगत्वेन विहितस्यातिदेशेन संभवत्वात् तिकास्यप्रायकेषु कामग्नणप्रा
प्तिफलकेषु वैकृतविधिषु भवेद्व्याप्तिरिति। मैवं भवं तु क्रत्वर्थत्वबोधकानुक्रवाक्यानि तथापि न तावद्दग्निष्टोमो कथ्यामितराने
वाक्येषु व्याप्तिः तेषां ततत्संस्थावत्स्वकृतावशप्राप्तिप्रायकत्वात्। न च प्रकृतिभूतयोरप्युक्थ्यातिरात्रयोरग्निष्टोमविकारत्वाद

भा दी० ६ ।तिदेशेनाग्निलाभः शक्यः। तयोः संस्थयोः काम्यगुणत्वेनाश्रयीभूतज्योतिष्टोमविकारत्वेपि तद्विशिष्टज्योतिष्टोमस्यावि
कारत्वात् एकस्मिन्नेव विहितज्योतिष्टोमेऽग्निष्टोमसंस्थादर्शे चमसवन्नित्यो गुणः उक्थ्यषोडश्यतिरात्रसंस्थात्मकः तत्रैव गोदो
हनवत्काम्या गुणाः॥ अतो दर्शितवदेव गुणभेदमात्रेणान्नत्वस्य प्रकृतिविकृतिभावः संभवतीति नातिदेशेनाग्निलाभोपि ए
6 त्रोक्थ्यसंस्थयोर्ज्योतिष्टोमयोः। नाप्यग्निष्टोमवाक्योपदेशमहिम्नात्तत्र लाभः। अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादिति
वदन्यसंस्थयोस्तयोस्तत्र श्रुतेः। तस्मादत्रासाग्निज्ञापकत्वेनाग्निष्टोमादिवाक्यस्य त्रयेणाव्याप्तिः। नन्वेवमप्यग्निष्टोमादिश
ब्दानां प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वादुक्थ्याक्रतुत्रयं प्रकृताविव विकृतिष्वप्यग्निविधायकमिति वाच्यं। तत्र विकृतिविध्यंशे
ऽतिदेशसंभवात्साग्निज्ञापकत्वस्यादव्याप्तिः। यथाप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादुक्थ्ये वैश्यस्यातिरात्रे ब्राह्मणस्येति।
षोडशिविधिपरवचनेष्विवोक्तवचनेष्वप्यग्निष्टोमादिशब्दानां प्रकृतिमात्रपरत्वं किं न स्यात्। तथासति प्रकृतिविकृत्योरग्नेरे राम० ६
कविधिविधेयत्वरूपसामानविध्यप्रतिपादकस्य ग्रहणं समानविधानं स्यादिति सूत्रस्यानुपपत्तिरिति चेन्न गुणश्राप्यसमर्थ

मुपदेशात्। प्रत्येकरूपविधिविधेयत्वात्तु नः सामान्यविधिरस्य तत्र तत्रैव विवक्षितत्वात्। एकविधिविधेयत्वविवक्षायां नि
ष्प्रयोजनत्वात्। अहर्गणेष्वग्निवत्समानविधानं स्यादिति द्वादशाहिकपार्ष्टिकाद्याहर्द्वयनिष्पाद्यत्वाविशेषः समानवि
ध्यफलत्वकल्पनापरोऽस्त्वत्रेऽग्निवदिति दृष्टान्तोपन्यासेन तस्य सूत्रस्य तथात्वं सर्वसूत्रेणा यद्दार्ष्टान्तिके हि प्रवृत्तोऽयं दिरथं त
रस्तोमेति विकृतौ ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरिति विधिभेदादेकरूपविधिभ्यां विधेयत्वमेव सामान्यविध्यं विवक्षितं। ततो दृष्टा
न्तेऽप्यावपितादृशमभिप्रेतमिति प्रतीयते तस्मात्प्रकृतिमात्रपरोऽग्निष्टोमादिवाक्यत्रयेणाप्राप्तिरिति नैवं। तथा सामान्यविध्यप्रा
प्त्यां प्राकृतविधिना कृत्स्नोपकारतयावगतस्याग्नेर्विकृतविधिषु गृहमेधीयाज्यभागविधिन्यायेन परिसंख्यार्थत्वसंभवे
न तन्त्ररत्ने प्रदर्शितस्य पदसंख्यानेनास्यासंभवापत्तेः। एकविधिविधेयत्वरूपसामान्यविध्येनु प्राकृतविधेः प्राक्कृत्स्नोपका
रकत्वेन तन्निरासोपपत्तेः। किंच षोडशि विकृत्याग्निष्टोमादिवाक्यगताग्निष्टोमादिशब्दानां यथा ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थसंकोचक
भक्तिनैव न नारभ्याधीताग्निवाक्यगताग्निष्टोमादिशब्दानां अप्रतिसंकोचकेऽपदाहवनीये जुहोतीत्यस्यैवोक्ताग्निवाक्यानाम

भा॰दी॰ ७

पि प्रकृतिविकृतिसाधारणत्वमेवोचितं। ततश्च विकृतिविध्वंशो भवेदव्याप्तिरिति। उच्यते यत एव प्रकृतिविकृतिसाधारणा अभी
विषयः अत एवैतदभावे तदभावे तत्र तत्संख्याकप्रकृत्संगत्वासिद्धेर्विकृतिष्वनातिदेशो नाग्नेः संभवत्प्राप्तिकत्वमिति तिनाव्याप्ति
रग्निरग्निष्टोमादिवाक्यगतविकृतिविध्वंशोपि नापि द्विरात्रादिवाक्येषु। प्रकृतिविकृतिसाधारणाग्निष्टोमादिवाक्येरेव द्विरात्रा
दिगताग्निष्टोमादिसंस्थाहः स्वोपदेशिकाग्निलाभेन काम्यगुणप्रवृत्त्युपपत्तेः काम्यगुणप्रवृत्त्यर्थाग्निप्रापणासद्विरात्रा
दिवाक्येरसंभवात्। यथापि द्विरात्रादिगतत्वेन संभाव्यमानेषोडशिसंस्थेऽहि नाग्नेरौपदेशिकत्वं तेभ्यो लभ्यते तथाप्येकफलसाध
नाहःसु साधारणांगस्याग्नेः षोडशिभिन्नसंस्थाहः स्वोपदेशिकत्वमहिम्ना तदाश्रितगुणप्रवृत्त्युपपत्तेर्न तस्मिन्नौपदेशिकत्व
संपादनस्य किंचित्फलं। आश्रय स्वोपदेशिकानुष्ठानमेव हि काम्यगुणप्रवृत्त्यौपयिकं तेन तन्नौपदेशिकानुष्ठानाभावेपि गोरवा
ता। अन्यथा दीक्षाकालोत्पन्नतत्पापशुन्यसाधारणपंगते यूपे पि काम्यगुणानुष्ठानानापत्तेः। वस्तुतस्तु अग्निस्तुलिंगदर्शना राम॰ ७
नेऽनुग्रहः प्रतीयते सविधिकारणभाष्येतस्तुवचनेन संनंतरं तत्प्रतिरात्रे सोत्सतः पूर्वं तं षोडशिनेति वाक्योदाहरणात् षोडशिसं

7

स्येप्यहनि सुलभमग्रे शेषोपदेशिकत्वाच्चाग्न्युद्धरणादिकर्माणि नाग्निविधायकानीति यथासंभवमनंतरं पूर्वाम्नातविध्य
पेक्षितत्वात्स्याद्यद्यर्थतया स्वीकार्येष्वप्येतेषु विनाप्याप्तिः । अथो एतत्पक्षे इति विहृतिसाधारणेप्यग्निहोत्रादिवाक्ये प्रसक्तान्म्ना
तत्त्वंस्थाकालेव विहृतिषग्निशान्तिः स्यान्नान्तिदिष्टतत्संस्थासु । तत्संस्थाककर्मान्वेषणकाले प्रसक्ताम्नाततत्संस्थाक
कर्तृत्वांशाग्न्युपस्थितेर्गृह्याग्निविधानेन निवृत्तत्वात्पाणिनां विधर्मी विलंबोपस्थित संस्थाके पक्षे पर्वते । यदाहवनीये जु
होतीति वाक्यगतस्य जुहोतेरप्यग्रयस्य स्वकालानादिस्वधिकल्पो विहृतस्याप्यदिष्टाग्निहोमादि साधारणमेवाभ्युपगंतव्यं न
तु वैहृतानातिदिष्टहोमसाधारणमपि यथाहुः । न तस्मादाहवनीये न संहैवाप्यातिदेशिकानां प्रवृत्तेर्वा द्विरुक्तत्वादि स्वयं निश्चयो
भवेदिति । अन्तश्चये पुरोडाशादिषु संख्यानां नप्रत्यक्षाम्नानमिस्यातिदेशानाद्वादशाहिकसंख्यालाभः । तेषग्निहोमादिवाक्ये
रनुपदिष्टेष्वौपकारम्यगुणप्रवृत्तिर्नस्यादिति तेषु तद्गुणप्रवृत्त्यर्थमभिप्रायके पुरोडाशादिविधिषु स्यादग्न्यतिरिति । स्यादे
वं यदि दर्शपूर्वसाधनत्वेनोपदिष्टप्रणयनस्येगोदोहनविधावि वक्तृतु विशेषापूर्वसाधनत्वेनोपदिष्टाग्नेरग्न्याश्रितगुणफ

भा॰दी॰ लसंबंधविधावाश्रयत्वेनान्वयः स्यात्। इह त्वग्निष्टोमादिवाक्यैः क्रतुसंबंधकरणात्प्रागेवानारभ्याधीतेन यएवं विद्वानग्निं
८ चिनुत इति वचनेनोत्पन्नो ऽग्निः शुद्ध एव रूपेणाक्तसादिगुणविधिद्वारेण संबध्यते। ततो ऽग्नेर्लैंगिकवाचनिकक्रतुसं
बंधाभावात्। अग्निरत्र तदा ऽग्निना गुणो भवितव्यमित्यार्थिकत्वेषां क्रतुसंबंधः। अर्थात्तिष्ठंतश्चोपदिष्टानि दिष्टाग्निकसर्वक्रतुसाधा
6 रण्ये नैव सिध्येदिति नातिदिष्टप्रकरणायनाश्रयणो गोदोहनवैगुण्यवदनतिदिष्टाप्यग्न्याश्रयणो रूपेणाक्तसादिगुणानां वैगुण्यं
तस्माद्धिरण्या [redacted] दिवाक्यानां काम्यगुणार्थत्वाभावात्पूर्वपठिताग्निविधित्वावकत्वमहर्गणांतरेभ्यो ऽग्निनिव
र्तकत्वं वाहिरण्यादिष्टेवांगांतरनिवर्तकत्वं चोत्तरत्वेपासहविकल्पेन भामाग्नेर्नियामकत्वं वासीकार्यमिति तिनत्तेथाप्यवास्ति वं
क्तुमुचितेति। तत्र। तथाहि यत्रावत्काम्यतया विहिताग्नेराश्रयार्थकत्वमग्निष्टोमादिवाक्येषु नक्तं तत्र पशुकाममश्विनीतेसादिवा
क्यैर्भावार्थाधिकरणान्यायेन स्थलनिर्माणात्मकचयनरूपक्रियाया एव फलोद्देशेन विधानात्कस्याश्रयापेक्षा स्यालोचनीयं राम॰
। यत्र हि धात्वर्थः प्राप्तः उपपदार्थश्च द्रव्यादिरप्राप्तः तत्रैव फलवाक्यैर्भावार्थाधिकरणायवादत्वेन गुणकामाधिकरणान्यायाव ८

नारः। न तु धात्वर्थोपपदार्थयोर्हि तयोः शास्त्रावगमो वाच्यत एवं द्रव्यापवर्गानुग्रहार्थस्त्वीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः क
ल्पेरन्निति विधावुभयोः शास्तत्वान्न ग्रहणामेव फलसंबंध उक्तेद्दशमे। न च तत्रैव पशुधात्वर्थभूतग्रहणानां प्रकरणादाश्रय
लाभः तथेह धात्वर्थवचनस्यापि तन्त्रात्मो वाच्यः स्त्यपि शंकास्यं दृष्टांतेपि क्रियारूपाणां तेषामाश्रयाकांक्षा यादृक्संभवे न प्र
करणात्तन्त्राभोक्तेः स्त्रुक्त्वात्। यदि च सामर्थ्यः क्रियारूपत्वमतेसो भावेण स्त वीजेस त्र तो त्र स्येयोक्ताग्निग्रहणावाक्ययोराश्र
यत्वाभिमतयागविशेषानुवादः सा तत्र तत्तद्रूपयस्यात्तन्निरूपितस्याग्निग्रहनिष्ठकारकविशेषस्य फलसंबंधकल्पनेन
तद्देवाश्रयाकांक्षा सामर्थ्यात्प्रकरणादिनाश्रयलाभ उक्तेन तान चेवं॥ न चोभयशास्त्रप्राप्तः काश्चिद्गुणो विधेयो दृश्यते द
ध्यादिवद्द्रव्याकांक्षया श्रयान्वय उक्तेन तान चेवं क्रतुमनाश्रित्य फलाय विहितानामग्निग्रहाणां क्रतोर्बहिरप्यनुष्ठानापत्तिः। ए
कविंशतिमनुब्रूयात्त्वतिष्ठाकामस्येत्यादिवचनविहितानां काम्यानुवचनानामिव क्रत्वंगैर्निवृत्तक्रमस्य उपव्यस्तक्रत्वंगसंगी
तिनद्देशिक गुणावलाद्यक्रत्वंगः यानित्वनियमोपपत्तेः। एतेन लिंगादाश्रयलाभस्य शंकापरिहारावप्युक्तावानवद्यौ ध्येयौ।

क्रत्वं नः प्रातर्नमाचेरात्र स्योपपत्तेः श्रूयमाणपाकांशायां लिंगोक्तकर्त्तव्यताया अनुत्पन्नत्वान्न चाभागिप्रतिषेध
सूत्रस्यात्मसंयोगाभ्यांग्रेधित्वांत्रिकाद्ध्वेः फलसंबंधाभावप्रमाणस्य च सिद्धत्वादाश्रयापेक्षो चितेत्ति शंकां। एवमपि श्राद्ध
वैगुणादेरिव प्रकृतक्रियापाकारकीभूतस्याग्नेः फलायविधानाद्येयनस्य च प्रकृतत्वात्तस्य वाकोऽनुवाददर्शनाच्च तदेवाश्रयः
स्यात् ननु अनुष्ठानराश्रयत्वेनापेक्षणीयः क्रतुगतक्रमबाधिकास्तु र्वं ग्रंथे न दृष्ट्यात्माभिषेकजन्य इति न निषेधः तथात्वे चयननिषेधक
त्वमेव स्यात् पृथिवी निषेधकत्वं तत्र च चयनविधिविरोधः न च विकल्पेन विधिनिषेधोपपत्तिः पाक्षिकबाधप्रसंगादिष्टत्वात्। न
त्र चयनपाक्षिकत्वार्थमेव भवतु निषेधः स्यात्पूर्वं तस्य पिष्टकाशं नैरपेक्ष्यसिद्धत्वान्न मादृश्यमपि निषेधस्ये निवर्त्तुमुत्क्रं का
मसंयोगाद्या अग्नेरस्येव पाक्षिकत्वमिति। नन्वत्र ह्यत्र च पत्नक्रियापाक्षिकत्वस्य नस्याः कामसंयोगेनेव सिद्धेरग्निमात्रस्य क्रिया
परत्वमेव वक्तुमुचितं। दुर्बलस्य प्रतिषेधस्य कृत्स्नग्रंथे विनिषेधे क्रियापाक्षिकत्वपरत्वनिराकरणात्। विशेषणोपादाने न तस्य
तप्रावगतस्य निषेधस्य क्रियापरत्वे नकल्प्यत्वादोर्वेस्मिन्नसावायेन हितं व्याचष्टे माम्प्रसुधापाराः। तस्माद्धात्रिकपर्यालोचनेन

यमुक्तमग्निचिन्वीतेत्यादिवाक्येषु क्रियाया एव फलसंबंधप्रतीतेर्नाग्न्यपाकांक्षोपपत्तिः। न चाग्निसंस्कारकर्मतयावगत
स्य चयनस्य फलसंबंधेन प्रधानकर्मत्वमनुपपन्नमिति वाच्यं। सामिधेनीसंस्कारकानुवचनस्येव सोमसंस्कारार्थग्र
हणानामिव वा वचनबलेन तदुपपत्तेः। तस्मादग्निष्टोमादिवाक्येष्वाश्रयापार्थकत्वं संभावयितुमुचितं। आस्तां वाऽश्रयाकांक्षा
ऽग्नेः। तथापि लिंगादेव तद्धामसंभवात्तेषां तदर्पकत्वं। यद्येवोक्तं उभयवेयवस्तूपहतेर्लैंगिकाश्रयतापाते तस्मादाश्र
यत्वप्रायणीयाद्यग्निष्टोमादिवाक्यानीति तदप्यसाधु लैंगिकविरुद्धाश्रयसंबंधेनाग्रेयैकांक्ष्येसतितेषां वाक्यानां कृत्वं
गत्वपरतापा एव वक्तुमोचितत्वात्। सर्वो हि विधिः किंचित्तु तमुद्दिश्य कंचित्तु ते प्रवृत्तिजननस्वभावः। आश्रयसंबंधपरे च विधा
ववश्यं सहेयः तस्मादाश्रयमुद्दिश्यप्रणेयगुणमुद्दिश्याश्रयेवा प्रवृत्तिजननं संभवति। तयोः परस्परं परोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वा
त्मकपाण्यर्थयोगात्। आग्नेराश्रयाकांक्षायामगत्या तत्स्वभावहानिमंगीकृत्यापि स्वीक्रियेत आश्रयसमर्पकत्वं विधेः। लैंगिका
श्रयेण तस्यां निवृत्तायां तु विधिस्वभावहानिक्षेणा यत्कृत्वं गत्वपरतमेवोचितं अत एव माद्दर्शे कचिद्दावनिश्चाश्रयसंबंधोगीक्रिय

भाट्ट० नेन चोत्तरवेद्यपोदितात्र्यपप्रतिपत्तवेलायवादात्र्यसमर्थकस्य मुचितं तदुक्तरीत्याकृतत्वं गस्य प्रतिपत्तवेपि लाघवात्।
१० अथ यदंगीकृत्यापि कृतत्वं गत्वपात्वमग्निष्टोमादिवाक्यैर्येप्रकृतिविकृतिसाधारण्येन वाप्यातिरिक्तं। तदप्यलीकं अ
ग्निष्टोमवाक्यस्य प्रकृतिमात्रपरत्वात्। उक्थ्यादिरात्रवाक्यानां तु विकृतिमात्रपरत्वात् तथा हि यथा त्वत्ता हवनीये जु
10 होतीति विधिर्होमांगत्वेनाहवनीयविधानं कुर्वन्जुहोतिचोदनोपदिष्टेषु प्राकृतवैकृतेषु नादिष्टहोमानामन होमादिष्टाहव
नीयं विधत्ते। नातिदिष्टवैकृतहोमेष्वपि तेषां विलंबोपस्थितत्वात्। हि हुत्वा पतेष्व तथा चयनकाम्यत्वबोधकवचनामा
वे चयनविधिनाहवनीयसंस्कारकत्वेन चयनं विदधता क्रतुष्ठानस्यादेशप्रसङ्गकृतेनाहवनीयविशिष्टसोमयागांगत्वं च
यनस्य प्रापयता यत्रैव सोमयागे तद्विशिष्टमुपदेशेन साक्षादवगतं तत्रैव तदंगत्वं प्राप्येत। तत्रैव च सोमयागे तद्विशिष्टं तथा
वगतं भवति यदंगत्वेन प्रक्षेपविधानायत्वत्तु रत्नं जुहोतीति वत्सस्य निर्द्देशः। न चाग्निष्टोमविकृतिष्वपि तथा निर्दे रम०
शोस्तिमासांयजेता सीरत्नुपेयुरित्येव विधानात्। गृहे जुहोतीति प्रकृतो विहितस्य प्रक्षेपस्यातिदेशेनैव लाभोपपत्तेः। अतः प्रकृति १०

तिमूलत्वे ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहे जुहोतीत्यादिप्रसक्तजुहोति निर्दिष्टत्वात् तत्रैवाहवनीयविशेषसमुपदेशेन तत्साक्षादवगतमिति काम्यत्व
बोधकवचनाभावे तदङ्गत्वमेव च यत्तु प्रकृत्यनुयायित्वं कारीत्या सर्वसंस्थज्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वेन च सर्वसंस्थज्योतिष्टोमाङ्गत्वमेव
प्राप्नुयात् तदपवादे च काम्यत्वबोधकवचनैः प्रसक्तप्रतिप्रसवकुर्वदग्निष्टोमवाक्यं यथाप्राप्तिप्रकृतावेव तं कुर्यादिति न तत्सवि
कृतिविषयत्वं सर्वसंस्थायामेव च तत्प्राप्तं कुर्यादिति नोक्षत्यात् इत्यनवाक्ययोः प्रकृतिविषयत्वं न चाग्निष्टोमपदोपेतवाक्येन कथमन्य
संस्थे प्रतिप्रसवः सविशेषकां प्रतिप्रसवोपजीव्यशास्त्रमिहाधारणा तुल्येनाग्नेन विधानेन लाघवाद्यादितो दृष्टप्तनाकयागविशेषणात्वे
न च तदविवक्षायाज्ञो चित्तसाध्यानतानातिषड्डुंशतिरिक्तेव ब्रूयादिति वचनेषड्डुंशतिपदस्य प्रकरणपरम्भमेधागमूतेऽग्निगावन्ता व्य
स्यापि शाकृतास्थिगवचनं परिचयार्थं निर्दिशवज्ज्योतिष्टोमनेऽनरूपमूताग्निष्टोमसंस्थायाउ दृष्टयागविशेषपरिचयार्थं निर्दिश
संभवात् । अग्निष्टोमसंस्थायां ज्योतिष्टोमनैजरूपतानालोचने हि अग्निष्टोमादिवाक्यत्रयमध्ये कुत्र प्रतिप्रसवपदं लभ्यमाश्रित्य
कृतसंस्थायामविवक्षाश्रयणीयेति विनिगमनाविरहः स्यात् । आलोचिते तु वाक्यार्थानन्वयित्वात् अपि तस्याः तद्रूप्येणात्तत्त्वमहि

भा॰ द्वा॰ न्नाप्रथमवाक्ये ज्योतिष्टोमस्य तु धारोहाद्गुरुपि विशेषः तन्मायेन तत्रैव तादर्थ्यप्रतिपत्तसवपरत्वमिति विनिगमनालाभः। अनार
११ णोक्त्या तिरात्रसंस्थयोर्यत्र विकृतौ नैजरूपत्वं तद्विषयत्वं एतद्वाक्ययोः यद्यपि नित्यकाम्ययोः संस्थयोः पाक्षिकसंबंधोऽविशिष्टः तथा
पि नित्यवद्विधिमहिम्नाऽग्निष्टोमसंस्थायां भवति स्वाभाविकत्वबुद्धिः संस्थांतरत्वप्रत्ययहेतुकाचिदानुभाविकी त्यन्महिम्नैव याच प्रथ
मोपस्थोपस्थानांय ज्योतिष्टोम इत्यत्राऽग्निष्टोमसंस्थस्यैव प्राप्यमविवक्षितमिति त्रिसंधातितं पंचमे। तस्मादग्निष्टोमवाक्येनानिर्ज्ञा
तकेवलपशूसंगभावस्यातिदेशो न संभवत्यातिकस्य केवलविकृतिसंबंधाप्रापकयोरुक्त्यातिरात्रवाक्ययोः स्याद्व्याप्तिः। भव
तु वाक्यत्रयस्य प्रकृतिविकृतिसाधारण्यं। तथापि विकृतिविध्यंशे भवेदेव तेषव्याप्तिः। न हि लक्ष्यविध्यभावेऽसंततापाप्तिरपूर्ववि
धिलक्षणाविवक्षितायेन भवदुक्तरीत्याऽव्याप्तिः शंकाप्रतिहारास्यात्। तथा सति सोमेन यजेतेत्यादेः सोमांशेऽप्यपूर्वविधित्वाप
त्तेः। न हि विध्यभावे यागस्य स्वरूपस्यैवानवधारणेन तत्साधनतया सोमादिप्राप्तेरसंभवात्। तस्मादुद्दिश्यविधानापत्त्या वि
ध्यप्रवृत्तौ तयोः संबंधाप्राप्तिरितरेतरस्याऽपूर्वविधिरिति। विशिष्टफलस्य सांवाच्यं न तत्र यथा सोमेन यजेतेत्यस्य विधेर्यागवि रा॰ म॰ ११

धानापवर्त्तितो न तु देशेन सोमविधानापचापवर्त्तितो होमस्याग्निकशातित्वं भवात्सोमांशेनापूर्वविधित्वं भव-
त्तथोक्ताग्निविधीनां प्रकृत्संगत्वेनाग्निविधानापप्रवर्त्तितो विकृतसंगत्वेन न तद्विधानापवर्त्तितो विकृतसंगत्वेनातिदे-
शत एवाग्निप्राप्तित्वंभवात् विकृतित्रिधर्म्यशेऽपूर्वविधित्वंभवद् इति। अस्तु वाग्निष्टोमादिवाक्यान्येव तदुक्तरीत्या-
ऽव्याप्तिपरिहारः। द्विरात्रादिवाक्ये तु सादेवाव्याप्तिः। अनुपदिष्टस्थाप्यवेक्षुतेषु उक्तरीत्याऽतिदेशसंभवत्वात्तिफाग्नि-
ज्ञापकत्वान्न स्यादन्तु तत्पूर्वत्वं बंध मूल्यस्यो स्यन्नि त्रिवृत्चयनमात्र स्पष्टेनाकसादिशालान्यसाध्यत्वान्न तस्यस्यर्थेन
विकृतो चयनोपदेशापेक्षेतितन्नाक्रत्वपूर्वत्वं धामावे च यद्भन भावनायाः फलाकांक्षाशांतभावेन चयनकर्त्तव्यता-
वोधपर्यवसानाभावे चयनस्याश्रयत्वाच्च यायोगात्। उक्तं हि संख्याधिकरणे पूर्वप्राप्तां कर्त्तव्यतया निर्णीतां क्रिया-
माश्रित्य फलाय संख्या तु विहिता क्रतुसत्कथंभावाकांक्षयेति कर्त्तव्यतान्वयो वाच्यः। न तत्कर्त्तव्यता निर्णायकं त्वेन तद्भाव-
नायाऽश्रयत्वान्वयात्त्वाग्निति प्रथमं ज्योतिष्टोमभावनायाः शेषभूतैरंगवाक्यैर्भवितव्यं तद्धेयत्वेन निराकांक्षीभूतानां चनप्रश्ना

भा॰दी॰ १२

स्यहृत्तसंख्या। विधिशेषत्वं भूयः संभवतीति न समानविधानत्वं संख्यानामिति। यदा च ज्योतिष्टोमभावनायाः इति
कर्तव्यताकांक्षोपशमाभावे ज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वयोग्यत्वं तदा किमुपक्रम्यं चयनभावनायाऽपेक्षितं न तु फला
कांक्षोपशमाभावे चयनस्य तदयोग्यत्वमित्यवश्यं शास्त्रोपदिष्टपूर्वविशेषसाधनत्वोपहितस्यैव प्रणाप न वच
यनस्याश्रयत्वं वाच्यं अन्यथानवगतफलविशेषस्य चयनस्य फलवत्क्रतुसंबंधे गत्वप्रसंगेनाश्रयत्वस्य दुर्निरू
पत्वात्। न च क्रत्वंगत्वानवगमेऽपि पशुकामश्चिन्वीतेति फलसंबंधावगमादाश्रयत्वोपपत्तिः॥ फलक्रतुसंबंधबो
धकविध्योः क्रत्वविनियोजकत्वेनैकस्यैव पूर्वप्रवृत्तेर्नियमाभावात्। वस्तुतस्तु व्रीहीनिति द्वितीययैवोत्पत्तिवाक्य
गतयाग्निमिति द्वितीययैवापूर्वसाधनत्वलक्षणी सहकृततया क्रत्वंगत्वसिद्धिरिति तदपूर्वविशिष्टचयनस्यैवाश्रयत्वं न
च काम्यत्वबोधकविधिना क्रत्वंगत्वापवादान्नैवमिति वाच्यं। संयोगपृथक्त्वन्यायेनाबाधेनापि संभवत्स्वहानिकेन तेनो
त्पन्नोपतीतस्यांगत्वस्य बाधायोगात्। न चैवमप्यग्निमित्यस्योपप्रतिपन्नस्य वत्तासंभवाद्द्रव्ययर्थमिति वाच्यं। उपदि रा॰म॰ १२

ष्टाग्निष्टोमसंस्थेग्निष्टुदादेर्गुणकामशास्त्रेण तस्याप्यग्निविधायकत्वात् । तथा चाकरमर्यादात्यागे तत्राप्यव्याप्तिरिति तन्नस्थ
विकृतित्वेक्काम्यगुणशास्त्रार्थः स भवत्येव चयने विकृतस्य सर्वसाधनत्वोपदेशादिति तस्य रेशुवाके प्रसादेवाव्याप्तिरिति । भव
तु तर्हि पंचमः पक्षः शायणीयरूपविशिष्टोयद्विषयः प्रकृतात्प्रकृतात्प्रकृतान्यतरोद्देश्यसंबंधित्वेनासंनाम्नात तत्वमिति त
थाचनोक्ताव्याप्तिः आमनहोमविशिष्टसांग्रहण्याग्रामसाधनत्वेनाप्राप्तेः । काम्यगुणविशिष्टचयनस्य विकृतित्वसंबंधाप्राप्तेस्त
त्तद्गुणविधौ तत्र ज्ञाति विशिष्टस्य तत्तदधिकारविधौ फलसाधनत्व विशिष्टस्याप्राप्तेः इति चेन्न एवमपि द्वे आहवनीय इति
अग्निहोत्रप्रकरणाम्नानविध्यव्याप्तेः । तथा हि अग्निहोत्रे श्रूयते द्वे आहवनीये चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोन्वाहार्यपचने
दशाक्षरा विराड्रूप एवं विद्वान्विराड्रूपमग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्र द्वे आहवनीय इत्यनेन नमाहवनीयविधिः यदाहवनीये जु
होतीत्येव प्राप्तेः । नापि विराड्रूपत्वोक्त्या नाम्दशाहुतीनां मध्ये ऽष्टासाहुतिष्वतस्य रिसंख्यापा त्वग्नेः तरविधित्वादेव तत्सिद्धेः ।
भवति तु तदृष्टानामग्निहोत्राधिकारविधिबोध्यफलसंबंधाय । एतद्वाक्याभावे हि चतस्र इति वाक्येप्राप्तेकर्मणि संख्या ग्रो

विध्यसंभवादग्निहोत्रपदाभिधेयानामपूर्वकर्मणां विधायकेष्वानां अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यात्र कर्मण एव त
दभिधेयत्वसंभवात्। ततश्च विराड्रूपतिवाक्ये ऽग्निहोत्रनाम्नाग्निहोत्रसमुदाये गौणो ऽग्निहोत्रशब्दः स्यात्तद्दशानिष्टस्थानी
यत्र एष शब्दः दिसग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिना मुख्यस्यैव फलसंबंधः स्यान्नान्येषां। अनेन वाक्येन विराड्रूपसंपत्ति
वाक्यबोधितदशाभ्याससमध्ये द्वयोराहवनीयसंबंधे कृते तु शिष्टाभ्यासानामितरवाक्याभ्यामग्निमात्रविधानं सुकरं समं स्या
दिति न्यायशास्त्रसंख्यायाः अनुवादत्वसंभवात्। ततश्च दशाग्निहोत्रवाक्ये ऽन्यतरस्यैव होमस्याभ्यासा इति सर्वाभ्यासविशि
ष्टस्यैवाग्निहोत्रस्य फलसंबंधसिद्धिरित्यसंतापासप्राप्तिफलकत्वेनापूर्वविधित्वया लक्ष्यभूते तस्मिन्वाक्ये विषयस्याहवनीय
स्यकेनापि रूपेणाक्वचिदप्युद्देश्ये प्राप्तिस्वभावादप्राप्तिरिति अथाद्यपक्षयोर्द्वितीयः सतिसप्तमीति पक्ष आश्रीयते तथा सति य
स्मिंश्चित्संबंधित्वेन यस्मिन्कस्मिंश्चिद्विप्राप्ते सति प्रवृत्तस्यापूर्वविधिलक्षणस्य नानार्थान्तरे ऽकाप्यव्याप्तिः। अष्टानां होमानां फ
लसंबंधे ऽप्राप्ते सति द्वे आहवनीये इत्यस्य प्रवृत्ते इति चेन् तथा हि यस्मिन्प्राप्ते सति प्रवृत्तत्वं लक्षणत्वेन विवक्षितं तत्राप्ति

फलकत्वमविलक्षणोऽवश्यं प्रवेशनीयं अन्यथोत्पत्तिलं प्रोक्षणोऽप्राप्ते सति प्रवृत्तेर्हि विधावतिप्रसंगात्। तत्र स्वत्वा
प्रवृत्तेर्यस्तं वं वित्वेन पदप्राप्तं तत्स्वविधित्वेन जन्यत्वान्निति फलकोपूर्वविधिरित्यपास्तं। तत्र च ज्योतिष्टोमदर्शयोः स्वर्गसाध
नत्वविधेरव्याप्तिः। तदप्रवृत्तावपि सार्वकाम्यवचोभ्यामेव तयोस्तत्साधनत्वप्राप्तेः। तथा नानाशाखागताग्निहोत्रादिवि
धिषु चाव्याप्तिः। एकविध्यप्रवृत्तावपि शाखान्तरीयविधिजन्यतत्प्राप्तेः। अथाभ्युदयविशिष्टप्राप्त्यभाव एवोक्तलक्षणेऽप्राप्तप
देन विवक्षितः। तत्र स्वनोक्ताव्याप्तिः। अध्ययनविधिविशिष्टज्योतिष्टोमेनेत्यादिविधिजन्मायाः एव स्वर्गसाधनत्वप्राप्तेरभ्युदय
जनकत्वस्य च स्नानात्। स्वाध्यायाध्ययनवशेन स्वशाखीयविधिकृतायाः एवाग्निहोत्रादिप्राप्तेस्तत्कल्पनात्। यथाहि सा सद
स्य विधेरनारभ्याधीनस्य समित्राविन्दादिप्रकरणागतेन तद्विधिनोपसंहारेंगीकृते प्रकरणगतेनैव सामिधेनीद्वारकक्रतुसंबंधसि
द्धेः किमनारभ्याधीतेनेति शंकायां तु क्रमं तत्र रत्नेवाक्यद्वयाम्नानवशादुभयत्रानस्याभ्युदयकरित्वं कल्प्यत इति नित्य चयुक्तोयं दृष्टान्तः
। अनारभ्याधीतविधेः सर्वविकृतिषु प्राकृतयांच दर्शपेन सह वैकल्पिकसामस्त्यविधायकत्वं मिश्रविन्दादिगतस्य च तन्नियामक

त्वमिति द्वयोरपिप्रहृतिविशेषकरत्वसंभवेऽभ्युदयफलकत्वकल्पनाया अनुचितत्वात् । न चोपदेशिके न सामदृश्येनप्रा
कृतयोंवदृश्यवाधो चित्या कथं विकल्पप्रसक्तिरितिवाच्यं । मित्रविंदादिगतस्यैवैयर्थ्यमाभूदित्यनारभ्याधीतेनैवचसाप्राकृत
योंचदृस्य पाक्षिकी प्राप्तिसौढापाक्षिकृतमेवसामदृश्यविधानात् । न तौ पुनः करोतीतिनिवचः । अतिदेशेनाज्यभागप्राप्तिं सौ
ढ्वापाक्षिकप्रतिषेधवदितिमेवं । अतिदेशप्राप्तपांचदृश्यस्यप्राकरणिकत्वेन सूक्तोपकारकत्वेन च कृतयात्तेनैवानारभ्योक्त
स्तात्तदृश्यस्यवाधेसतिविकल्पापोगात् । उक्तं हि चित्रयाजयेत पशुकाम इत्यत्र मैत्रीयागानुवादेन चित्रत्वविधिशंकायां प्राकृ
तकृष्मसारंगवर्णविरुद्धत्वात् नाचित्रत्वविधिसंभवइति चित्राधिकरणन्यायसुधायां । नर्हि मित्रविंदादिगतवाक्यवैयर्थ्यपरि
हाराय तात्पर्येणापि पांचदृश्येनस्यपाक्षिकत्वमंगीक्रियइतिवाच्यमितिचेत् सत्यं । ऽनेकविकृतिगतस्यानेकचोदकप्राप्त
स्य पांचदृश्यस्य पाक्षिकत्वकल्पनातोलघीयसी प्रकृतिमात्रगतयां चदृश्यपाक्षिकत्वकल्पनां किमिति नकरोषि । भवति हि
तथापितद्वैयर्थ्यपरिहारः । भवतु सैव कल्पना तावताप्यभ्युदयफलत्वकल्पनानुनिवृत्तैवेतिचेत् । मैवं । अर्थवादादौ दृष्टेना

भ्युदयफलकत्वेनैव व्यर्थ्यपरिहारेऽसंभवत्यानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायानवतारे बलवतायांच दृष्टा
दिनास्य पाक्षिकबाधानभ्युपगमात्। नन्वेवमपि तस्य दृष्टावेश्यपस्येसनेनैवोपसंहारसंभवादुक्तदृष्टांतासंभव इति चेन्न। पां
चदृश्येन बाधितस्य सामान्यतः प्रकृतस्य पूर्वसंबंधात्प्राप्तो उपसंहारायोगात्। भवतु न हि दर्शपूर्णमासाधिकारिसामान्यसं
बंधित्वेन प्राप्तस्य पांचदृश्यायोदितस्य वैश्यस्य संबंधित्वेन प्राप्तिप्रसव इति चेत्। एवमपि अनारभ्याधीतविधेरभ्युदयशिरस्क
त्वापरिहारे बहूनां वैकल्पितवाक्यानां द्वारसंबंधापूर्वसंबंधात्मककार्यद्वयपरत्वम्[illegible]मिति गौरवपरिहाराय वैकल्पितविधिमिरूप
संहारस्यैकेचितत्वात्। न तस्मायुक्तो दृष्टांतः। उच्यते। एवं सति व्रीहीनवहंतीत्यत्रापि व्याप्तिः। अध्ययनविधि[illegible]त्वेन तत्कल्पता
या एवावघातप्राप्तेरभ्युदयकारित्वात्। व्याक्षेपतत्स्थाद्दृष्टप्राप्तेरभावात्। अथ स्यादप्रवृत्तावित्यत्र विध्यंतरप्रवृत्तिविशिष्टायां
केवलायां चेति विशेष्यते। ततो नोक्ताव्याप्तिः सार्वकाम्यविध्यप्रवृत्तिविशिष्टायां स्वर्गकामविध्यप्रवृत्तौ स्वर्गसाधनत्वाप्राप्तेः
। शास्त्रांतरीयविध्यप्रवृत्तिविशिष्टायां स्वशास्त्रीयविध्यप्रवृत्तौ अग्निहोत्राद्यप्राप्तेरिति चेन्नैवकल्पते रथ्यं न रंपष्टं भवतीति ए

मा० द्वि०
१५
15

ष्टस्तोत्रनियमविधौ उत्तरेऽहन्द्विरात्रस्य गृह्यत इति वैकृते शोडशिनियमविधौ चातिव्याप्तेः अतिदेशाप्रवृत्तिविशिष्टायामे
तद्विध्यप्रवृत्तौ स्तोत्रशोडशिनोऽसंप्राप्तेः । व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्रातिव्याप्तेश्च । केवले तदप्रवृत्तौ एव नियमप्रयुक्तं तदित
रनिरासेन व्रीहीणामसंप्राप्तेः । एतद्दोषपरिहाराय केवलायां चेति विशेषणादाने व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्राव्याप्तेः । तद्विध्यप्र
वृत्तिमात्रे शेषवत्त्वेन लक्षणासंभवात् । ननूक्तलक्षणस्यैव वैकृतप्रयाजादिविधिष्वप्यतिर्निर्दोषायैकस्यानेकलक्षणायो
गे नानेकविहेसाभासत्ववदेनेकरूपविशिष्टोपपत्तेः । उपधेयसंकरे प्राप्यसांकर्यात् । दृष्टपत्ते च स्वष्टीरुपदधातीत्यत्र
विषयभेदेन लक्षणात्रयसांकर्यं । तथाहि । तद्धानामामुपाधानो मंत्र इतीष्टकासु लुद्धा, मतोऽरितिप्राप्ति निस्मतेः स्वष्टिश
दस्येह स्वष्टिपदे येन मंत्रोपधेयेष्टकावाचित्वेपि नेष्टकाविधिपरः एष विधिः इष्टकाभिरग्निं चिन्वीत इति विधिमहिम्नैव सर्वेष्ट
कानां चयनसाधनत्वप्राप्तेः । तासां चात्र प्रहितानां नत्साधनत्वे संभवतीति तन्महिम्नोपधानाप्राप्तेर्न तद्विधिपरो विधिः । अथ
प्रतिप्राधानमंगावृत्तिन्यायात्स्वतीष्टकासुपधानशास्त्रेभवत्यूपधानविधिः । अन्यथा समुदितानामपि तत्स्वसक्तेरिति चेत्तन्नान एके

राम०
१५

नोपधानविधिर्नोक्तप्रयोजनसंभवे स्वष्टीरुपदधातिश्रुतत्वात्तत उपदधातीत्याद्यनेकोपधानविधिवैयर्थ्यप्रसंगात्। ए
तेष्वेकैकेनैवैकैकेनोपधानं विधेयमिति च नियोक्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतः प्राजापत्यपशुधनेकचतुरवत्तसंस्कारकप्रक्षेपस्येवा
नेकेष्टकासंस्कारकोपधानस्यापि तन्त्रानुष्ठानसंभवेन तस्यापूपधानविधौ प्रसक्तोपधानाप्राप्तेः। अथ हिरण्यशकलैरग्नि
प्रोक्षतीति विहितप्रोक्षणस्येष्टकासंस्कारकत्वप्रसक्तौ इष्टकमावृत्तिवदुपधानस्याप्यावृत्तिः स्यादन्यथेष्टकातिरिक्तमवयवि
नोऽत्र साध्यप्रोक्षणस्य संस्कारकत्वाभिधानेनावयविकं निष्फलं स्यादिति चेत्। न। यदि हि प्रोक्षणमिष्टकासु प्रत्येकं स्यात्तदा व्रीहिप्रोक्ष
णवदावृत्तिः प्रक्रियमाणं तत्रैतेषां वोपकुर्यात्। यतस्तु हिरण्यशकलस्य द्रवत्वेन द्रव्यसाधनकक्रियाया चिनोऽस्मिन्निति नासंयो
जनेन लक्ष्यत्वेऽग्नेरुभवस्यावृत्तिः। एकैकेष्टकासंयोजने सर्वसंयोजनासंभवात्। वस्तुतस्तु प्रोक्षणस्य मुख्यत्वे विनव्रीहिप्रोक्षण
वत्सङ्कृते तन्त्रसंभवः। यतः सकर्मकधात्वर्थीभूतसंस्कारकर्मस्थले विवक्षितोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टधात्वर्थतावच्छेदक
फलोत्पत्तिरेव संस्कारोऽस्यान्ति नियामिका विभिन्नचितिप्रदेशाधिकरणक विभिन्नमन्त्रकरणकोपधानैः। विभिन्नसाधनभावा

मा॰ टी॰ १६ 16

स्त्विष्टकासु वीहि वदेकोद्देश्यतावच्छेदकाभावः। तस्मान्नोपधानशास्त्रार्थे उक्तविधिः नापि तदंगत्वेन मंत्रशास्त्रार्थः प्र
करणादेवतत्प्राप्तेः। नचेतरमंत्रपरिसंख्यार्थः। चयनप्रकरणेन दशमाने वैयर्थ्यप्रसक्तेः अतउपधाननियतलिंग
शस्यानामेकयात्स्वतत्प्रजा श्रस्तुरूपंतेस्तेवमादीनां मंत्राणामिष्टकाग्रहणादिसविधिप्रसक्तविनियोगपरिसंख्यार्थः
। तेषामेवमध्यमचितिसंबंधशास्त्रार्थश्च। यो कांचनब्राह्मणावतीमिष्टकामभिजानीयात्तीमध्यमायांचितावुपदध्यादि
तिवचनेन प्रसक्तब्राह्मणविहितेष्टकानां मध्यमचितिनिवेशो विधीयते इतिपंचमेप्यापितात्। काइष्टकाः स्तुत्यादिमं
त्रोपधेयाइत्यपधानात्माकनिर्णयासंभवेत्तत्तद्ब्राह्मणवाक्यानामिष्टकाविशेषणीभूतमंत्रमात्रपरत्वेनोक्तवाक्यस्य
तादृशमंत्राणां मध्यमचितिसंबंधपरत्वाच्च। प्रत्येकोपधाननियमार्थश्चविभिन्नमंत्रोपधेयत्वमहिम्नैव भिन्नोपधेयत्व एम॰ १६
स्येष्टकासु सिद्धेः। एवं स्त्रष्टीपदधातीतिवत्स्वैकृतरथंतरादिविधिष्वभक्तत्वेनैकलक्षणायोगेन विधिनियमोभयरूपत्व
मितिचेन्न। यद्यपिरथंतरादिविधिष्वनेवमप्यनिष्टापत्तेः। तथापि पुरोडाशेन माध्यंदिने सवने इत्यत्र भवदिदं हि वचनं सव

नीयपशावतिदेशप्राप्तपुरोडाशयागकालमुद्दिश्य विदधद्भवति कालनियमविधिः। अतिदेशाप्रवृत्तौ च कालविशिष्टम
पूर्वयागं विदधदपूर्वविधिः स्यात्। न च नियमविधित्वे सतीहाग्नेयत्वाङ्गतो विधयागोऽग्नीषोमीयपशुयागे पदोऽस्तु तदापू
र्णमासाग्नीषोमीयविध्यन्तविशिष्ट एवायं गतः इतीहापि तथैवानुष्ठेयः। अपूर्वविधित्वे च विहितमानयागस्यातिकर्त्त
व्यताकांक्षायां मन्त्रवर्णबोधिताग्नेयपशववलोनाग्नेयविध्यन्तविशिष्ट एवानुष्ठेयः न चैवमुभयं विकल्पेनापि संभ
वति। वस्तुतो निर्देशसत्त्वात्। तथा विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति विधिः। अतिदेशाप्रवृत्तौ सर्वस्वदानापूर्वविधिः स्या
त्। तत्प्रवृत्तौ नियमविधिः प्रकृतौ द्वादशशतेनानमपि तत्रापि सर्वस्वेनेति सर्वस्वदानस्य प्राप्तिकात्त्वात् तत्रापू
र्वविधित्वे द्वादशशतान्यूनस्यापि दानार्हयावत्स्वस्य दाने स्यात् नियमविधित्वे तु यावत्स्वधनं त्रेधा विभज्य प्रथमतृती
यभागात्मनो द्वादशशताधिकपरिमाणस्य देयत्वात् तथा च सर्वस्वस्य नियमनात्ता हृदास्येव दानं भवेत्। न चैवमु
भयं भवेत् वस्तुतो निर्देशसत्त्वात्। प्रकृतावेव वा सर्वस्वं ददातीत्यत्र द्वादशशतविध्यप्रवृत्तिसहितायामत्र विध्यप्रवृत्तौ नि

मा॰द्वा॰
१८
17

यमविधित्वं। केवलेन तदग्रहणेऽनुद्वादशाशाजनियमेन सर्वस्वाज्ञाभेरपूर्वविधित्वं स्यात्। नचोभयानुसार्यनुष्ठा
नं संभवति। वक्तव्यो द्वादशाशाववधेः सत्वात्। नच दृष्टार्थस्य कथमपूर्वविधित्वमिति वाच्यं। अस्त्वं तावत्प्रातर्विष
यत्वे दृष्टार्थस्याप्यपूर्वविधित्वप्याप्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्। यद्यप्यनेकलक्ष्यसंग्रहार्थलक्षणवशादापत्र
स्याप्यपूर्वविधित्वादेरनुष्ठानाव्याप्यत्वात्तन्मद्धशेनकृतिनासर्पविपरितानुष्ठानमापादयितुं शक्यं। तथापि यस्य ल
स्यनिवेशो नानुष्ठानव्यवहारेवोपयुज्यते न तत्साधारण्यं लक्षणस्योचितं। अतो लक्ष्यविध्यग्रहणनिर्धारितमेव लक्ष
णं वाच्यं न विध्यंतराग्रहणनिर्धारितमपीति नैशाखोनरीयविधिसार्वकाम्यविधिप्रापितत्वनिमित्तयोः परिहारसि
द्धिः। किंच स्वाग्रहणाविसाध्युक्तलक्षणोऽस्मामग्न्याग्नित्यस्याभिधानीमादत्त इति परिसंख्याविधावतिव्याप्तिः। गर्दभर
शनासंबंधित्वेन मंत्रनिवृत्तेरस्यैतावत्तासापाः प्रापकत्वात्। अथभावरूपपदार्थांतत्प्राप्तिफलकत्वं विवक्ष्यते। तथा स राम॰ १८
तिदीक्षितो न जुहोतीत्याद्यपूर्वविध्यात्मकनिषेधेष्वव्याप्तिः। नादर्शभावमापकत्वाभावात्। अथ प्रतिषेधप्रतिसर्गं तु विधि

त्वमेव प्रकृते लक्षणतावच्छेदकं अनुवादमात्रेऽपि सिद्धविधित्वेन कर्त्रपि करणाद्वा व्यवहृतेऽपि निषेधेन तदभावादलक्ष्यत्वं
न चापूर्वविधित्वमुत्सारणाय प्राप्त्यप्राप्तिविवेचनवद्भावाभावविषयत्वमुत्सादना दर्शनादत्र वारप्राप्तिसिद्धविधित्व
मेव प्रकृते लक्षणतावच्छेदकमित्यपि शङ्क्यं। विषयेषु भावत्वाभावत्वयोः स्वाभाविकयोर्विवेचनानर्हत्वात्। शास्त्र
तन्त्राधीननिर्णययोस्त्वाप्तिप्राप्त्योस्तदर्हत्वात्। न च निषेधप्राप्तिसिद्धविधित्वं भावगोचरमपि प्राप्त्यभावं गोचरयतीत्येन
तदप्राप्तिनिरपेक्षेण अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मना तस्याप्राप्तविषयत्वनियमात्स्वदर्शितं च परिसंख्यासूत्रन्यायसुधायां नि
षेधानां परिसंख्यात्वोक्तत्वापूर्वविधिबहिर्भूतत्वं। एवं च नोक्तनिषेधे व्याप्तिरिति चेन्न। तथा सति निषेधस्यानेकत्रप्रा
प्तस्य क्वचिद्विषये पुनः कथने यत्र विषयान्तरे। निषेधनिरसनार्थं तत्राप्राप्तमभावप्राप्तिफलके परिसंख्याविधावतिव्याप्तेः। तद्य
था न नीलीवसनं धार्यं न भूपालैरुत्सवदस्यत्र धार्यमित्यत्र न नीलीधारणनिषेधे सामान्यतः प्राप्तेऽनुत्सवेषु नस्संकीर्त्तन
मुत्सवे निषेधपरिसंख्यया नीलीधारणप्राप्त्यर्थं। यत्तु यद्भूपालैर्न धार्यमित्यनूद्य तदनुत्सव इति पर्युदासेन कालद्वयगुणावि

मा.द्वा.
१८
18

विशेष इति। तन्न भूपालग्रहणस्याविवक्षापत्तेः श्रनुत्सवपदे च काललक्षणापत्तेः। उत्सवभिन्नप्रयोजनमु
द्दिश्य न धार्यमिति विनैव लक्षणयोपपत्तेः। विवाहे नृत्तं वदेदित्यादौ समस्तमुद्दिश्यत्वाभिधानस्यापि दृष्टत्वात्। न चैवम
पि निर्दिष्टवचनव्यक्त्यंगीकारेणाधारणनिषेधे उत्सवसंबंधे निवृत्तिपरमेतद्वचनं न तूत्सवे निषेधपरमिति परं येन भावप्राप्ति
फलकं स्यादिति वाच्यं यतो न त्वत्र भूत्वया दृशासमभिव्याहारे यमुद्दिश्य यत्र विधेयं न च इति तादृशासमभिव्याहारेणमुद्दिश्य
न निषेध्यमिति श्रुत्यपि मर्यादा। तथा च नानूयाजेष्वित्यत्रानुयाजोद्देशेनाग्रहणनिषेधाच्छास्त्रप्राप्तनिषेधनिमित्तः पर्युदा
स आश्रीयते नाश्रीयते च दीक्षितो न जुहोतीत्यत्र यावैमाघाइस्यत्र शास्त्रप्राप्तस्य दीक्षितस्य कर्तृमीपद्यमानस्य च निषेधा
न्नाप्रवृत्तिश्चेति पश्यन्तूत्सवपदं कालपरं यदि वा प्रयोजनपरं उभयथापि तदर्थमुद्दिश्य धारणप्रतिषेधो बोध्यः। असतिनत्रित रा.म.
मुद्दिश्यैव धारणस्य विधिहेतुत्वात्। पूर्वनिषेधेन चोत्सवेऽनुत्सवे नित्यप्राप्तस्य धारणवर्जनस्यानुत्सवे पुनर्नोपपत्तिः। किम १८
र्थमित्यपेक्षायां परं सांमन्त्रस्य गृहीभिर्धारणानामविधारणवर्जनस्योत्सवे निहन्त्यर्थं चक्रगृहीतं। विशेषपरिसंख्या स्यानिवृ

न्निप्रतियोगित्वस्य श्रुतविधेयगामित्वस्वीकारे प्रतियोगित्वेनाविष्कृतविधेयस्य विधेयकोटिनिक्षेपे प्रतीतविधेयत्वनिर्वा-
हाच्छ्रुतोद्देश्यप्रतिसदृक्प्रतियोगित्वेनुतद्दनिर्वाहात्स्वरूपमेव च श्रोत्रपरिच्छेद्योदाहृतो विशेषो यच्छ्रुतशेषविषयत्वं नाम । एवं
चयोनुत्तस्य वस्तुत्वम्पालेर्नेधार्यमुत्तस्वेनुत्तेधार्यमिति विधेयकोटिनिक्षेपाद्वपालविवक्षाविलम्भनेन त्रितृदमप्रसमाव-
प्राप्तिफलकेस्मिन्विधावतिव्याप्तिरिति । अपि चप्रत्तं तमप्राप्ते इत्यत्र किं नाम प्राप्ते एतसंतिकत्वं विवक्षितं येन नियमवि-
धिनियमः । किं सर्वोद्देश्यानुवर्तित्वं उत क्वचिदपि उद्देश्ये व्याप्यवृत्तित्वं । उत त्रैकालिकत्वं अथ यावदधिकत्वं । नाद्यः । सर्वेभ्यः
कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यत्र व्याप्तेः । स्वर्गकामोद्देश्यैकदेशो वा स्वान्तरादेव विधेयप्राप्तेः । यत्तु दार्शिकसर्वहविर्विध-
यतया प्रतीयमानेव स्कन्नत उपांशुयाजहविर्मात्रे चादित्याद्यर्थ्यमजाति त्रेधा तण्डुलान्विभजेदित्यत्र व्याप्तिरिति । यच्च
तेषाक्षेपः सिद्धान्तमर्यादापारोन पंचशरावाकाशत्वन्मध्यमादित्वा कोप्यवाघाभेदमयेन कर्मान्तरविधेरुचितत्वात्त्रे-
धा तण्डुलानिति वाक्यं मध्यमादिरूपेण विभागानुवादीति तदुभयमप्युपपत्तिविधिनिरूपणावसरेऽस्मदुदये हि वाक्यार्थ

मा॰ द्वा॰ १९ 19

तत्त्वं निरूपयद्भिरस्माभिर्निरस्तमिति नेह प्रतन्यते । न द्वितीयः पक्षः । यथा ग्रहकृज्जिह्वा द्वादशाहजनितान संसंभवविधिविवि
श्वजिद्यज्ञोऽपदेश्यत यथा श्रामस्य सर्वस्वस्य विश्वजिति नियमार्थे सर्वस्वं ददातीति वचनेन प्राप्तेः । यद्यपि हि सार्वका
म्यविधौ स्वर्गस्य फलेषु दर्शपूर्णमासयोरिव व्रीहीन्नवहन्तीत्यत्र केऽपि व्रीहि भुक्त्रवयागस्य न व्याप्यवर्त्तिनी प्र
प्राप्तिरवधारयितुं शक्यते तथापि द्वादशाहजेन संसंभवदानतिके विश्वजिति प्राकृत एव सर्वस्वदानप्राप्तिरवधा
रयितुं एवमन्यत्र व्यवस्थितविकल्पशास्त्रस्य नियमविधावपि प्राप्तिर्द्रष्टव्या । यत्तु द्वस्रः षडहो बृहद्रथंतरसामा कार्य इ
ति गवामयनिके द्वाष्ठ्यषडहे द्वादशाहिकप्रस्थषडहादतिदेशेन प्राप्तानां रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानां पृ
ष्ठस्तोत्रसाधनसाम्नां मध्ये तेषु चतुर्थेऽहःसु वैरूपादीनां यथार्थं षडहमुद्दिश्य रथंतरबृहतो विधानपरो विधिर्व्याप्तिराधा रा॰ म॰ १९
होरप्तिदेशेनैव रथंतरबृहतोः प्राप्ते वैरूप्य षडहव्यापकत्वप्राप्ते स्वमानादिति । तदप्रकृतं प्रत्ययविचोदकाभावाधायास्ति विधावाये
हनि रथंतरं द्वितीये बृहदित्येवं रथंतरबृहतोर्विधीयेते न तत्त्वेनैकस्मिन्नहनि समुच्चितरथंतरबृहतोर्नाप्याद्येऽहनि बृहद्द्वितीये रथंतरमि

स्यैवं प्रवीयेनैतथापिनास्यविधेरपूर्वविधित्वंहिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रेइतिआघारमाघारयतीतिवत्प्राप्तत्वात्मंत्र
कार्येमंत्राणांविदधतोनियमविधित्वेनैववक्तुमुचितत्वात्तथाचोक्तं — वार्त्तिकेयत्नेत्यत्रकर्मान्वयायोग्यस्योद्देश्य
स्यविधेयस्योद्देश्येऋग्वेदविहितेकर्मणिव्यापकाप्राप्तेःसत्वादतिव्याप्तिरितितदपासार्थंयेनसंबंधेनयत्रयद्विधेयं
तेनसंबंधेनतत्रतदसंप्राप्तेरेवावश्यविवक्षणीयत्वात्अन्यथानियमविधिमात्रेकेनापिसंबंधेयस्यास्यनाप्राप्तिसं
भवेनातिप्रसंगापत्तेःउद्देश्यस्यचकर्मांगभूतमंत्रोच्चारणेनिर्वर्त्तकतासंबंधेनकर्मणिविधेयत्वंनचतेनसंबंधे
नोद्देश्यत्वंनप्राप्तंयेनातिप्रसंगापत्तिःएतेनसाक्षात्कृवीतेसादावप्यतिप्रसंगोनिरस्तः॥ननुतीः।यतेश्चपपतिपूर्वाप्र
तिषेधभागदृत्यादावव्याप्तेः।अत्रत्याद्यवचोऽतिदेशेनप्राजापत्यकृष्णलयागेप्राप्तस्यावघातस्यद्वारलोपात्प्रसक्तबाधस्यप्र
तिप्रसवार्थंद्वितीयमपिकैवलपूषदेवत्यचरुयागेप्रयोजनाभावेनप्रसक्तनिवृत्तिकस्यातिदेशप्राप्तस्यपेषणस्य
प्रतिप्रसवार्थंनचप्रतिप्रसवस्यापूर्वविधित्वादस्यागतिरितितयोःप्राक्कालेप्राप्तिसत्वात्त्रैकालिकाप्राप्त्यभावेनास्याव्याप्तेः।अ

यस्याप्रवृत्तौस्वविषयविषयाबाधितप्राप्त्यभावस्यत्रैकालिकत्वंविवक्ष्यतेप्रवृत्तेश्चप्राक्तस्याश्चापितस्याबाधितत्वा
न्नाव्याप्तिः।यत्रमृधेऽश्वाऽप्यभागविध्यभावेचोदकेननियमविध्यभावेआक्षेपेणावघातस्यैवप्रयाजानांसंभवद्वि
ष्यत्वाप्तिकानांविधायकेऽपवर्जहिंषःप्रयाजाम्यजतीतिविधावव्याप्तिरितितदप्येवंसतिपरास्तंविध्यंतरप्रवृत्ति
सहितप्रवृत्तविध्यप्रवृत्तिपरिरतविवक्षायामेवोक्तव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्।नचैवमपियत्रसोमंनविंदेतपूतीकान
भिषुणुयादितिसोमप्रतिनिधितयापूतिकनियमविधिपरेविधावतिव्याप्तिः।एतद्विध्यभावेहिसोमप्रतिनिधित्वे
नपूतिकप्राप्तिःकालत्रयेपिनसंभवतिसोमसदृशानांद्रव्यांतराणांसत्वात्।नचपूतीकानांप्रतिनिधित्वेतेषा
मनंगत्वमप्युपेत्यसोमावयवानामेवांगत्वस्याप्युपेयत्वान्नैवविधिःसतिवातन्निषेधोविधीयमानस्यांगत्वावच्छे
भावान्नप्रतिनिधित्वमितिशंक्यं।सोमाभावेविकल्पात्सोमावयवान्यदुपादत्तीनतत्पूतीकागमानितितिनियमांगीक
रणात्।यद्यपितेन्यत्रापिसंतितथापिनियमबलात्पूतीकगतविजातीयावयवानांसोमाभावदशायांहविःसंस्कारकत्वप

पः। अयं गौणत्वकल्पने अत एव पूतीकाभावे सोमपूतीकोभयसदृशमुपादेयं न तल्लाभे नु सोमसदृशमिति सिद्धां
न्तितमाकर इति चेन्न सुसदृशानामभावे पूतीकानामबाधितमविप्रयस्तत्वात्तेः संभवात्। एतेनाशास्त्रे पाक्षिकत्वमास्तं
तिकत्वमिति चतुर्थपक्षेपि पूतीकोदाहरणेति व्याप्तिर्निरस्ता। न च व्यवस्थितशास्त्रसमानाश्रयत्वं पाक्षिकत्वं येन
पूतीकशास्त्रे तदभावात्मकमास्तेतिकत्वं स्यात् किंतु स्वभिन्नकालीनशास्त्रसमानाश्रयत्वं। अस्ति हि तस्य पाक्षिकत्वेन
व्यवह्रियमाणायां नियमप्रावधानसर्वस्वदानादेशास्त्रेण नास्ति चेन्न व्यवहारशून्यायां गवामयनिकव्यडहे श्येनद्वृ
हतोः शास्त्रोः स्वरूपिभिन्नाहर्वर्त्तिन्योः शास्त्रशास्त्रयोर्भिन्नकालीनत्वे समानाश्रयत्वाभावात्। तथोपव्यसंज्ञके क्रनावश्य
स्पावोदाक्षिणोति दक्षिणात्वेन विहितानामश्वस्यकात्स्न्येन ब्रह्मसंबंधविधिपरेणास्व ब्रह्मणे देयइति विधिनोपजीव्याक्वि
दश्वांशे ब्रह्मणो अप्राप्तिः तस्यापि पाक्षिकत्वव्यवहारशून्यायां नास्तु क्रविधया पाक्षिकत्वं सत्यप्यस्यात्मकसमानाश्र
यत्वे शास्त्रशास्त्रयोर्भिन्नकालीनत्वाभावात्। न चाश्वसोमाभावविशिष्टज्योतिष्टोमे सोमसुसदृशलाभदशायां पूतीकाश्रा

भा॰ दी॰ प्तेः न तदलाभदशायां तु प्राप्तेः संभवतिश्रुतीकानां प्राप्तित्वमिति न तद्विधावतिव्याप्तिरिति । भवत्वेवं तथापि वापये
२१ पशावपिदृश्याप्राप्त ऐन्द्राग्नेदानाभिकन्यायेन मन्त्रविधिपरे हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति विधा
वतिव्याप्तिः हिरण्यगर्भमन्त्रस्यैन्द्रकर्मणि त्रैकालिकप्राप्तिकाशाप्तिसत्वात् । नचैवेत्वेतिमात्वां छिन्नतिपरिक्षोप
श्रुनिपुञ्जीनउकरेवाजिनमासादयतीत्येतेषप्यतिव्याप्तिः । इषेत्वेतिमन्त्रस्य छेदनविनियोगोत्तरं छिन्नशीतिप
दाध्याहारकल्पनेन छेदने सामर्थ्यस्योपपादनयातनः प्राप्त्यसंभवात् । परिधौ नियोजनार्हस्योल्यकल्पने
न नियोजनसामर्थ्यस्योत्करे पृथक्पृथक्त्वकल्पनेनासादनसामर्थ्यस्य तत्र तद्विनियोगोत्तरमेवकल्प्यत्वेन न तत्रद्विति
योगं विनायाप्राप्तिकावाप्राप्तेः संभावयितुमशक्यत्वात् । न चैते लक्षणा एवेति शंक्यं । नियमविधित्वमन्तरेण नियमा
दृष्टकल्पकत्वानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु क्रतेहेतोरेव वरहद्रथन्तरसामापृष्ठ्यः षडहः सवृह्मणो देयइत्यनयोर्नियमविधि राम॰
त्वात्तद्याहृत्ये पाप्तिकत्वलक्षणो विशेषणादानमयाप्तिकत्वरूपेऽपूर्वविधिलक्षणेऽतिव्याप्तिकरमिति प्रायण २१

यत्संबंधितावच्छेदकरूपावच्छेदेन व्याप्तिसामानाधिकरण्यमवाप्तेः पाक्षिकत्वं वाच्यं। व्याप्तिर्हि तादृशावडवत्वा
द्देछेदेन तादृशाश्वत्वावच्छेदेन च इहद्रूपं तत्र व्याप्यव्याप्तोर्[illegible] संबंधव्याप्यव्याप्तोश्च सामानाधिकरण्यं। तथा सोमाभा
वविशिष्टज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन स्वनिकव्याप्यव्याप्योरपि संभवति सामानाधिकरण्यं। परं तु तथा पाक्षिकत्वनिर्वचने
निर्दिष्टानां च तत्तद्गुणमात्रारविध्यादिविषयाणामतिव्याप्तीनां न परिहारः। सार्वकाम्यविधौ शतो स्यं भवती सत्र चाव्या
प्तिदोषावधिको। तादृशसर्वकामत्वावच्छेदेन दर्शपूर्णमासयोर्गणत्वावच्छेदेनोक्तसंख्यायाश्च व्याप्यव्याप्ति सत्वात्।
तस्मादासंतिकत्वस्यापि निर्वचनासंभवान्नापूर्वविधिलक्षणासंभवतीत्यत आह अर्थस्येति यस्य प्रायणीयत्वाभिम
तस्य। यदर्थत्वं यत्संबंधित्वं। तदर्थत्वेन तत्संबंधित्वेन। तेन प्रकृतिसामानविध्यसंपादनेन विकृतिषु काम्यगुणाप्रा
प्तिफलकेविधौ तादर्थ्यमापकेपि नाव्याप्तिः। प्राप्तस्येत्रप्रशब्देन यार्तिकस्यासंतप्रदोक्तः प्रकृतिविधिफली
भूताप्तिविषयत्वाभावनिर्णायकत्वरूपः प्रमाणान्तरकरणकावगतोभिधीयते प्रकर्षः। स च न ज्ञानिविधीयते। एतेन

भा॰ दी॰ २२ त्वं तत्पदस्यापि वार्त्तिके प्रशस्तार्थप्रकटीकरणार्थत्वान्नाम्नामन्वयित्वमिति सूचितं विधिपदेन प्रापकत्वं वि
वक्ष्यते। ततश्च यस्य पदस्य संबंधित्वं प्रकृतविधिफलीभूतास्ति विषयताभावनिर्णायकप्रमाणांतरं करणकास्या
विषयीकृतं न भवति तस्यैव तत्संबंधित्वप्रापकत्वमिति वाक्यार्थः। सोऽपूर्वविधिरित्यनेन लक्षणांतःपातिनोऽपि विधि
पदस्य वृत्त्यालक्ष्यसमर्पकत्वं वार्त्तिके सूचितं। प्राप्तिरूपेण संबंधवत्त्वापादनाय प्राप्तेः स्वफलताभावनिर्णायकमानांत
रफलतासंभवः न तत्संबंधितया न त्याज्यताफलकत्वं तत्स्यापूर्वविधित्वमिति निष्कर्षः। अत्र प्रकृताप्रकृतविधेयोद्देश्य
त्वाद्यप्रवेशात् विषयसप्तमीपक्षोक्तपंचविधनिर्वचनेष्वपूर्वोक्तदोषाणामापत्तिः न च सतिसप्तमीं स्वीकुर्मः। तथा
सति तत्त्यागफलकत्वाध्याहारगौरवात्। किंतु सतिसप्तम्याभिधीयमानां विषयतामेव व्यापारानुबंधिनीं वदामः पश्चा
चक्षुः फलभूतप्रमितिविषये रूपादौ चक्षुर्विषयत्वं व्यवह्रियते तथा विधिफलभूतज्ञप्तिविषये विकृत्यप्रमा रा॰म॰ २२
संबंधादौ विधेये विधिविषयत्वोक्तिः। यद्यप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावुत्पत्तिविध्यादिष्ट सामान्यसंबंधप्राप्तिफल

कृत्वे नन लक्षणोपपत्तिः तस्मादधिकारविधिफलत्वेनैतद्विधिफलत्वाभावविनिर्णयात् यथा विश्वजिदादिषु ह कृते
नामुष्मयोपागस्य होमत्काधर्वां तरजातिसंबंधोपात्पनेन तत्संबंधप्राप्तिफलकल्पनेन लक्षणमुपपादनीयं। यद्यपि
तादृशजातिसंबंधप्राप्त्यभावविशिष्टत्वात्तदीयविधिफलत्वं संभवति तथापि न तत्स्वफलत्वाभावविनिर्णायकं। स्वफले
स्पत्रफलपदस्योद्देश्यसाध्यपरत्वात् परफलत्वाद्वा स्वफलत्वाभावः स्वफलत्वाद्वा परफलत्वाभाव इत्यत्र च वि
निगमकाभावात्। यद्येषु पयनीत्यादौतु श्रयणाङ्गसोमानां तत्फलत्वं यद्यपि वक्ति प्रसवोपजीव्यत्वात् पूर्वप्रवृत्त
त्वाद्वानोक्तविधेन विनिगमनाविरहेणातदनिर्णायकं वक्तुं युक्तं तथापि वाधितत्वाप्रकृतमनुपयोगित्वांशाङ्गसोमा
नां तत्फलत्वमनुपपद्यमानं स्वफलत्वमपेक्ष्यतेतत्तदर्थं तद्वारं कुर्यादिति युक्त एव विशेषाभावः एतेन सार्वकाम्य
विधिप्राप्तस्वर्गफलकत्वपक्षेविधावप्याप्तिर्निरस्ता। अध्ययनविधिर्हि सर्ववेदवाक्यानां फलव्यवस्थापकः। स
च विधिलभ्यां लाक्षणिकीमपि प्राशस्त्यधियमर्थवादफलत्वेन स्वीकुर्वंस्तस्याविधिफलत्वं निराचष्टे किमुत क्रत्वं

भा॰दी॰ २३ शात्तपाक्रीयमाणां स्वर्गफलकत्वप्राप्तिमनन्यफलस्वर्गकामविधिफलत्वेनांगीकृतस्य सार्वकाम्यविधिफलत्वं न
स्यादिति राचष्ट इति। गुणस्यं च विधेः प्रवर्त्तनाबोधेनेव सार्वकाम्यविधेः स्वर्गान्तरफलसंबंधबोधेन चरितार्थत्वात्। तेन पूर्व
त्रनिगमायकत्वान्त विशेषणीभावादितिष्टाभावः इहत्तु मानान्तरफलत्वरूपविशेष्याभावात्। अध्ययनविध्यनालोच
नेनाकांक्षितेहापि विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टभावः। यागे स्वर्गसाधनत्वप्राप्तेः सार्वकाम्यविधिफलत्वात् स्वर्गकाम
विधिफलत्वाभावः। एतत्फलत्वाज्ञातस्य फलत्वाभावे इदम् त्रनिगमनाविरहस्यापि तुल्यत्वात्। न चावघात विधिना
हं तिरिव स्वर्गकामविधिना स्वर्गफलकत्वं नियम्यते येन त्वाप्तेः सार्वकाम्यविधिफलत्वं नाध्ययनविधिर्बोधेनानस्वी
कुर्याच्च स्वर्गकामविधिफलत्वं। नियमविधाने नैव फलवत्वोपपत्तेः। शास्त्रनपदार्थानुरक्तोपकारान्तरादृष्टरूपान्विहि
तो प्रापयत्नोतिदेशास्य विषयभेदेनापूर्वविधित्वनियमविधित्वव्यवस्थापनापलक्षणोसंबंधनिरूपकाभिधायि यन्तद्वद्व
वेशः। ननु यथोमागायति तद्धुक्तरयोर्गायति स्त्रीरूपदध्यानीत्यादो विषयभेदेन तदुभयरूपत्वव्यवस्थापनाय सः। एवं तर्हि रा॰म॰ २३

योनिविषमवच्छेदकरूपो हेत्वोर्वाच्यनिवेशे कानां मध्यमधर्मितिसंबंधस्य चासंनाम्नामत्तेपि दृष्टार्थत्वान्नियमादृष्टाक्षे
पकत्वाद्युत्पत्तिवन्न योपि विधेर्नियमविधित्वमेव यज्जो प्रक्रंवकुंई दृष्टार्थत्वात्तादृशी कार्यनियमविधित्वे श्रुतिहि रणापगर्भः सम
वर्तेत्याघइत्याधारमावायतीत्वादिश्रुनिगारणायतत्संबंधितयेत्वस्य तन्निरूपितनिरूपकमात्रवृत्त पूर्वसाधनत्वा
क्षेपकत्वासंबंधवत्तयेत्यर्थो बोधव्यः। निरूपकवृत्तपूर्वसाधनत्वाक्षेपकत्वे सति तद्भिन्नरवृत्तपूर्वसाधनत्वानाक्षे
पकत्वं च संबंधे निरूपकमात्रवृत्तपूर्वसाधनत्वाक्षेपकत्वं। तेन नोक्तस्थले तिप्रसंगः फलीभूतयागादिविषयीभूता
नां तत्तन्मंत्रादिसंबंधानां स्वनिरूपकेतरानियमवृत्तपूर्वसाधनत्वाक्षेपकत्वात्। यथा च नियमविधौ नियमादृष्ट
स्य नियम्यमानाजन्यस्य नियमजन्यत्वं च तथोपपादितमधस्तात्। तावतापिमन्त्रे गर्दभरशनामाभिधत्त संबंधं ज्ञापय
ति परिसंख्याविधावतिप्रसंगः। तस्य निरूपकवृत्तपूर्वसाधनत्वानाक्षेपकत्वात्। संबंधस्याक्षेपकत्वं हि श्राक्षेप्या
नुमितिजनकविधिमत्त्वं। परिसंख्याविधिस्थ यथेबोक्तसंबंधनिरूपकेतरवर्तिनीमपूर्वसाधनतां नानुमापयति तत्र्थे

भाट्टा.
२४

वृत्तन्निरूपकवर्ज्जनीमपि तां उपपादयिष्यते चेत्त उदाहरणाक्षेपावसरे। यदि त्वनन्यथैवावपंतीत्यादौ श्रावाप
निवृत्तेः सोमांतरापूर्वसाधनत्वमाक्षिप्यते तदा तत्रावायस्यापि माध्यंदिनाभिषवपवमानस्तोत्रापूर्वसाधनत्वा
पादवति परिहारः। न चैवं दीक्षितो न जुहोतीत्यादावप्रसंगः। दीक्षितकर्तृकहोमक्रियाभावस्य संबंधप्रकरणा
ज्ज्योतिष्टोमेप्राप्यतानेन विधिना संबंधनिरूपकाभावस्यापूर्वसाधनतायाएवानुमानात्तच्चन्यायसुधोक्तरी
त्या सर्वे निषेधाः परिसंख्याविधयएवेति प्रयुक्तं॥ अपूर्वविद्यादिविवेकोपायस्यात्यंतिकत्वयाक्षिकृत्यरूपश्चातिवे
चि अस्य तद्विवेकोपायफलस्य गौरवलाघवविवेकस्य च निषेधेष्वपि तुल्यत्वेन तद्विवेकस्यापेक्ष्यो। चेत्स्यायात्तत्वात्। न
चैवं ऋत्वर्थमानृतं वदेदिति निषेधे प्रसक्तस्यानृतवर्जनस्य नियमं कुर्वत्यांतिव्याप्तिः नियमादृष्टस्य तत्राकल्प्य
त्वात् स्याविम्यनृतवर्जन एव प्रकृतापूर्वसाधनतायाः कल्प्यत्वादिति वाच्यं। क्रतुनिरूपितसंबंधवत्त्वपानृतवर्ज राम.
नस्यापि स्वफलत्वाभावनिर्णायकाया मानांतरप्राप्तताया सत्वात्। संभवति हि क्रतूपकारकतया नृतस्येवानृतव २४

र्जनस्यापि कदाचित्प्राप्तिः। एतेनातिदेशशास्त्रे काम्यकादृष्टार्थांगस्य नियमार्थं विधायकत्वप्राप्तिः। न च हि न नियमस्या
दृष्टजनकत्वं कल्प्यते। किं तु यथा प्रकृतावनभ्यस्तप्रयाजजन्यतया ऽदृष्टोपकारः स पश्चादभ्यस्तप्रयाजैर्जायत इति वचना
त्स्वीक्रियते। तथा प्रकृतावनुपायान्तरेण जातमप्यदृष्टं विकृतावेकेनैवोपायेन जायत इति स्वीक्रियते। तद्यथोत्तरे हन्दु
णत्रस्य गृह्यत इति यथा वामिश्रमने विकृतौ स्थंतरं पृष्ठं भवतीत्यपि प्राप्तम्। तत्रापि तादृशशास्त्रो ना दृशस्यातिदेशा
भ्यमानान्तरफलत्वस्य सत्वात्। नन्वेवं स्व प्रयाजविध्यभावे पिपाक्षिकावघातप्राप्तिमाश्रित्य नः संभावितामाशंक्य वदन्ति
न्यायविदः। नास्य विधेरवघातप्राप्तिः फलमपि तु तन्नियम इति शंकातः एवं तथातिदेशतः षोडश्यादिप्राप्तिमालोच्य ह
ग्रहणं वक्तुं नास्य विधेः षोडश्यादिप्राप्तिः फलमिति। न च नभूपाले रनुत्सवइस्यादो निषेधमुखपरिसंख्यास्य लेलिप्रसंगः
। भूपाले रत्नवैपार्यसिस्यमप्रगुणरूपेण विधिनाविधेयस्य वंशनिरूपकेऽपूर्वसाधनताया अनाक्षेपात्। नापि निषेधा
पवादत्वं सामपि पूर्णाव्यपिष्टभागोपहते यूपयमीत्यादावप्रसंगः। तयोर्निरूपकस्य पूर्वसाधनताक्षेपकत्वात्। विधाहे

भा.दी. न्नञ्वदेदित्यस्यानुज्ञाविधौ परमप्रसंगोऽस्ति। प्रत्युतश्वसः तस्या लक्ष्यत्वात्। अप्रसक्तस्य विधेयस्मिन्विधौ निषेधातिक्रम
२५ भयप्रसक्तस्य शाखेऽस्ते वा नञ्न वदेन्नेति वाहार्थ। तद्रूपवतस्तस्या स्वर्थं परमेव विधिः॥ अतोऽस्तं ताशास्त्रविषयत्वाभा
वे कथमपूर्वविधित्वं स्यात्। पदित्वदृष्टार्थपदार्थकंन्न व्यताशायको निषेधमुखप्रवृत्तपरिसंख्याविधिः कश्चित्संभा
व्यते यथेडान्ताऽग्निष्वासं तिष्ठते न पत्नीं नानुयाजानन्यस्य भवतीत्यत्र दाराग्निकाधिकरणे पूर्वपक्षी मन्यते। तदा तद्याति
प्रसंगवारणाय निरूपकपत्नीसंयाजान्येन निरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन साधनताविशेषणतां वोध्यं यद्यपि पूर्वपक्षानु
सारेण न पत्नीं नानुयाजानन्यस्य भवतीति विधिः। तन्निष्ठा यां पत्नीसंयाजनिषेधानिवृत्तिसंबंधबोधयं तन्निरूपकनि
रूपितात्मकपत्नीसंयाजेषा निष्ठापूर्वसाधनत्वमाक्षिपति तथापि नञर्थाद्दशामिश्रन्निष्ठावच्छिन्नं किंतु पत्नीसंयाजत्वाव एम.
च्छिन्नमेवेत्युक्तं। निरूपकतावच्छेदकत्वं च निरूपके विशेषणतया पत्नीमन्त्रमात्रिवेलायां भासमानत्वेन नत्वपदधर्मविशिष्ट २५
निरूपकत्वेनान्वेमिनत्वं। तेन प्राक्तनादिमानकजात्यवच्छिन्नां विजातीयापूर्वसाधनतां यागादिर्वार्त्तिनीमाक्षिपत्यस्मिन्विधौ

नाव्याप्तिः। यद्यपि हि ज्ञापनीयसंबंधेनादृष्टजातियोगणो र्निरूपकतावच्छेदकजातिविशिष्टस्य निरूपकत्वेनान्वयः। तथा
पि निरूपकयोगेनादृष्टजातेर्विशेषणतयाभानात्संभवत्येव तस्या निरूपकतावच्छेदकत्वं ऋतौ भार्यामुपेयात् प्राङ्मु
खोऽन्नानि भुंजीत स्नात्वा भुंजीतेति शास्त्रेषु च ऋतुगमनयोः प्राङ्मुखत्वभोजनयोः साधुत्वयोगयोः संबंधप्राप्तिरेव फल
त्वेन यथाशास्त्रीयत्वेनैतानियमविधय एवैते न चैतेन चैतेष्वतिव्याप्तिः शंका। यद्यपि भार्यागमनप्राङ्मुखत्वसाधुशब्दात्मकनि
रूपकमात्रेण तत्पूर्वसाधनत्वाक्षेपकत्वमेतज्ज्ञापनीयसंबंधेऽपि एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भ
वतीत्यादिशास्त्रांतरेषु शास्त्रादिगामिन्या एवापूर्वसाधनताज्ञापनात्। तथापि तत्तत्संबंधप्राप्तिषु स्वफलत्वाभावाद्वा निर्णा
यकमानांतरफलत्वसत्त्वात्॥ यदि तु ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः।
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते एकः शब्दः सम्यग्ज्ञात इत्यादिशास्त्रांतरैकवाक्यतया ऋतुगमनादेर्भ्रूणहत्यानिवृत्तिहेतुत्वशास्त्र
भोजनाश्रितप्राङ्मुखत्वस्याप्यायुर्हेतुत्वप्राप्तेः प्रयोगाश्रितसाधुशब्दे च स्वर्गाद्यादिहेतुत्वप्राप्तेः प्रकृतविधिफलत्वमाश्री

भा॰ द्वा॰ २६

यत्नेतरापूर्वविधय एवेति । न चाव्याप्तिः । तत्तद्धेतुतात्मकसंबंधानां मानान्तरादप्राप्तत्वात् निरूपकमात्रवृत्त्यपू-
र्वसाधनताक्षेपकत्वाच्च । तत्र स्मा । यन्निरूपितसंबंधवत्तयाप्राप्तत्वप्रकारत्वाभाव । निर्णायकमानान्तरं फलता-
भावकत्वन्निरूपितनिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नापूर्वसाधनताक्षेपकनिरूपकेतरवृत्त्यपूर्वसाधनतानाक्षेपक-
संबंधवत्त्वयाप्राप्तिफलकत्वे न रूपेणाप्राप्तापूर्वविधिरिति लक्षणं सिद्धं । येन नियमादृष्टे नियमस्थानां कि-
याजन्यमेव स्वर्गानुद्देश्यं परं तां व्रतीसात्तः । तन्मते निरूपकेतरवृत्तीसक्षरस्थाने निरूपकानुद्देश्ये अपूर्वान्वायि-
द्देश्यं येन नियमविधौ नियम मानसोद्देश्यगतसाधनतावच्छेदकत्वं कल्पयन्तो नाक्षेपवन्नियमादृष्टमिति सा-
त्तः । तन्मते । निरूपकतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वनन्तरं निरूपकवृत्तीति साधनतान्वयि वोध्यं न वाच्यं च निरूपकेतरे-
ष्वादिसंबंधस्य विशेषणान्तरं । केचित्तु परिधौ पक्षं निपुंजीसादावत्येताश्राप्तविषये दृष्टार्थो विधो नियमवि- राम॰ २६
धिलक्षणाव्याप्तिमपूर्वविधिलक्षणातिव्याप्तिं च परिहर्तुं दृष्टार्थः सर्वोऽपि नियमविधिरिति वदन्तो ऽपूर्वविधि

मदृष्टार्थमभ्यन्ते। ते कथमुक्तरेहान्निपात्रस्य गपनइसादानुक्तलक्षणाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेषुः अपूर्ववि

धेरेवायमिति चेन्न यावत्फलप्राप्तिमात्रप्यपमपूर्वविधिः आसंनिकाप्राप्तिमात्रपरिधावित्साधिर्नियमविधि

रिति विकल्पनायामिनिबीजत्वात् नियमादृष्टस्य दृसद्भावाचेववीजमिति चेत् न अपूर्वविधिनियमविधिविवेक

फलभूतगौरवलाघवोपयोगिनः प्राप्तिवैचित्र्यस्यैव तद्विवेकधीजत्वेन स्वीकृतमुचितत्वान्नियमादृष्टसद्भ

द्भावघोष्वगौरवलाघवानुपयोजकत्वात्। किंच निगदाधिकरणे निगदेषत्वं नाप्राप्तोयांत्वविधाने पूर्वविधित्वं

तद्भिन्नमंत्रेषु चोपांशुत्वविधाने नियमविधित्वमुपांशुयजुषेत्यस्य स्यादिति प्राचामुक्तिर्न भवन्मते संगच्छ

ते। उभयत्रापि विधेयोपांशुत्वगतदृष्टार्थत्वस्य तुल्यत्वान्नियमादृष्टकल्पनायाश्च तुल्यत्वात्। असंनम

प्राप्ते पाक्षिके सतीति मदृपादेशोक्तिश्चन मुमत्रलवितयन्नेपि मुचिता। किंच दृष्टार्थो विधिर्नियमविधिरित्यत्र

विधिविषयदृष्टार्थत्वेन विधेर्दृष्टार्थत्वं विवक्षितं विधिफलभूतप्राप्तिविषयदृष्टार्थत्वेन वा। आद्ये मंत्रपरिसं

मा॰ द्वा॰
२८
४७

ख्यो विधावतिव्याप्तिः विधिविषयमंत्रस्य दृष्टार्थत्वात् । द्वितीये ऽसंभवः परिसंख्याविधावपि तत्र निवृत्तेरि
व नियमविधौ नियमस्यैव फलत्वेन प्राप्तिविषयत्वात् । तस्य च दृष्टार्थत्वासंभवात् । न भूपाले रनुत्तावइत्या
दौ निषेधमुखेन प्रवृत्तपरिसंख्याविधावतिप्रसंगस्याफलभूतप्राप्तिविषयस्य निषेधनिवृत्त्यात्मनो ऽलीधार
णस्य दृष्टार्थत्वात् । व्रतमत्र तत्र मदृपाद्यौ क्लिमनुसृत्य परिधाविस्तारादेः पूर्वविधित्वमुक्तं रेहः । क्रिस्तादेर्नियमवि
धित्वमिति त्वीकर्तुमुचितं न तथा सति यास्य मुक्तलक्षणो निरूपणावच्छेदकावच्छिन्नापूर्वसाधनताज्ञेपत्वमात्र
स्य संबंधाविशेषणतया प्रवेशो ज्ञेयः । तावतैव वारणीयपरिसंख्यावारणोपपत्तेः । अवघातादिनियमविधि
वारणस्य चोद्देश्यदलेनैवोपपत्तेः । न चैवमसंजातप्राप्तविषये पूतीकविधावपूर्वविधित्वेन त्वीकार्ये सोमेऽनि
यमव्यवहारो न स्यादिति सांप्रतं दर्भावप्रतिकानां प्राप्तिकप्राप्तेः प्रागुपपादितत्वात् । न चैवमपि पूतीकांजा
तान्यहानि संततिषु संगत्येनवायमिको नियमव्यवहारो न स्यात् । असंजातप्राप्तविषयत्वात् । तथाहि । उपांश्वा पृम॰ २८

दिह्यादियोजनपर्यन्तकर्म्मोहः शाब्दवाच्यमितिनावगन्तं तरत्वादोषसिद्धेः ननन्वद्वादशानां तादृशाङ्गानां सहत्वसिद्धे
हारियोजनानन्तरमेवप्रस्थानेप्रामुयात् पद्मामेदत्तं तउदेशादित्येकादशोक्तन्यायेन मुसाकालीनानामैष्टिकपाशु
कानामहर्गणोपस्थ्यहमाहत्तेर्निर्णयात्तत्तत्प्रयाणुकैष्टिकप्रयोगसमाप्त्यनन्तरमेवमहासुयात् ननु पत्नीसंयाजान्ता
न्महानिवृत्तेर्वचनाभावेपक्षेविप्राद्रुपुरिति । नैवं ओ स्तांनावन्नादृशसोमयागस्य ओहः शाब्दवाच्यत्वंनावगता हारि
योजनानन्तरमेवावस्थानप्राप्तिः कथं भवति हि ततः प्रागपि यत्रैकत्रिरवस्थाने साहित्यसिद्धिर्योगद्वादशाहत्वं च तत्रोत्त
रकालीनपदार्थावस्थाने विमुक्तान्तरालसिद्धिः । यस्त्वेकादशोक्तन्यायः । स यावतां तन्त्रत्वं साहित्यसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यते । तावतो विहा
यान्यानेव पदार्थान् विपरीकुर्यात् । ननु साहित्यसबाधायालमिति द्रुधीमिकृत्यां । परे तु साप्रवृत्तेरपूर्वापत्ता न्यस्योद्देश्यताव
च्छेदकरूपेणातिदेशाभिन्नस्वसमानशास्त्रीयविधितोऽसंभवत्सर्वोद्देशेनानुवृत्तेनाशास्त्रिकभावविषयो विधिरपूर्वविधिरिति । अ
पूर्वविधित्वेन रूपेण श्रीहिष्वसन्तानामवघातं विदधत्स्ववघातविधावेतिप्रसंगावारणायापूर्वीयत्वान्येति । तद्दर्म्युद्देश्यताव

भो॰ द्वा॰ २८

छेदकं व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहंतीत्यत्र व्रीहित्वं तेन रूपेण नोद्देश्यपुरोडाशविधिनोवघातस्य संभवत्त्वात्ति
त्वात्तोक्षणस्य संभवत्वाभिक्रत्वाच्च नातिप्रसञ्जप्रसक्ती नाद्देश्योद्देश्यतावच्छेदकरूपेणेति विवक्षणीने वगावा
मयानिकायाहर्हूयगतयोरिंद्रवायवाग्रताविध्योर्दर्शिक स्वर्गकामविभोत्रे धातंडुलानिति देवतापनयविधोत्व
नाव्याप्तिः। आनीकाविधितः प्रथमभागत्वरूपेणेंद्रवायवाग्रतायाः प्राप्तिसंभवेपि स्त्वोद्देश्यतावच्छेदकारूपत्वरू
पेणाप्राप्तसंभवात्। सार्वकाम्यविधितः काम्यभावत्वरूपेणादर्शप्राप्तिसंभवेपि स्वर्गत्वरूपेणातदभावात्। देवना
ते संयोगविधिनोमध्यमत्वादिरूपेण पूर्वदेवमापनयप्राप्तावपि संयुक्तहविष्ट्वरूपेणातत्प्राप्तेरभावात्। अथ किमे
तदुद्देश्यतावच्छेदकत्वं व्रीहित्वादिगामि। नतावदुद्देश्यतानतिरिक्तवृत्तित्वं। प्रोक्षणाभावनानुद्देश्यलौकिकव्रीहिसमवे
तस्यव्रीहित्वस्यानवच्छेदकत्वापत्तेः। नापितदन्यूनवृत्तित्वं प्रोक्षणाभावनोद्देश्यचषपियवेषुसत्तोव्रीहित्वस्यानवच्छेदक
त्वापत्तेः। नच पराभिमतः स्वरूपसंबंधविशेषः। यथाहि कार्यकारणसंबंधबोधकप्रमाणेन यद्धर्मावच्छिन्नेकार्यताप्रमा

राम॰ २८

जन्यतेतस्मिन्नेवस्वरूपसंबंधात्मिकाकार्यतावच्छेदकतासिध्यति तथोद्देश्यविधेयसंबंधबोधकेनविधिनायद्धर्मावच्छि
न्नेउद्देश्यत्वमीयतेतस्मिन्नेवधर्मेनादृश्युद्देश्यतावच्छेदकतासिध्यंतीसिध्येत्।नचखण्डीहितावच्छिन्नोद्देश्यताविधिनाप्रमीयते
तदवच्छिन्नोद्देश्यताबाधेनलांक्षणिकापूर्वीयत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकल्पनात।अथापूर्वसाधनत्वलक्षकरूपमेवोद्देश्य
तावच्छेदकत्वेनविवक्षितमितिचेत्।नअपूर्वीयत्वान्येसम्सवैयर्थ्यापत्तेः।स्वर्गकामोमोपजेतेत्यादौस्वर्गत्वादेरतथा
त्वेनाप्रसापत्तेश्च।अथोद्देश्यविशेषणतात्वेनरूपतमेवतथात्वेनविवक्षितमितिचेत्।नविश्वजितायजेतेत्यादौस्वर्गत्वा
देरतथात्वेनाप्रसापत्तेरितिचेत्।उद्देश्यविशेषणतयाप्रकृतविधौप्रतीयमानमेवतथात्वेनविवक्षितमितिब्रूमः।अ
तिदेशाभिन्नेनिविशेषणादेहेतेष्वप्रतियोगिस्यविधिवृद्धादशाहिकाग्नीफांतर्गमायताविध्येश्चनाव्याप्तिः।तत्रत
त्राप्यतियोग्यत्वाग्रताविशेषणाभतिदेशातएवसंभवत्याप्तिकलात्।समानशास्त्रीयेतिविशेषणान्नशास्त्रांतरीयवि
धितःसंभवत्याप्तिकाग्न्यग्निहोत्रादिकर्माणिविदधत्सूपूर्वविधिष्वव्याप्तिः।स्वसमानशास्त्रीयत्वंचयत्रसामान्नानंत

भा॰ दी॰
२९
29

तस्यांशाब्दीयमाम्नातत्वेन विवक्षितं कुमारादिविशिष्टबोध इव धन्व द्विवचनाद्यप्रसक्त्यादिसंज्ञाघुत्वेयेषु पूर्वविधिषु व्या
प्तेः स्वसमानशाब्दीयत्वाप्रसिद्धेः। अतिदेशान्येतस्य स्ववैयर्थ्यापत्तेश्च। अनाम्नातस्य तस्याम्नातत्वेनैव निराकरणसि
द्धेः। किं तु स्वप्रतीतिप्रयोजकं यच्छाब्दीयमाम्नातं तच्छाब्दीयाम्नानप्रयोज्यप्रतीतिविषयत्वं। स्वप्रतीतिप्रयोजकत्वं च
शाब्दीयाम्नानवत्स्वरूपीयाम्नानस्यापि संभवतीति नोक्तदोषः। न च तत्त्वाज्ञातत्वमेवास्तु तत एवातिदेशनिवारण
सिद्धेः अतिदेशान्येति विशेषणमपि मास्त्विति वाच्यं समानशाब्दीयसंज्ञाघुत्वेयविधितः संभवस्यातिकविषयत्वेन प
रिहार्येविधावतिव्याप्तेः। न च दृष्टादृष्टसमूहात्मकरूपत्वावच्छेदेनाप्राप्तत्वादिरतां विदधति विधावतिव्याप्तिः। तत्र
त्संस्कारविधिषु प्रसक्तेः उक्तस्य पूर्णाहुतिप्रसक्तेः संस्कारवाचित्वेनाबोधिरता विधौ दृष्टसंस्कारस्येवोद्देश्यतावच्छेद
कत्वात्तदवच्छेदेन च बोधिरतायाः सं– प्राप्तिरुक्तविधत्वात् न च तावन्मात्रमपि तद्विधावव्याप्तिः। प्रकृतोद्देश्यतावच्छेद
कपूर्णमासीत्वावच्छेदेनोपांशुयाजस्याप्राप्तिसंभवात्। अन्तरायाकेन पौर्णमास्यां प्राप्तुं वच्यापि तस्योपांशुयाजो नैव पौर्णमा

एम॰
२९

सीत्वेन रूपेणाश्रवणेऽन्तरालत्वेनैव तत्र कालस्योद्देश्यत्वात्। यद्वोक्तविधिप्रक्रमवशेनान्तरालवाक्यं पौर्णमा
सीप्रापकमेव तावन्न दर्शवृत्तौ नु न तत्प्रापकत्वशंकावसरः। वस्तुतस्त्वन्तरालवाक्यं संभवति पौर्णमास्यमावास्ययोः
प्रापकमिति तावद्ब्रूतामिति वाक्यस्यैव लक्ष्यत्वे। पौर्णमासीनियमार्थत्वादिति। हेत्वाहवनीयः स तत्र तु व्यावृत्तेरप्र
र्पायाविधेयत्वाद्ग्राह्योऽस्तिः। एवमाघाराग्निकवाक्ये अपि चतुराहृतिविधायके। अग्नीन्मार्ययसुधोदाहृताभ्यां गार्हपत्ये जु
होत्यन्वाहार्यपचने जुहोतीति वाक्याभ्यामेव प्राप्तिसंभवात्। विराट्संपत्तिवाक्यं तु दृष्टार्थतया प्रसक्तविकल्पाग्नी
न्नरूपविहितसंख्यायां विकल्पप्रसक्तिवारणायेति स्फुटं वार्त्तिकेन वसां ग्रहायणीविधाव व्याप्तिः न दशमावेऽर्थवा
दमात्रादेतुं वराधिकरणन्यायेन फलसंबन्धाविद्धेः। भावपदग्रहणाच्चास्य नाप्राप्तनिवृत्तिप्रापके परिसंख्याविधौ ना
तिव्याप्तिः। नापि निषेधमुखप्रवृत्ते भावप्राप्तिफलके परिसंख्याविधौ नातिव्याप्तिस्तदुदाहरणाभावात्। यत्तु कैश्चिदुदाहृतं
। सूतिकोच्छिष्टभांडस्य सुरामद्यहतस्य च त्रिः सप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु कांस्यस्य तापनमिति शंखवचनं। अत्र हि कांस्यस्यैव ताप

नं न कार्यं अन्यस्त्वनु कार्यमिति व्याख्यानमपराक्तेणेति तदसत् अत्रपर्युदासाश्रयणेन कांस्यभिन्नस्नतापनं का
भा॰ट्टा॰ र्यमिति विधिस्त्वीकार्यतां। अत्र प्राप्तस्नतापनस्य निषेधपरिसंख्ययोरसंभवात् न भूपालेनेत्तु स्नवदस्यात्रापि च भूपा
३० ले नं धार्यमित्यत्रापि तदनु स्नवदनिकालो विधीयते अन्यत्रापि विशेषनिषेधाय दिदृक्ष्यं तेन तदा कुचिद्दोषाधिकस्नापनं प्र
योजनं कचित्तु सामान्योपसंहारः। आस्यंतिकत्वे च सर्वो दृश्यानुवृत्तत्वं प्राप्तिविशेषणानां नचैवमग्रतो विध्यादिष्वा
प्तिः। उक्तरीत्या लक्षणस्य तत्रोपपत्तेः। नचैवं यदि सोमं न विंदेत् पूतीकानभिषुणुयादित्यत्र वाक्यस्य श्रुगते हिरण्यग
र्भः समवर्तताग्र इत्यादावस्यापि व्यतीति विधेश्चातिव्याप्तिः सुप्तदृश्यध्वांत्तरसंभवेन पूतीकानामसंताप्राप्तेर्हिदेवस्ये
च कर्माणि हिरण्यगर्भमंत्रस्यासंतापाप्तेरिति वाच्यं। यत्र यदुपकारजनकतया यद्विधित्सितं तत्र तदुपकारजनकत राम॰
यातस्य पादृष्टिका अपि अनुष्ठानयोग्यतारूपप्रसक्तपरपर्यायापत्तिर्भावस्य विवक्षितत्वात्। अधिकावयवलि ३०
प्स्या सुप्तदृशदृष्ट्यस्येवोपादानं प्रापयता च शास्त्रेणायादृष्टिकालाद्दृशप्राप्तेः पूतिकविषयात्र निवार्यत्वात् लोकिक

वाक्यवद्याख्यानादिव च हैरण्यगर्भस्यापि मंत्रस्य श्राद्धादिगौरत्वप्रतिपादनादेव तं प्रकाशयितुं समर्थस्य नादृश्याः श्रा
द्धेऽनिवार्यत्वादित्याहुः। तत्र सार्वकाम्यविधौ काम्यमानत्वेन फलानामुद्देश्यतायामपि स्वर्गकामविधावप्या
द्धेऽवश्यंभावात्तथा हि तादृशं विधितोऽसंभवस्यानिकविषयत्वरूपोक्तलक्षणो यादृशाधिकशास्याभावस्तावदत्र
गेव विषयविशेषणानतया निवेशनीयः। अनाम्नानलौकिकमानमूलापापादृष्टिकशास्त्रावकाशविधविधिमूलत्व
स्य सर्वथाऽसंभवात् योगसिद्धिन्यायेन च स्वर्गकामविधिमनपेक्ष्यैव सार्वकाम्यविधिबलादेव गतरूपं स्वर्गत्वेन
स्वर्गमुद्दिश्य यागे पुरुषः प्रवर्तते तत्त्वेनोद्देश्यस्यैव तदुत्पत्तिनियामकत्वात् तत्त्वमवबुक्तप्रकारणतादृशानुष्ठा
नयोग्यताशास्तिः प्रकृतविधिमंत्रेण ह्यतीकविधिवत् स्वकृते सत्त्वं भवतीत्यादृष्टिकोबोध्यतां वैधीवा सर्वथावि
नाभ्याप्तिविमोक्षः। कथं चोक्तविधमप्रत्यक्षत्वोमिश्रमनेनैवैतत्त्वं तत्र स्वभावतीसाहो नियमविधौ भवस्यतिव्या
प्तिप्रदिहाहडैलादिसमाहितचेतोभिरवलोकनीयं। वक्तव्यता कपालादिविधिः प्रवृत्ति इत्यवैतुप्यं विना तदुपप

भाट्टा.
३१

31

घमानो लौकिकव्रीहिपरिजिहीर्षयाऽऽक्षेपविषयतावच्छेदकगौरवस्य वैयर्थ्यापातान्तरगौरवस्य परिजिही-
र्षया पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वावच्छेदेनैवावघातमाक्षेपेणाप्रापय्येन व्रीहीनवहन्तीति विधिस्तु व्रीहित्वावच्छेदे-
नैव प्रापयतीति प्रसिद्धो राद्धान्त एवातिव्याप्तेः परिहार इत्यलं विस्तरेण। कश्चित्तूद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने वि-
धेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासंताप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः। उद्देश्यतावच्छेदकशब्देन साध्यत्वघटको
विकारादिपदवाच्यो वैतुष्यादिरुच्यते। वैतुष्यविशिष्टं प्रति चावघातस्याप्राप्तेः संस्कारविशिष्टं प्रति च प्रोक्षणस्या-
प्राप्तेर्वीजिव्याप्त्यापत्तिः। अपूर्वसाधनत्वाकारेण व्रीहिष्ववघातप्राप्तिमादाय प्रसक्तामतिव्याप्तिं वारयितुमुक्तोद्दे-
श्यतावच्छेदकग्रहणम्। स्वर्गो विहितक्रियाजन्यः असाधारणफलत्वादित्यनुमानेन विहितक्रियात्वेन रूपेणाद-
र्शादेः स्वर्गहेतुत्वप्राप्तिमादाय संभवन्तीमव्याप्तिं परिहर्तुं विधेयतावच्छेदकेति। अत्र संज्ञाप्राप्तशब्देन स्वघटकत्वैः पू-
र्वव्यक्तितः प्राप्त्यभाववत्त्वमभिप्रेतम्। तथा चातिदेशतः सामान्यविधितः पाश्चात्त्यविधितो वा संभवत्प्राप्तिकविषये

राम.
३१

ष्टयजन विधिः स्वर्गकाम इति विधिलक्षणालीयविधिश्रुत्या व्याप्तिः। आनुमानिकत्वस्य मान्यप्रकृतत्वपराधीनत्वे हि
तुमिर्विलंबित प्रवृत्तिकेभ्यो तिदेशादिभ्यस्तद्विपरीता प्रयत्नादिविधयः पूर्वं प्रवर्त्तन्ते। ततः प्रवर्त्तमानो वातिदेश
सामान्यविधायकशास्त्रानुरोधेन कुशेष्विव प्रयत्नस्य क्षाग्रनादिविध्यधिगतत्वानुरोधेनाग्रतादिष्ठुने व प्रायणाभावं
भजन इति मदतिदिष्टविषयावेवावतिष्ठते अबाधितत्ववदनधिगतत्वमपि हि प्रामाण्यप्रतिध्ये विषयस्यावश्यकमि
ति स्फुटीकृतमेतस्मिन्निकसूत्रैकदेशे जैमिनिना अव्यतिरेकश्चार्थोऽनुपलब्धे तत्प्रमाणमिति। यद्यप्यग्नताद्यधिग
मप्रयोजनं नित्यपलशास्त्राद्यन्यदतितथापि न तद्भावानुहोनीस्यत्र दर्शो होमांगत्वमिवक्रियानुवादं लभ्यं अतः शी
घ्रप्रवृत्तविधिनाऽवश्यविधेयस्य पुनर्विधानवैयर्थ्यादतिदेशादेरग्नाद्यतिरिक्तविषयत्वमवश्यं वाच्यं। तत्र लक्ष
णीयविधेय्यतनलक्ष्यविषयत्वं एवं चकेनापि प्रत्यक्षशास्त्रार्थालोचनात्पूर्वमालोचितादतिदेशादेर्ग्रयप्रय
नादिशास्त्रानुमूलत्वेन तथापिनासौ व लाताव इति भवत्करुणा व्याप्तिनिरासः। मत्वैवमाक्षेपात्प्राग् वयत्नविधानादवधा

भा॰द्वा॰ ३२ नविधेरपूर्वविधित्वापातः। मैवं पदार्थो व्याप्नोतीति न तच्छास्त्रार्थ इति न्यायेनाक्षेपेण संभवव्याप्तिकावघातस्याप्रत्य
क्षशास्त्रेण प्रापणसंभवात् नियमलक्षणायाश्च तद्विधेरवघातनियमपरत्वमेव ब्रूमः। अवघातेनैव वितुषीकुर्या
दिति। उचितं चैतत् नियमतज्जन्यादृष्टयोर्जन्यजनकभावस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे सति कल्प्यशास्त्रविषयत्वा
पेक्षया अतः शास्त्रविषयत्वस्वीकारे लाघवात्। अत एव दिशा पूतीकविधावप्राप्तांगभूतहैरण्यगर्भमंत्रविधौ
च नियमविषयतया विधेयप्रापकताभावान्नातिव्याप्तिः। न चाप्राप्तनियमप्रापकत्वेनैवमसदापत्तिः। अत एव ह्या
[illegible]व तत्त्वरसतो विध्यन्वयितया प्रतीतस्यैव विधेयपदार्थतानाकारे नियमस्यार्थात्सिद्धियुक्तिरत्र प्रौढिमात्रमुक्तं न्या
यात् अन्यो भावी मुपेयादिस्ताय व्यापकताज्ञानेनव्यासेपात्सूर्वहं ति विधिरिवरणात्सूर्वमसौ विधिः अवज्ञातइति शक्यं निरूप
ण मिसाह। तत्तुच्छं। तथा सति नियमविधेरपि श्रुतहान्यादिदोषत्रयप्रसक्तत्वेनाल्पमात्रदृष्टसाधनताप्रापकत्वेन चापरवि राम॰ ३२
धिरूपादौर्बल्यापत्तेः। विधेयांतरविवेकेन नियमविधिनिरूपणफलस्याकरस्थ नियमविधिप्राबल्यव्यवहारस्योच्छेदापत्ते

32

द्रित्वलंघप्रवृत्तिनेन। ननु किमुक्तापूर्वविधित्वलक्षणोदाहरणं। उदाहृतमेव वार्तिके व्रीहीन्प्रोक्षतीति चेत् न अग्नये जुष्टं
प्रोक्षामीत्येवंरूपस्य मंत्रस्य प्रकृतदेवतासंबंधद्रव्यकर्मप्रोक्षणप्रकाशकस्य प्रकरणावगतक्रत्वंगभावस्य लिंगात्प्रो
क्षणार्थत्वावगतेः प्रसक्तप्रोक्षणवार्त्तेः अतामंत्रेणानादर्थ्यानुपपत्त्यैव प्रोक्षणप्राप्तेरुक्तविधिवैयर्थ्यादिति शंकानुच्छेदे
नानिराकृतसाम्यपेत्येवजातवदुदाहरणांतरमाह यथेति श्रूयतां तापूर्वस्य साध्यसाधनभावस्य प्रदृढयज्ञाप्यतममभिप्रेत्य दर्शादि
नामोपेक्षणं। ननु विश्वजिमायादत्र न अमुवःसुवरिति मंत्रानुक्रम्यापसहिताद्वा स्वर्गार्थत्वस्यापि प्राप्तेः कथं तद्विधेरपू
र्वविधित्वमित्यत आह यागस्य हीति। न हि विश्वजिन्नाम्य उक्तमंत्रो वा स्वयं स्वर्गार्थत्वेन प्रमाणां प्रकृत विधौ स्वर्गकामप
दकल्पनेपरंप्रमाणांसा तत्र तथैव तद्विधिव्यतिरेकेण स्वर्गार्थत्वाप्राप्तिरविहितेत्यर्थः। ननूक्तन्यायमंत्राभ्यां स्वर्गकाम
पदं पदार्थेयाश्रुत्यतिवाक्ये चेवएककल्पेन नोदाहृताधिकारवाक्ये तत्रश्चोदाहृतविध्यभावेनैरेव स्वर्गार्थत्वप्राप्तिः। संभ
वति वसार्वकाम्यवाक्यादप्यसावित्याशयेन शंकते किंत्विति। परिहरत्यनेनैवेति। यदत्र प्रयाजादिपरिहारेणामिति

जातानां यस्यां स्वर्गसाधनत्वं विधिस्तेन न तदुत्सन्निवाके स्वर्गकामपदाध्याहारेपि सिध्येत। अत एव सन्निवाक्यं तदध्याहारे
भा॰ दी॰ सति एकैकस्यैव यागस्य स्वर्गार्थत्वापत्तेः। आग्नेयादिवाक्येष्विव प्रयाजादिवाक्येष्वपि फलाकांक्षासाम्येन तदध्याहारे
३२ प्रयाजादीनामपि स्वर्गार्थत्वापाताच्चेत्यपि सार्वकाम्यवाक्यान्नत्तिष्ठि। स्वर्गकामवाक्यस्याध्ययनकर्त्तव्यतां बो
33 धयता अध्ययनविधिनात्स्वर्गतापफलसाधनत्वप्राप्तेरेव सार्वकाम्यविधिफलत्वाङ्गीकरणादित्याशयः। अथ नियमः
पाक्षिके सतीत्यत्र कस्य पाक्षिकत्वं विवक्षितं विध्युपात्तस्यानुपात्तस्य वा कस्य विद्या आद्ये विधेयस्योद्देश्यस्योभयस्य
वा न द्वितीय तृतीयौ व्रीहीनवहन्तीति विधेयावघातस्यैव पाक्षिकत्वेन केवलविधेयनियमविधावव्याप्तेः। नाद्यः। के
वलकार्यनियमे विधेयनियमसहिते च कार्यनियमे ऽव्याप्तेः तथा हि यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यस्य विधेः पंक्ति त्रि
रूपत्वं यस्य स्तोत्रीयसाम उत्तरग्रन्थयोनिवृषभकं दशके उत्तरे पठिते तयोः सामवद्द्यमपूर्वविधिः। एतद्भावे हि समकं रा॰ म॰
दशके एवके अप्रके नावमिकन्यायसङ्कतादेकं साम तच्चेकीयतनइतिमा त्वात्साम्भुयानां यस्य तु स्तोत्रीयसाम्नस्त्रैवयोनि स ३२

मच्छंदस्कं ते पठिते प्रकरणादिनावगतस्तोत्रांगभावे चात्तत्रोभयनियमः। यथैव हि स्तोत्रीयसाम्नस्तत्रुगोयत्वनिर्वाहाययो
निभिनर्हय स्यानियमेन प्राप्तो उत्तरयोर्नियमः क्रीयते तथा स्तोत्रांगत्वेनावगतयोरप्रगीतयोः स्तोत्रांगत्वायोगादनियमे
न साम प्राप्तोऽपि भवति यो निसाम्नो नियमः। यत्र तु वेहृते वा मदेव्यं पृष्ठं भवतीत्यादि विधौ साम्नः। स्तोत्रांगत्वादेव तयोर्नेः स्तो
त्रसंबंधः कल्प्यते तत्रोत्तरयोः स्तोत्रांगत्वं न प्रमाणासिद्धमस्तीति न तन्निर्वाहाया नियमात्साम प्राप्तिरस्तीति साम संस्कार्य
योः केवलयोरेव नियमाद्भवति कार्यमात्रनियमः। तदेवमत्र केवलकार्यनियमे साम नियमसहितेन च कार्यनियमे
याज्ञिकविधेयशायणात्मनो नियमलक्षणस्याव्याप्तिः। एवं समप्राधान्येन कार्योपायनियमद्वयफलकाः संस्तवस्याप्यत्वा
स्मदाहरणीभूता विधयः ज्ञुहांग्रहाति यथा जेष्ठत्वादिति। एतत्स्थावे हि ग्रहाणामप्यनियताऽपरिस्फुटत्वं स्यात् ज्योहवा
ज्यस्याप्यनियतप्रयोजनकत्वस्यादिति भवत्स्मादुभयनियमसिद्धिः। तथा वाजपेये यजुर्युक्तं रथमश्वं वेददानीत्येतद्धि
ध्यभावे यजुर्युक्तं रथस्यानियतत्वं विधिवशाद्युपादश्वर्योऽस्यानियतरथसंबंधः प्राप्नुयात्तत्तथास्तो मरंयमहत्साम्नाते हीति विजित्वृष्टिका

मा॰दी॰
३४

34

मायन्निधनं कुर्यादिति विध्यभावे हीषितिनिधनस्य स्वर्गादिफलकस्तोमसंबंधोपि प्राप्नुयात्। हस्वर्ग्यस्तोम
स्यैवोर्गादिनिधनं तत्संबंधोपि प्राप्नुयादिति भवत्येताभ्यामपि विधिभ्यां प्रसक्ते कयुक्त नियमरूपसिद्धिः। यथा व्री
हीणामवघातादिषु दृष्टार्थादिषु वार्जनोपायेषु प्राप्तेषूपाजनाद्युपायनियमस्तावच्छ्रूयते। तेषु समंतु कर्मणामस्यत्रीणि
कर्मार्त्विज्जीविकायाजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः इति। उक्तनियमाच्च ब्राह्मणोदीनामेव याजनादयः इस्य
स्यापि नियमस्य भवति सिद्धिः। यज्ञादिविधयो हि याजकादिसाकांक्षा उक्तविध्यभावे कानपि समर्थान्याजकादीना
क्षिपेयुः। उक्तविधिसत्वे तु तद्रूपेण याजनादिषु प्रवृत्तान्ब्राह्मणान्निरीक्ष्यते रेवानिराकांक्षाः संतो नाक्षिपंतीति। ए
वं कात्रापि पूर्ववदप्राप्तिः। ननु विधेयगतपाक्षिकत्वविवक्षायां नोक्तान्यायः संगच्छते। यथोप्यामित्यस्य विधिस्ताव
देकं साम गायेचेत्। यन्नेस्तोत्रीयमिति विधिविहितत्रित्वं ऋग्गणाय योनिभिन्नर्गत्वापेक्षायां प्रवर्त्तत इत्सविवादं एकं सा
मेति विधिना च स्तोत्रांगत्वेनैव त्रित्वविधानं न सामांगत्वेनेति निरूपितं नवमे प्रसङ्गे च सामगानाधिकरणे। एवं च स्तोत्रांग

राम॰
३४

त्रित्वपूरणाय स्तोत्रांगभूतस्येष्टापेक्षायां वर्तमानेन यषोम्यामिति विधिनोक्तः इष्टयं स्तोत्रांगत्वेनैव विधेयं साम
संबंधस्तु जन्यत्वेनैव संभवत्सातिकल्पादत्र वदितव्यः। पूतीकेष्वभिषवसंबंधवत्फलवत्सोमभक्षसंबंधवत्त्वात्स्तो
त्रेवर्गोहूपायत्वेनैव नियम इति यद्योम्यामि स्येनडुपायनियमपरमेव न कार्यनियमपरं आस्तां वा तदुदाहरणेवाम
देवं यष्टं भवती साद्वो कार्यनियमः। उभयनियमस्तु न संभवति तदुदाहरणं तोऽहणोकहायनीभ्यायेनेवोभयनियम
संभवे विधिवैयर्थ्यात्। प्रपंचितं चैतत्फलसांकर्यखंडने भवतु वा विधिमूला नियमस्य सिद्धिः तथापि कार्यनिय
मस्य न विधिफलत्वं संगच्छते। यथैव हि दलनादिनिर्वृत्तिर्हि तिविधिना जायमानापि न तत्फलं अविधेयगामित्वाद्धि
प्रकृष्टत्वाच्च तथा कार्यनियम उक्तविधिभ्यः सिध्यन्नपि न तेषां फलं ताभ्यामेवहेतुभ्यां। अथ यागस्तादृशापां साधन
विधानं कुर्वन्नेव विधिना बोधितसाध्यसंबंधेन निराकांक्षतया साधनेन साध्यं जननाक्षेपाद्रवं नूहि साध्यनियमः साध
ननियमो न त्वमेवाप्रामानं लभते न च स्तनत्वविधेयसंबंधनिरूपकत्वाविशेषणात् विधेयोद्देश्ययोस्तत्रगामित्वान्नाफ

भा॰दी॰ ३५ लत्वाफलत्वविवेकासंभवः। साध्यसाधनसंबंधबोधयतो विधेरत्र सहकारिणां वाक्यत्वादीनां साधनांशए
वप्रामाण्यात् साध्यांशस्यानुनान्तरीयकत्वात्। अत एवाहुर्भदा। श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः शेषत्वस्यैव निर्ण
यः। शेषी तद्विषयत्वेन लक्ष्यते नान्तरीयक इति। अत एवाथातः शेषलक्षणमित्यत्रैव सूचितं न शेषिलक्षण
मिति। प्रमाणफलस्य च प्रामाण्यविषयगामित्वे संभवति नान्यगामित्वमुचितमिति नोक्तविधीनां कार्यनि
यमफलत्वांशेनास्योदाहरणत्वं संगच्छते। यत्तु प्रतिग्रहादिनियमविधावव्याप्त्युपन्यासः सोऽतितुच्छः स्वोक्तिविरुद्ध
श्च। यथा प्रतिग्रहादिविधिवशात्प्रतिग्रहादिप्रवृत्तान्ब्राह्मणानुपलभ्य निराकांक्षा दानादिविधयो नान्यात्प्रतिग्र
हीत्रादीनाक्षिपंतीति ब्राह्मणानां दानादौ प्रतिग्रहीतृत्वादिनियमो लभ्यते तथान्यैरेव विधिभिः प्रवृत्तान्ब्राह्मणादिभिः
प्रतिग्रहार्जितधनान्युपलभ्य निराकांक्षैः क्रतुविधिभिर्नान्यानि धनान्याक्षिप्यंत इति प्रतिग्रहाद्युपायार्जितधननियमः राम॰
क्रतुप्रसिध्येत्। अस्त्वेवमिति चेन्न तथा सत्यध्ययनस्याक्रत्वर्थत्वेऽपि तन्नियमस्य क्रतूपयोगसंभवादध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वप्र ३५

35

रुषार्थत्वेऽनभ्युपगम्य यथाऽर्थज्ञानार्थत्वं स्वीक्रीयते तथा द्रव्यार्जननियमस्याप्युक्तरीत्या क्रतूपयोगसंभवाद्द्रव्या
र्जनं केवलद्रव्यार्थमेव स्यान्न पुरुषार्थं तथा सति नियमादृष्टकल्पनोपन्यासो द्रव्यार्जनाविषयतो भाष्यकारीयो न सं
भवेत्। यच्चोद्धाटनश्याख्यानं पित्रोच्छेदापायभावे प्रतिग्रहाद्यनुष्ठानादभ्युदयः प्रतिग्रहादिभिन्नोपायानुष्ठाना
त्प्रत्यवायो वा कल्प्यत इति तदपि न घटेत। अथोच्येत द्रव्यार्जनस्य द्रव्यत्वरूपार्थत्वं तु टीकायां द्रव्यार्जनाधिकरण
एव न चाधानवद्वदितुमर्हतीति भाष्यव्याख्यानावसरे निराकृतं। यथा ह्यग्निविद्ययोराधानाध्ययनविध्यभावेऽनन्या
र्थेप्यत्वेन क्रतुविधिभिर्नियताक्षेपप्रसक्तेः अग्निविद्यामात्रार्थत्वेनाधानाध्ययने विदधत्योर्विधिभ्यामग्निविद्यागोचरनियता
क्षेपप्रतिबन्धान्नात्सिद्धाग्निविधानियमः क्रतुषु सिध्यति। एवं प्रतिग्रहादिविध्यभावे यदि क्रतुविधिकर्तृको धनाक्षेपो नि
यमेन प्रसज्येत सर्वप्रतिग्रहादिविधिभिः प्रतिबध्येत यदा प्रतिग्रहादिविधेः क्रत्वर्थत्वेऽपि न सिद्धत्र नियमः क्रतुषु सिध्येन्न
न चैव – त्ति प्रतिग्रहादिविध्यभावेऽपि जीवनार्थमनियमार्जितधनोपादानेनोपपन्नैः क्रतुविधिभिरनाक्षेपसंभवात् अतो द्र

भा॰दी॰ ३६

स्वार्थत्वे नियमार्थत्वात् क्रत्वर्थत्वे च मानाभावात् पुरुषार्थमेव द्रव्यार्जनमिति। न हि रागतः प्रतिग्रहादिषु प्रवृत्तेरेव प्रति
ग्रहीत्रादिभिरुपपन्नाः क्रतुविधयो नोक्तविध्यभावे प्रतिग्रहीत्रादीनाक्षिपेयुः। नित्योक्तविधिभिस्तदाक्षेपप्रसक्तिबंधमुखेन
ब्राह्मणानां प्रतिग्रहीतृत्वादिनियमोऽपि सिध्येत्। किं च यथा स्वार्थत्वेऽधिकरणे ब्राह्मणानां प्रतियाजनादिनियमशास्त्रस्य क्षत्रिय
वैश्ययोः प्रतिनिषेधस्य वा पुरुषार्थत्वाद्येन केनाप्यार्त्विज्ये क्रीयमाणे क्रतुवैगुण्याभावान्नार्त्विज्यं ब्राह्मणेष्वेव कर्तव्यं किं तु त्रिभि
रपि वर्णैरिति पूर्वपक्षं प्रदर्श्य सिद्धान्तितं स्यादेवं यदि त्वदुक्तद्विप्रकारमेव शास्त्रं स्यात् अस्ति त्वन्यदपि क्रत्वर्थं ब्राह्मणानामे
वार्त्विज्यमिति। राजयाजकयाज्यस्य यथा दत्तं हविर्नश्येदिति च तद्दूषणाद्ब्राह्मणत्वेनार्त्विज्ये क्रतुवैगुण्यं निर्णीतमिति।
यदि प्रतिग्रहादिशास्त्रात्पुरुषार्थादपि ब्राह्मणानामार्त्विज्ये नियमः क्रत्वर्थः सिध्येत् तदा तत्रोक्तप्रकारद्वयाभावेऽपि पूर्वपक्ष रामः ३६
सिद्धान्तावनुपपन्नौ स्याताम्। अस्त्येवान्तत एव शास्त्राद्ब्राह्मणानामार्त्विज्यादिनियमसिद्धिः। तथापि त्वदुक्तरीत्यैव तत्साध्यवि
धेयगामित्वाद्विधिकृष्टत्वाच्चावदलनादिनिवृत्तेर्हि तिविधिफलत्वाभाववत् प्रकृते न विधिफलत्वासंभव इति कथं तस्य फलत्वांशेना

व्यासस्तु राहरणत्वे संगच्छते प्रतिग्रहादिविधीनां। अमी विधेयगयाप्तिकत्वविवक्षा निर्दोषेति चेन्न यतो विधेयमप्यत्र विधु
पात्तं विवक्षितं अनुपात्तं वा यः अनुपात्तनियमपरे विधावव्याप्तेः दृश्यते हि पुरोडाशं प्रथयतीत्यनुपात्तकर्तृनियमप
रो विधिः। न त्वत्र प्रथनं विधेयं पुरोडाशस्योपादेवत्वाप्तेः। अध्वर्युकर्तृकत्वनियमार्थं त्वत्र हि धीयते तत्त्वात्री हि मि
र्पजेतेतियवेष्वनुपात्तेषु अनुपात्तहंतिनियमपरो विधिः। अत्र हि साक्षाद्यागांगत्वेन प्रतीयमाना अपि व्रीहयो न त
था विधेयाः। आग्नेयादीनामुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरोधात। उपांशुयाजस्याप्याज्यावरुद्धत्वमिति वाक्ये नित्यवद्भावावरो
धप्रतीतेः। अतः पुरोडाशप्रकृतित्वेन विधेयाः। तत्त्वेन च तन्नियमो निर्वापादिविधिभ्यो विप्राप्तेतिजेषु हविर्निर्वा
पादि संस्कार्यत्वेन व्रीहयः श्रुताः प्रयोजनपेक्षत्वे। कपालेषु श्रपयतीति प्रयोगांतर्गतश्रपणविधिना च सामान्यतः
प्रकृतिद्रव्योपादानाक्षेपात् किंजातीयं पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यमुपादेयमिति भवत्साकांक्षा उभयाकांक्षया परस्परान्वये भ
वत्येव व्रीहीणां प्राप्तत्वनियमः यद्वोक्तरीत्या प्रकृतिद्रव्यविशेषाकांक्षा पांशुत्वं तस्मात्न्यायेन व्रीहीणां मेधत्वमनस्यमान इति

भा॰ द्वा॰ मंत्रादेव व्रीहिनियमसिद्धिः अतो न व्रीहिनियमार्थमपि तच्छास्त्रं। किं त्ववघातप्रोक्षणशास्त्रयोर्यथा विषयत्वं तथाप
३७ मार्थत्वेन व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वे ज्ञापिते। हि सति हंतिप्रोक्षणशास्त्रयोर्व्री [redacted]
पदेन पूर्वाविधत्वा पूर्वसाधनत्वलक्षणसंभवाद्भवति तयोर्यवसाधारणं। इतरथा साऽसंभवान्न तत्सिध्येत्। न च व्री
37 हिशास्त्राभावे विश्वपणाविष्णुत्याप्रकृतिद्रव्याकांक्षांप्रोक्षणादिविष्णुत्यां चप्रोक्षणादिसंस्कृतव्रीहीणां केमर्थ्याकां
क्षामालोच्य प्रदानद्रष्टव्रीहीणां प्रकृतिद्रव्यतयान्वयः कल्प्यते तदा प्रोक्षणादिसाध्यत्वमपि तेषां न व्रीहित्वाकारेण
संभवतीत्यालोच्य कस्मिन्प्रकृतिद्रव्यत्वमूलकापूर्वसाधनत्वाकारेणोपवर्तेषां न तत्साध्यत्वमित्यपि विकल्प्येत्तैवेतिमयैवं
वप्रोक्षणादेर्यवसाधारण्यमिति चेन्न। न व्रीहिशास्त्रवोधितापूर्वसाधनत्वलक्षणयांशसंसर्ग — यवादिव्यावृत्तस्यार्थमपू राम॰
र्वसाधनत्वस्य व्रीहित्वेन विशेषणोपयोगापत्तिः द्व्यविरोधात्तं तुल्यशणाडिकाय्येव तद्विशेषणीयं। तादृशापूर्वसाधनत्वं च ३७
यवेष्वस्तीतीति भवति प्रोक्षणादेस्तत्साधारण्यं। व्रीहिशास्त्राभावे त्वपूर्वसाधनलक्षणयाप्याश्रयाकांक्षास्मिन्प्रकृतिद्रव्य

त्वलभ्यापूर्वसाधनत्वाकारेण प्रोक्षणादिसाध्यत्वं कल्प्यं तत्र च स्फ्यवादिष्वावृत्तिरूपापत्तिर्व्रीहित्वेनैव शक्यते वांत
राशाद्यानामूढकल्पनायां वृत्तिद्वयविरोधाप्रसक्तेः तस्य च पदव्यावृत्तत्वान्वयवत्साधारण्यप्रोक्षणादेः स्यादितिः। न त्वं वं स्व
पिव्रीहिशाख्येनैव तत्स्वतन्त्रसाधारण्यसिद्धिः। अपूर्वसाधनलक्षणायाश्च संभवेन व्रीहिविवक्षायामपि वृत्तिद्वयाप्रसक्तेः
। कथं तदसंभव इति चेत् न प्रणयनस्यानर्थकपरिहारार्थस्य स्वीक्रियते शाकान्तेषुतां विनापि तत्संप्रदिहतुं। शाद्वलो नाभिभुंजी
तेस्य व्रीहिरागतः शास्त्रमोजनानुवादेन विहितमपि शाद्वलत्वं न प्रतेन लक्ष्येण गारूपेण भोजनार्थं स्वीक्रियते कल्प्याद
ष्टफलार्थं तूच्यते एवं व्रीह्यनुवादेन विहितस्य प्रोक्षणादेस्तादर्थ्यपरित्यागेन लक्षणाप्रकारेणोक्तत्वपूर्वार्थत्वं कुतो लक्ष क १
णां निमेवनोच्येत अथ द्वितीयोऽस्तु स्वर्गव्रीह्यर्थत्वनिर्वाहाय व्रीहिपदस्यापूर्वीयव्रीहिपरत्वमावश्यकं तत्र व्रीहित्व
स्योद्देश्यविशेषणतया विवक्षायां वाक्यभेदात्तदविवक्षितमित्युच्येत तत्र पूर्वीयत्वांशस्यैवार्थिकत्वेन व्रीहित्वविवक्षा
यां नैव वाक्यभेदाभावात्। प्रधानाविधेः कथं भावापेक्षायां प्रोक्षणावघातविध्योः फलाकांक्षायामेकवाक्यतास्तावदवश्यं

मा॰ दी॰ ३८ कस्मात्प्रोक्षणेनावघाते व्रीहिद्वारा प्रधानापूर्वं कुर्यादिति तानचापूर्वीयांश्च रुद्ध्वैवं नैमित्तिकत्वात् एवं च व्रीहिनीवाराणामवय
यानां प्रातिस्विकरूपेणानित्यत्वानित्यत्वभेदेऽप्यपूर्वसाधनत्वात्मकनित्यरूपक्रोडीकृतानां नित्यत्वे लक्षणादिसंबं
धउपपादनीयः। तदा ते नैव रूपेण संभवत्संग्रहः फलं च मध्ये किमित्यपेक्षणीयः। यदि त्वा अपूर्वसाधनत्वस्य लक्षणां परित्य
ज्य संस्कारे वा केवलं व्रीह्यादिपदं संस्कार्यार्थमं स्वीक्रियते तेन तदा प्रतिनिधिभूतनीवारादेर्नैमित्तिकफलं च मध्यादेश्चानित्य
प्रोक्षणादिसंबन्धानामसंबन्धोऽसंभवतः॥ व्रीहिगतानामिव नीवारगतानामप्यवयवानां व्रीहिपदेन विषयीकरणेऽपि सो
मपदेन फलचमसस्याविषयीकरणान्न तत्र फलचमसस्य नित्यधर्मलाभः। प्रतिनिधेः कृतत्वलाभ इति सिद्धान्तात्
रोधेनाप्यपूर्वसाधनलक्षणाभ्युपगमो कार्य्यो ननु तस्यामपि तत्संशकाल एवासोऽपि हेतुर्नैमित्तिकं हि नित्यापवादत्वेन विधी राम॰
यमानं न तत्समकालं विधीयते धर्मो हि नित्यवद्विधीयमानाः स्वविधिसमकालप्रवृत्तनित्यविधिशेषत्वेन निराकांक्षा ३८
न पुनर्नैमित्तिकविधिशेषत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रतिपद्यन्ते च प्रतिनिधिशेषत्वं नित्यविधेरेव तत्स्थापकत्वात् न च व्रीहिविधेः शे

38

क्षणादिविधेश्च नित्यत्वेन श्रुत्यर्थत्वात्प्रोक्षणादिविधेः प्रागवगतमपूर्वसाधनत्वं व्रीहिविनियोक्षणा
दिविधिगतेन व्रीहिपदेननंतल्लक्षणोत्पत्तिवाक्यं। यवेषु धर्माकांक्षोपशमार्थापूर्वसाधनत्वलक्षणार्थमेव त्व
तुल्यप्रवृत्तिकतया प्रतीयमानमपि व्रीहिशास्त्रप्रतीक्ष्ये वशेषणाविधिप्रवृत्त्युपगमात्। एवं च व्रीहिशा
स्त्रोपस्थापितसाधनत्वलक्षणायास्तद्विषयीभूतत्वाविशेषेण व्रीहीणामिव नीवाराणां तत्तुल्यप्रवृत्तिकशास्त्रबो
धितसाधनत्वानां च यवानामपि संग्रहाद्भवति धर्मसंबंधः उभयेषां। नैमित्तिकविधेस्त्वपवादतया धर्मविधिवन्निस्य
द्भ्य विधिं प्रतीक्ष्य तत्समकालप्रवृत्तेन तेन धर्मविधेः प्रागपूर्वसाधनतायाश्च ज्ञापनान्न धर्मविधिषु लक्षणायात
त्वं गृह्णाति नैमित्तिकस्य धर्मलाभ इति। मैवं यवानामिव फलचमसस्यापि धर्माकांक्षोपशमार्थफलचमसवि
धिमपि प्रतीक्ष्य तत्साधारणापूर्वसाधनलक्षणायाप्रवृत्तेर्धर्मविधिमित्तत्रापि धर्मप्रापणस्यानिवार्यत्वात् न च
व्रीहिशास्त्रेण वस्तुतो नीवारा विषयीक्रियंते व्रीहिसादृश्येन व्रीहित्वावच्छेद्यानामिव तदनवच्छेद्यानां तदवच्छेद्यत्वयोग्यानां

मपि नीवारगतावयवानां निर्द्दिश्यासंभवात् तत्रास्तित्वसिद्धेः सस्यामपूर्वसाधनलक्षणयां नैमित्तिकप्रयोजनिष्पो धर्म
त्वाभावात् मध्यवस्थेति भाष्यस्ते तु तस्याम सत्सां सोपपादयितुं यद्यपि व्रीहिमिश्रजेते स्वत्र स व्रीहिपदवत्प्रोक्षणादिविधि
गतव्रीहिपदमपि नस्वार्थसजातीनीवारगतावयवान्निर्दिश्य जितथापि व्रीहित्वामिवते षामप्यपूर्वसाधनत्वान्नियमे सं
भवत्यनियमस्यान्याय्यत्वेन हन्तिनियमाघाकांक्षत्वात् त्वाभिधेयव्रीहित्वावच्छेदपत्वरूपसंबन्धमादरेण तदवच्छे
द्यत्वयोग्यतामेव लक्षणानिमित्तसंबन्धमध्यपत्यैकायेव लक्षणया व्रीहिनीवारगतावयवान्मतिपादयति । न च व्री
हित्वाहेरण पूर्वोक्तरीत्यानीवारगणामविषयीकरणेकेन तेषामपूर्वसाधनत्वसिद्धिरिति वाच्यं अवश्यकर्त्तव्यता बोध
केन प्रधानविधिना व्रीह्यभावे द्रव्यान्तरमाक्षिप्यता व्रीहित्वावच्छेद्यरूपोपयतयागुरुत्वं सांनिध्यतानां तदवयवानां संभवे वि
प्रकृष्टानां तदनर्हत्वेन तदवयवा एवाक्षिप्यन्त इति प्रधानविधिबलादेव प्रतिनिधीनामप्यपूर्वसाधनत्वसिद्धेः । न चै
वं प्रथमशाब्दव्रीहिसंबन्धेन निराकांक्षाधर्मानयाप्रत्यानिवारैः संबन्धेरन्निति शंक्यं प्रकृतिसंबन्धनिराकांक्षाणाम

व्रीहिद्वारेणापूर्वार्थत्वं संभवतीति इति भवत्यर्थादपूर्वीयव्रीहिविषयत्वनियमलाभः न चापूर्वीयत्वेनोपस्थितिं विना लौकि
कव्रीहित्वाकारेण संस्कार्यत्वावबोधो न संभवतीत्यपि शंक्यम् इदं न तत्पयमिदध्यानयतीत्यत्र तादृशयपत्नेनेवदध्यानयनसं
स्कार्यत्वस्यावबोधाभ्युपेयत्वात् एतद्वाक्योपस्थितिसंस्कृतपयः परामर्शिसर्वनामयुक्तेनेतदुत्तरपठितेन सावेश्वदेव्यामिक्षेति वच
नेन दध्यदेवतासंबंधोपस्थापनमुखेनात्यथागापूर्वसाधनत्वस्य पयः समवायिन एतद्वाक्यप्रवृत्तिवेलायामसंभवदुपस्थितिकस्या
तस्य पयः पदेन लक्षणाया असंभवात् आस्तां ना प्रधानविधेकवाक्यत्वं व्रीहिमात्रोद्देशेन प्रोक्षणादिविधिमात्रपर्यालोचनेनाप्यर्था
त्प्रोक्षणादेरपूर्वीयविषयत्वलाभशाक्यतरेव निरूपयितुं यथा हि यस्योभवत्यनुगततावमिति— चेदभ्युदयेद्वा पुनराधेयं तन
स्यापायश्चित्तिरित्यत्र कृत्वाचिंतात्मकहनिरूपयत्वन्यायेन घात्वर्थबोधवेलायां निमित्तविशेषणोभयत्वविवक्षयान्यतराग्न्यनुगमस्य
निमित्तत्वप्रसक्तावपि नैमित्तिकाधानस्य तद्वितामिद्धयजनकस्वभावानुरोधेनोभयाग्न्यनुगम एव निमित्तमिति कल्प्यते तथा व्रीहि
संस्कारत्वेन विहितप्रोक्षणस्य लौकिकव्रीहिविषयत्वे तस्यानर्थक्यादपूर्वीयव्रीहिविषयत्वयोग्यतालोच्य तदनुरोधेन शक्यतेत ए
वकल्पयितुमपूर्वीयव्रीहय एवात्रोद्देश्या इति किमपूर्वसाधनलक्षणायाः स्वस्यांवानसेत्तु वादिषु पिहंतिप्रोक्षणापत्तिः तत्रान्य
तत्र हंतेरदृष्टार्थत्वं व्रीहिषु दृष्टार्थत्वमिति चेत् ह्यापत्तिश्च तद्वारणाय तंडुलनिवृत्तिप्रमाणस्योद्देश्या पूर्वसाध्यविघ्नघणत्वेवाक्यभेदा

दीपन

यतिः। ग्रामादि च व्रीहिपदेऽपूर्वसाधनलक्षणा न तदा सोमममभिषुणोतीत्यादिवाक्येषु सोमपदेनापूर्वसाधनलक्षणास्यात्तदा प्रोक्ष-

३८ णादीनां यत्साधारणत्वं सोमधर्माणां फलचमससाधारणत्वं स्यात्। फलचमसस्यानैमित्तिकत्वायनेलक्षणमस्तीति चेन्न। किं ततः

न हि व्रीहिफलचमससाधारणाभावे वा प्रतिनिधिभूतनीवारप्रभृतिकादिसाधारणमपि प्रोक्षणानि यवादीनां स्यात्। न च मुख्यव्री-

ह्याद्यवयवलिप्सया गृह्यमाणवदीवारादयो नैमित्तिकद्रव्यान्तरत्वेन गृह्यन्ते। येन फलचमसतुल्यता स्यात्। किंतु व्रीहीस्तद्व-

39 यवत् व्रीहिशास्त्रार्थत्वेनैव गृह्यन्त इत्यपि शङ्क्यं। व्रीहिनीवारयोस्तुल्यत्वप्रसङ्गात्। व्रीहिषु सकलशास्त्रार्थसंभवान्नीवारे-

षु तदेकत्वात् व्रीह्यसंभव एव नीवाराणां शास्त्रार्थत्वमिति चेन्न। तर्हि सिद्धं न

विधर्माणां यागस्य विकृत्याकांक्षानुरोधेन विकृतिसंबंधन न नीवाराणामप्युक्ताकांक्षानुरोधेन हंस्यादिधर्मा
णां न तत्संबंधोपपत्तेः। न चैवं फलचमसस्यापि तदाकांक्षत्वान्नीवारीस्यासोमधर्मसंबंधः स्यादिति चेत् न व्रीहिनी
वारस्यासाधारणलक्षणाहितो व्रीहित्वावच्छेदत्वयोग्यतासंबंधस्यैव सोमफलचमसस्यासाधारणलक्षणाहेतोः प्र
सिद्धसंबंधस्याभावात्। न चैवं यवानामपि प्रोक्षणादिसंबंधो न स्यादिति शंक्यं उष्णापत्तेः। हंसादिनियमला
भायाप्रसिद्धेर्नापि संबंधेन व्रीहिसोमयपदाभ्यां यवफलचमसलक्षणा स्यादिति चेत् न नानादृशालक्षणाकल्प
नात् नियमस्यैवन्याप्यत्वात् अन्यथा यवप्रयोगे पुरोडाशसाधनस्य स्यात् कोऽनियमनिवारणाय यस्मीन्सीदेति मं
त्रगतव्रीहिपदस्य नीवारेष्विव यवेष्वपि कथंचिद्वृत्तिमुपपाद्य यवप्रयोगेऽपि तस्य मंत्रस्य प्रवृत्त्यापत्तेः। नर
समयपुरोडाशेषु च धान्यमसीति मंत्रे चोदकप्राप्तेः धान्यपदे दोहादेवतावद्द्रव्यस्य विधिगतसंख्यावत् नियमाभावेन
प्रकृत्यमानस्यमांसमसि पलमसि तरसमसीत्यनियतपदस्य प्रयोगस्य निवारणाय प्राकृतलक्षणानिमित्तसंबंधा

संभवेपिधात्वपदस्यावृत्तिदूषणंवंधेनमांसप्रहन्तिमुपाद्यप्रयोगापत्तेः।तस्मान्नैमित्तिकवृत्ति।निःश्रेयोर्धर्मला
भालाभव्यवस्थापेनापूर्वसाधनलक्षणत्वीकर्त्तुमितिचेत्।किंचयदि[redacted]व्रीहिप
देपूर्वसाधनलक्षणामंगीकृत्यव्रीहित्वमविवक्षितमुच्यतेतर्हिदर्शपूर्णमासावाऽस्यमाणीन्वाऽभ
णीयपापजेतेत्यत्राऽभस्यपृथगपूर्वाभावेनदर्शपूर्णमासापूर्वसाधनरूपमेवाऽभपदेनलक्ष्यमितिव्री
हित्ववदाऽभत्वस्याप्यविवक्षास्यात्।विवक्षायांकथंनिवृत्तिरूपापत्तिर्वीकाभेदोवा।अत्वविवक्षेतिचेत्
पवेषुप्रोक्षणादीनामिवद्वितीयादिप्रवृत्तिश्चप्यन्वाऽभणीयायाअंगत्वापत्तेःतथासतिद्वितीयादिप्रयोगे
पुस्तानकार्येतिनावमिकसिद्धांतस्यदीक्षणीयादिपुप्रधानाऽभात्पृथगाऽभावेनराजसूयांतर्गतेष्टिपुच
निरपेक्षाऽभाभावेनसानकार्येतिदाशमिकसिद्धांतव्याकोपापत्तेः।किंच।त्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामि
तिविहितात्रिरभ्यासोनधर्मःकिंतुप्रथमोत्तमसामानधर्मस्ततश्चप्रकृतत्वस्याप्रवोवाजीयानत्रिरभ्यासंलभ

तेन प्रथमस्थाने विद्यमानानामयाकाचिद्दृष्टिः स्यात्संलमजं इति नवमे सिद्धांतितं तत्कथं संगच्छते यदि प्रथमादिश
ब्दाच्चापूर्वसाधनलक्षणार्थाः स्युः न हि प्रथमस्थाने किंचिदपूर्वं लक्ष्यमस्ति यत्साधनलक्षणपात्स्वैषष्ठ्यवच्छिता
नुष्ठानसिद्धिः स्यात् । तत्रापि हि सामिधेन्यः सामिद्धाग्निप्रकाशनेन दृष्टार्था एव तस्मात्सामिद्धाग्निप्रकाश
न निर्वृत्तिप्रणाडिकया प्रधानापूर्वसाधनत्वलक्षणामंगीकृत्य सद्भीहि त्वं सार्थकमा यविचक्षितं वाच्यं । तथा सति व
सामिधेनीमात्रे त्रिंशत्याः प्राप्त्यापत्तिः । किंच इत्थं तत्र स्वरूपमाने निमीलयेत् इह हि पत्तु स्वरूपमाने समुद्रं मनसा ध्याये
दिति विहितानां इह इत्थं तत्र धर्माणां निर्देशा च बध्येति सूत्रकृता नवमे सिद्धांतितं तत्र निर्देशाश्रुत्वा रूपता वृच्छे नो
दकयोरिह त्वरथं न त्वपोर्भेदे न निर्देशो मिथ्येत इति माधेव्याख्यातानां यदि तासां णिकमपूर्वसाधनत्वं श्रो
क्षणादिविधाविधनिमीलनादिविधावुद्देश्यतावच्छेदकं स्यात् तदा इह इत्थं तत्र पोर्भेकं माहेंद्रस्तोत्रमनूद्य इत्थं
तं पृष्ठं भवतीति इह स्तोत्रं भवनीति वचनाभ्यां विधीयमानयोरेकस्तोत्रापूर्वसाधनत्वम यागमितिनउद्देश्यता

वच्छेदकीभूतस्य व्रीहित्वस्यापेक्षणं तत्त्वादेर्विवक्षां च स्वीकृत्य निमीलनादीनां विधानाद्व्यवस्थैव प्रसज्ये
त। न चाक्तवचनयोः स्तोत्रोत्सन्निपत्तत्वादामिक्षावाजिनाभ्यामिव स्तामभ्यामृतोत्रभेदाद्विना पूर्वसाधनत्वमेव
तयोरिति शंक्यं। अनयोः स्तोत्रैति धात्वर्थस्य वरणाद्गुणत्वं तत्कार्यतशक्तिकल्पना चात्रद्वारानुष्ठितस्य गुणसंक्रान्तशाक्तिकस्य
च प्रवृत्तेः क्रत्वन्तरं निवचनत्वस्यैव प्रस्तोमाभिक्रमणान्यायेनायाराग्निहोत्राभिवारणान्यायेन च स्तोत्रसन्निपत्यापाव
नुमुक्ति तत्त्वात्तस्मान्नेवापूर्वसाधनलक्षणाङ्गीकारः। किंचिदपि प्रक्रमे निनेव व्रीहिभिर्यजेतेत्यस्य विधेर्हि नि वि
धिस्थव्रीहिपदेऽपूर्वसाधनलक्षणापादनमुखेनानुपात्तयवेष्वनुपात्तार्हत्ति नियमार्थत्वं घटते। अत उपात्तविधेय
पाक्षिकत्वविवक्षायामपि न नियमविधिलक्षणा स्व्रीहिभिर्यजेतेति विधावव्याप्तिः संभवतीति चेत्। अत्र ब्रूमः। न ता
वन्मोक्षणादिविधावपूर्वसाधनलक्षणामन्तरेणानर्थकपरिहारः संभवति। यस्मावत्तस्त्रकारेश्पास्पुरवत्वनि
यमदृष्टांतेनोक्तः। स्तोत्तिनुष्ठः। यत उक्तविधौ यद्यपि व्रीहिनि ति द्वितीयानन्वयेन तथापि व्रीहीणांमानान्तरेणापूर्व

यत्नायाउपस्थितेःप्रोक्षणस्यतादर्थ्यमेवस्वीक्रियेतनतुसाक्षादङ्गत्वंगत्वंसंनिपातितायाःप्रधानकर्मत्वापेक्षयाऽस्या
यस्त्वात्।उपयादित्वंस्येतदघ्नात्स्यात्।तोस्याएवाङ्गत्तिंजुहोतीत्युदाहरणेपिविहितयागस्थानस्यकेनापिप्रमाणेनापू
र्वीयत्तयोपस्थितिःस्यात्नैवपञ्जुस्त्वत्वंतादर्थ्यंजस्यात्।ईदृशमानर्थक्यपरिहारंविघ्नजिज्ञाप्येनापिसंभवंनामप्र
स्तिदृष्टान्तेनकिंनिरूक्तवाल्पवानिसाम्यर्पी।यदपिप्रधानविध्येकवाक्यत्ववलेनप्रकारान्तरंतदप्ययुक्तंअपूर्वसा
धनलक्षणाममनेगीहसोक्तोभयाकांक्षाभ्यांपालि।मियपदेकवाक्यत्वेनावाक्यैकवाक्यतायां।नाथःपरिपूर्णान्वयवो
धजनकत्वेनविभज्यमानस्याकांक्षत्वमूल्यस्याप्रतीयमानप्रधानविधिसांनिध्यस्यकचित्सदेलक्षणाभयेनकल्पितेस्यना
नुपपत्तेः।अस्यपाजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायनइतिवाक्येब्राह्मणपदस्यविवक्षितार्थत्वलाभाययज्ञोनि
होमादिविध्येकवाक्यत्वकल्पनयासोतिहोमादौब्राह्मणानामेवाधिकारापत्तेः॥नद्वितीयःद्वयोःपदसमुदाययोःप्र
त्येकमवाधितान्वयवोधजननेनलब्धवाक्यप्रदेशयोरुभयाकांक्षालोचनेनपदैकवाक्यत्वंद्विवाक्यैकवाक्यत्वंतथैव

भा.दी. प्रयाजादिवाक्येषु दर्शनात् तत्र प्रोक्षणादिवाक्याज्ज्ञातो व्रीह्यर्थत्वबोधोपपद्यऽवाधितत्तदाकैमर्थ्याकांक्षैव न स्या
४२ त्वाधितत्वे वाक्यमुक्तविधं वाक्यैकवाक्यत्वं। किंच यदि प्रोक्षणादिविधिगतस्य व्रीहिपदस्यापूर्वीयव्यक्तिविषयत्वं
प्रधानविध्येकवाक्यतालभ्यव्रीहिद्वारकप्रोक्षणादिविधिगतस्य व्रीहिप्रधानसंबंधलभ्येनानुनस्याः शास्त्रलभ्यत्वे। तर्ह्ये
कवाक्यताकल्पकप्रकरणस्य पञ्चाङ्गसाधारणत्वात् तत्कल्पितैकवाक्यताबलेन षडपि यागान्प्रति प्रोक्षणस्य व्री
हिद्वारेणातादर्थ्यमवगम्येत। अपूर्वसाधनीभूतानामेव च द्वारत्वसंभवाद्यथाऽपूर्वसाधनव्रीहिपरत्वं व्रीहिपदस्य बाधा
र्यते तथा यावत्प्रकरणपठितयागसाधनीभूतानामेव तास्मति द्वारत्वसंभवात्सुतरां शाब्दप्रकृतिभूतानाम तथात्वात्तद्वार
त्वे स्यात्। संभवति च नारिकेलामन्वाहार्यप्रकृतिभूतानामि नितेषामेव द्वारत्वं स्यात्। अस्ति च दक्षिणाया अन्वाहा
२ वि र्यश्रपणीविधिबलेनातः प्रयोगमुपादेयानां धर्माकांक्षा न च तेषामपूर्वार्थत्वाभावात्साक्षिता चकल्पं प्रोक्षणा रा.म.
दिपदार्थत्वमिति शंक्यं। नाविमिकन्यायेनाश्रपणार्थयोरपि दधिपयसोः श्रपणसाधनत्वमात्रेण श्रपणार्थधर्मान्वय ४२

वपूर्वोपयोगमात्रेणैतेषां तदन्वमोपपत्तेः पाक्षिकत्वस्य च पुरोडाशिकव्रीहिष्वपि समत्वात् । शक्यते चान्वाहार्यद्वारापि व्री
हीणामपूर्वार्थत्वं वक्तुं । तुल्ययेन व्रीहिभिर्यजेतेत्यस्याप्यपूर्वसाधनत्वलक्षणांगीकारे अधिकारविध्येकवाक्यतया ह्य— गा
पूर्वांगत्वेन व्रीहिविनियोगो न दृष्टद्वारस्य यागग्रहस्य निर्वाहायान्वाहार्यश्रपणेऽपि तत्प्रकृतिनियमस्याप्यौचित्यायत्तत्वात् ।
किं च अन्वाहार्यप्रकृतिभूतानां व्रीहीणां यागापूर्वार्थत्वेन व्रीहिनियमः शास्त्रसिद्धः स्यात् । कथं यदा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्य
त्र प्रोक्षणेन व्रीहिद्वारा क्रत्वपूर्वं भावयेत् । तदा तद्वत् व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र व्रीहिभिः यागद्वारापूर्वं कुर्यादित्युच्यमाने प्र
करणात् यागापूर्वार्थत्वावगमात् पुरोडाशप्रकृतिभूतानां व्रीहीणां न तदर्थत्वं । किंतु अन्वाहार्यप्रकृतिभूतानां व्री
हीणां तदर्थत्वान्नियमः शास्त्रीयः स्यात् । न चाग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीति मंत्रस्यान्वाहार्यव्रीहिप्रोक्षणेऽसंभवइतिवाच्यं । आद
ग्नेयमंत्रेणामतिरिक्तहविःप्रोक्षणादिविषयविनिकल्पनेनार्थवत्वात् अन्यथा यमेव विधिर्हि विधव्रीहिद्वारे प्रोक्षणादेर
पूर्वार्थत्वबोधकः मंत्रस्तत्प्रधानहविःप्रोक्षणविषयो भविष्यति । एकविधिविहितेष्वपि सकलप्रदानार्थता समानेयथैंद्रा

भा॰ दी॰ मंत्रैर्दृष्टप्रकाशनविषयो भवति। तथा च समंत्रकं प्रधानव्रीहिप्रोक्षणादि अमंत्रकमन्वाहार्यव्रीहीणां तदिति
४३ व दृष्टकल्पना स्यात् न तु व्रीहिपदे पूर्वसाधनलक्षणां गौणीं कृतां। अंगीक्रियते हि प्रवृत्ति यदाधिकरणेव दृष्ट
43 दृष्टकल्पनाभयेन मत्वर्थलक्षणा। कथमपूर्वसाधनलक्षणायां तत्कल्पनापरिहार इति चेत्। अत्र तु व्रीहीन्
प्रोक्षतीति प्रोक्षणविधिपरे वाक्ये प्रतीयमानव्रीहित्वं तु शब्दसिद्धे कुतः प्राप्तिरिति साकांक्षायामनुवादस्य शब्दस्य
निहितगामिलोत्सर्गा व्रीहिमियर्ज्जेतेति विधेरिति बुद्धिर्भवति। ततो व्रीहित्वाकारेण प्राधान्येऽस्यानर्थक्याद्यदा
पूर्वसाधनलक्षणाऽप्यतेत दातुवाय व्रीहिगामिपदं पूर्वसाधनत्वं प्राप्यकस्मात्स्वार्थवद्धतं तत्तदपूर्वसाधनत्व
मेव लक्षयितुमुचितं। शाकस्येवं धात्वा न चेतः पूर्वकेनापि मानेन सर्वयागांगत्वमवधारितं प्रोक्षणादेः येन स्य
त्वव्रीहीनामनंतस्य सर्वयागसाधारणव्रीहित्वेन वेषणं कीयेत। न चोक्तलक्षणोत्तरकाल्पितेनापि प्रधानविधेः राम॰
वाक्यैकस्य सर्वापूर्वार्थत्वमापादयितुं शक्यते। अतो नान्वाहार्यव्रीहिषु कतिपयापूर्वार्थत्वेनावधारितस्य प्रोक्षणादिव ४३

सक्तिः। न च यागमात्रांगत्वेन व्रीहीन्विदधद्व्रीहिवाक्यं पुरोडाशान्वाहार्यपौर्वागांगत्वाविशेषादुभयप्रकृतित्वेनैव
कुतो न विध्यादिनिशंक्यं। यतो यद्दाग्नेयादिवाक्यकृतप्राप्तिमालोच्यैवात्रसानुवादः प्रवर्तते। तत्र च येयागायादृक्तेनव्रीह्या
कांक्षाः प्रतीयते तदंगत्वेन तादृक्तेनैव व्रीहिनियमः कर्तुमुचितः। आग्नेयाग्नीषोमीयेंद्राग्ना एव च तत्ववाक्ये पुरोडाशसाध
नकत्वेनैवावगताः संततस्य प्रकृतित्वेनैव व्रीहीनांकांक्षन्त इति पुरोडाशद्वारैव तद्यागत्रयांगत्वेनैव व्रीहिनियमार्थमदः
शास्त्रं भवतीति। किंच यद्यपूर्वसाधनलक्षणामनंगीकृत्य प्रकरणकल्प्यैकवाक्यतावलेन सर्वसंस्काराणामपूर्ववि २
नियोगं नहिं सर्वप्रोक्षणादिवाक्येषु विधिप्रत्ययाश्च नर्थकाः स्युः। किं हि तद्बोधितो विषयः कुर्युः। नो स्यान्निप्रोक्षणादेर्लौ
कसिद्धत्वात्। नाधिकारप्रयोगौ। अंगानां प्रधानीयाभ्यामेवताभ्यां तद्वत्वसिद्धेः। नापि व्रीहिषु विनियोगं तस्याबाधितत्वे
नाफलत्वात्। अबाधितत्वे वा गोदोहनवन्निराकांक्षस्य प्रकरणेन ग्रहणासंभवात्। नापि तद्द्वारा प्रधानापूर्वे विनियो
गं। एतद्वाक्यैकवाक्यतापन्नप्रधानविधिवलेन तत्समीतिसिद्धेः। न चोक्तसंस्कारादिकार्यं चतुष्टयादन्यद्विधिकार्यमस्ति न चोपदे

भा॰ दी॰
४४

44

काचिल्लक्षणाभयेन प्रधानभूतस्य विधेर्विवक्षोचिता। प्रयाजादिविधीनां किं कार्यमिति चेत् इष्टसामान्यात्मना
कृतो विनियोगः। न चासौ बाध्यते। अतो। अत एवाहुः अंगस्य प्रयोगविधिर्गृह्णातीति। एवं गच्छते चेयं युक्तिः स
त्यामेवापूर्वसाधनलक्षणायां प्रोक्षणादेः। यद्यपि पुनराधेयदृष्टान्तेनानर्थक्यपरिहारार्थं तदप्यसत् निमित्तगत
विशेषावगमात्मकनैमित्तिकविधेर्वैसंस्कार्यगतापूर्वीयत्वावगमात्मकसंस्कारविधेः पर्यवसानात्। अत एव नैमि
त्तिके देवैदिकत्वेनैवैदिकाग्न्याधानं निमित्तत्वेन निर्णीयते न निर्णीयते च संस्काराधारणस्य वैदिकत्वेन संस्कार्यं हि रूप
स्य वैदिकत्वं। अर्थाहरणपधारणा। व्रीहिप्रोक्षणोपकरणकृतापूर्वीयत्वोपस्थित्याऽस्ति विशेष इति चेन्न। तदानुवाद
रूपप्रकृतगामित्वेनैवापूर्वीयत्वलाभे पुनराधेयदृष्टान्तेनार्थायस्कृपप्रासो व्यर्थपर्यवसानात्। अस्तु वा सार्थकः। तथापि य
थाश्रुतेनावघातीस्यत्रोद्देश्यावदानेऽर्थापत्त्यालभ्यो द्रव्यविषयताख्यो विशेषो न तद्वाचकशब्दाध्याहारमन्तरेण
लभ्यते तथा व्रीहिषु अपूर्वीयत्वलाभो विनाध्याहारमन्तरेणास्यात्। अस्तु तर्हि अपूर्वीयशब्दाध्याहार इति चेन्न। तद्वस

रा॰ म॰
४४

पूर्वसाधनलक्षणो वांगीकृतः। धर्मिकस्यनानाधर्मकस्यनापायीपत्त्वात्। नचैवंतुषेणावघतीसत्त्वापिद्रव

मिसध्याहारेणस्यात्। द्रवविषयत्वस्यलक्षयेवघ्नतीतिसंभवात्। नवानह्नक्षणायापिप्रयोजनं श्रवणंभाव्य

पूर्वसाधनलक्षणासमयेप्रणाडिकाविशेषणाद्रवद्रव्यकयागापूर्वसाधनलक्षणायैवाभिप्रेतव्यवस्था

त्वामसंभवादिजिचेतनलक्षणायापिद्रवादावदृष्टप्रदर्शिकस्यनित्यं कर्मकारकान्यपसापेक्षस्यावयतेरनुरो

धेनयोग्यपदाध्याहारस्यापूर्वसाधनलक्षणातःप्रागवश्यंभावात्। नयाजायमानोहितात्पर्यबोधोयथा

श्रुतवाक्यार्थबोधात्प्राक्नोदेति। यागेनस्वर्गंभावयेदितिस्वर्गकामोपेतवाक्येश्रुतात्पर्यार्थवर्णायद्विरेपिहिमाद्दृष्टोवि

श्वजिद्विधेनस्वर्गमित्यध्याह्रीयते। यजतेरकर्मकत्वेनस्वर्गकामपदेनैवयथाश्रुतवाक्यार्थबोधनिर्वाहात्।

वीश्रोक्कृतीसाद्दोतुनेवयथाश्रुतबोधायकस्यचिदपेक्षा। तात्पर्यार्थबोधायापेक्ष्यमाणात्वपूर्वदिपविशेषोपस्थि

तिःसामान्यवाचिनाहिपदेनलक्षणयाप्युलभेतिसेवाश्रीयते। स्याद्वाविनैवलक्षणाध्याहाराभ्यामपूर्वदियवी

भा.दी.
४५
45

हीणामुद्देश्यत्वात्। श्रुतव्रीहित्वाकारेणैव तु न तस्मान्नापूर्वीयत्वाकारेण ततः किमिति चेत्। वस्तुतोपूर्वीया
नैवजनेनाकारेणानुपस्थितानामीनाहवनीयत्वादिरूपेणोद्देश्यविहिताधानस्याक्रत्वर्थवत्प्रोक्षणादेः क्रत्व
र्थत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति स्पष्टमाकरे एव। न च येन च लक्षितापूर्वसाधनत्वस्य स्तुवादिसाम्येन हन्तिविधेर्दृष्टा
र्थत्ववैरूप्यापत्तिः। उपांशुयजुषेत्यस्य निगदेष्वदृष्टवत्पत्नीसंयाजान्तताविधेरूपाहृत्य वशामान्यत्र रुन्नस्यापि हन्ति
विधेः प्रयोजनवशेनैव स्तुवादिभ्यो निवृत्तिसंभवात्। किंच हन्तिविधौ यद्यपि व्रीहिपदं न श्रूयते तथापि दृष्टप्रयो
जनानुरोधेनौषधमात्रविषयत्वं गतो भवेत्तत्प्रकृतप्रधानहविष्ट्वाविशेषेपि सान्नाय्यादिविषयत्वस्य स्कंदनी
येतेषामर्थेन संबंधस्याधिकरणे यथाहुः कैश्चिद्दृष्टनिराकांक्षः स्वीणार्थापत्तिशांकिकः। नादृष्टार्थो विशेषोन्यत्र
शास्त्रः कल्पयितुं विधिरिति। तत्र यथाकरणैर्व्रीहिपदस्याभावेपि स्रुवादिषु हन्तिरापाद्यत इत्याशंक्य यद्यपि तदापा
दनं तेष्वनिवार्यं स्यात्तथापि पत्नीसंनह्यस्यैकवचनवत्सर्वत्र हन्तेर्दृष्टार्थत्वमेव स्यादिति कथं वैरूप्यापत्तिः। न चैव

रा.म.
४५

वमपि प्रोक्षणं जेप्रुस्यादिति चेत् । न लक्ष्यसाधनतायाः प्रणाडिकाविशेषणे ऽवैशिष्ट्यात् । अविशिष्टोद्देशो वाक्य
भेद इति चेत् । भ्रान्तोऽसि । न हि वयं प्रोक्षणादिवाक्ये प्रणाडिकामुद्दिश्य विशेषणतया निवेशयामः । किन्तु व्रीहि
पदेन व्रीहित्वेनार्थसमवायितया लक्ष्यो यः साधनताविशेषस्तस्यैवोपायतया निर्दिशामः । यो हि व्रीहि
शास्त्रस्य तात्पर्यावगतः साधनताविशेषो निष्कृष्टशक्त्यात्मकः प्रोक्षणवाक्यस्थव्रीहिपदेन लक्ष्यते । सोऽस्त्वे
नैवात्मना स्तुषादिभ्यो व्यावृत्तः । व्यापारभेदेन तु परिचीयते दृश्यते च । अनेकव्यापारैः कार्यं कुर्वतां काष्ठस्थाल्यादी
नां भिन्नसामर्थ्यव्यवहारः । काष्ठस्थाल्योरन्यतरेणापाकसिद्धिर्न्तं सापेक्षमन्यत्र वदन्ति । तं प्रत्येवं भिन्नसामर्थ्यव
तयोरुभयमप्यावश्यकमिति । यत्तु भिन्नजातीयमपि स्थालीद्वयमेकक्रियायामावश्यकं मन्येत तं प्रति तुल्यमनयोः सा
मर्थ्यमकृपेवालमित्येवं वदन्ति । अत एव व्यापारैक्ये न व्रीहिपदलक्षितनिष्कृष्टशक्त्यात्मनः साधनत्वस्य यवसाधारण्यात्तो

भा॰ टी॰
५६
56

स्मरणादीनां तत्साधारण्यसिद्धिः। अन्यथाऽयथावत्सकलमीमांसकानां प्रमाणादिकाविशेषविवक्षणेनस्तुवादि
परिहारं वदता श्रुतव्रीहित्वस्य वाक्यभेदस्वशेना विवक्षितत्वमापादयद्यथा साधारण्योक्तिर्मनोरथाविष्टप्रलपितरू
पैवापद्येत। अथ पूर्वस्मरणहेतुत्वादिरूपसाधनत्वमेव तृतीयार्थः। शक्तिरुक्त तदवच्छेदिके सैव मतमाश्रीय
तेन तथाविनादृशसाधनत्वशरीरे संबंधत्वेन प्रमाणादिकाप्रवेशस्यावश्यकत्वात्संभवति प्रमाणादिकायास्तुवा
दिव्याहन्ननत्पद्विचापकत्वां प्रमाणादिकालकसंबंधविशेषेण पूर्वस्मरणहेतुत्वरूपसाधनंतायाश्चयवसाधार
णपादुर्भवति धर्माणां तत्साधारण्यं न च व्रीहित्वाद्यवच्छेदकभेदेन साधनताभेदः एकजातीयापूर्वे व्यभिचारवा
रणाय साधारणशक्तेरेव तदवच्छेदकत्वकल्पनात्। तण्डुलनिष्पत्त्यनुवर्वैजात्याभ्युपगमेऽपि सर्वथाऽनुभवानारू
ढस्य पूर्वजातस्य स्मरणोरथयत्र लेनतत्कल्पनया व्यभिचारपरिहारायोगात्। अत्र एव यतः श्रयणस्य मेज्ञावरूणा गा॰
५६

न्यग्रहेपि च व्रीहिधर्माणां यवेषु न संभव इत्यपि परास्तं अस्मात्सापूर्वाणामिव व्रीहियवापूर्वजातेर्मानाभावात्।
तस्मात्प्रकरणादिकाविवक्षायां वा को भेदः यत्तु समासमपूर्वसाधनलक्षणायां यवन्यायेन फलं च मसे धर्मापादनं तद
नभ्युपगच्छतां प्रतिप्रतिनिधौ तदभावापादनं च तदप्यलीकं। व्रीहियवशास्त्रयोः कृत्स्नफलवत्सोमफलसमसथा
त्रयोः कृत्स्नप्रवृत्तित्वाभावाद्व्रीह्याद्यवगतसाधनत्वसोमसंबंधज्ञापनेन निवृत्तानां विधीनां विलंबावगतसाधनत्वफ
लं च मसंबंधेः सामर्थ्यात्प्राप्तेष्वणादिशास्त्रं हि नित्यवत्स्थितत्वे न व्रीहिशास्त्रतुल्यकालप्रवृत्तितया प्रतीयमानम
पि व्रीह्यनुवादेन प्रोक्षणादिविधानं कुर्वत्सत्कार्यं हि व्रीहिशास्त्रमिमं तरेण तदयोगात्तत्संस्ये व्रीहिशास्त्रं तावत्सतीष्वेव प्र
वर्तिते तस्मिंश्च प्रतीक्ष्यमाणेनां तदीयकृतपाय वशास्त्रमपि प्रतीक्षितमेवं भवति व्रीहियवशास्त्रप्रवृत्तोः पौर्वापर्यं सर्व
थैव हेतोरदर्शनात् प्राप्तौ [redacted] क्षिते च तस्मिंस्तु भयमपि व्रीहियवशास्त्र
हृदयेभेदः यावप्रकरणादिकं वेकापूर्वसाधनतया प्रागपदुपस्थितं भवति। ततो व्रीहिपदेन लक्षणया तादृशसाधनरूपमुद्दिश्य

मा॰ द्वा॰
४८

विधीयमाने प्रोक्षणादियवसाधारण्यं भज्यत इति नाश्चर्यं पूर्वावगतेन साधनतारूपेणोद्देश्यतावच्छेदककोटीकृतानां
प्रोक्षणादिभावनानां प्रसक्तेरुद्देश्यत्वप्रतीतेरवर्जनीयत्वात्। एवं यदि सोमफलचमसशास्त्रे गुणयत्नवर्त्ते नातत्सोमशास्त्रं
प्रतीक्षमाणो विषयादिशास्त्रैः फलचमसशास्त्रमपि प्रतीक्ष्यतस्यापि धर्मसंबंधः कीयेतां न चैवमस्ति। धर्मविधीनां स्वगत
सोमानुवादायैव फलचमसविधेः स्वकार्यस्येमापवादाय सोमशास्त्रप्रतीक्षित्वेन धर्मविधीनां फलचमसविधेरुद्गुणस्यपर
त्रित्वात्। किंच यथा पर्णताविधिः सोद्देश्य उक्तः प्रकृताविव विकृतावपि प्राप्तिसत्वेपि न विकृत्संगत्वेन पर्णताविधानेऽपि वि
कृतौ न तस्या अतिदेशेन संभवत्प्राप्तिकत्वात् तथाभिषवादिविधिः सोद्देश्यतावच्छेदकीभूतापूर्वसाधनतायाः सोमफ
लचमसयोः स्वप्राप्तिकत्वेन फलचमसांगत्वेन धर्मान्विधत्ते कार्यापत्त्यैव तस्यैव धर्माणां तत्र प्राप्तिसंभवात्। न चैवय
वेष्टापि तत्प्राप्तिसंभवस्तुल्य इति शंक्यं सधर्मकत्वेन क्लृप्त सोमकार्योद्देशेन फलचमसस्यैव क्लृप्तत्वाद्धि कार्योद्देशेन य ए॰म॰ ४८
वाविधानात्। फलचमसो हि नाहृतस्य यागसाधनत्वेन प्राप्तः तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति भक्ष्यत्वेनैव श्रवणात् प्रदेयत्वात्।

पूर्वीयद्रव्यरूपसोमसंस्कारकस्य भक्षणस्यान्वयसत्त्वाद्दृग्रूपस्यैव फलं चमसे संभवतीति भक्षणान्वयाद्यागसाधन
त्वविशिष्टद्विर्वाच्या सोमस्य यागसाधनत्वे धर्मसंबंधे चाङ्गत्वे भक्षणान्वयस्यैव यागसाधनत्वसाधकत्वं संभवतीत्यवश्यं
तदुभयसिध्यर्थमेव फलचमसः सोमकार्ये विधेयः। धर्माणां कार्यप्रयुक्तत्वाच्च सधर्मककार्यान्वयेनैव तथा सति
सकलसोमधर्मलाभोपपत्तेर्नाभिषवादिविधिः फलचमसे विध्याक्षिप्यते नचैवं पत्वविधेः प्राग्व्रीहीणां सधर्मकका
र्यसंबंधलक्षणः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति यवैर्यजेतेति यष्टव्ययजिसंबंधश्रवणान्तत्र यदि च तत्तुल्यकारिता वीह्यभावे व्रीहिसंनिकृ
ष्टत्वमात्रेण व्रीहिशास्त्रेण विषयीकृता न पुनर्नीवाराः प्रधानविधिस्पर्शाभावे तत्तदोक्तः फलचमसस्यापि येन कार्यापत्या
लब्धहिंसादिनियमनयानीवाराणां निराकांक्षत्वान्नैव हिंसादिविधेर्नीवारेषु साधारणत्वं भवद्युक्तं स्यात् तात्त्वं स व्रीहिका
र्ये हि प्रधानविधिबलात् साधनत्वं प्रतिपद्यमानानां नीवाराणां तत्कार्यान्वयमहिम्ना धर्मान्तरमेतुं रेवेति किमिस्यवधातादि
विधौ व्रीहिपदस्य व्रीहित्वावच्छेदकत्वमात्रमुपग्रहस्य संबंधेनाप्रवृत्तिं नीवारादिसाधारण्येन लक्षणाश्रयणात् प्रोक्षणादिविधौ तु न

भाट्टा॰ ५८ तद्बीजोहंसादिनियमवत्सोमस्तोनीवाराद्यपेक्षितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्तत्र च हंसादिविधिशेषप्रपाठ एव तद्बीजाद्या
यपाठस्य संदिग्धनिर्णायकत्वेन निर्णीतत्वे पदार्थोपादानाशक्तेः। यत्तु प्रसिद्धसंबंधेन यववत्फलचमसलक्षणाया अ
संभवेन तयोर्धर्माभावाभिधानं तदप्यसत्। सुरद्रव्यप्रतिनिधित्वलाभेऽप्यतीव्रत्वसादृश्यत्वेन प्रतिनिधित्वं व्यागृह्यमाणा
योऽपि यववत्फलचमसयोर्धर्माभावापत्तेः। अथ तद्वद्रवाणामपि लक्षणाये व्रीहित्वसोमत्वपरिच्छेद्यत्वयोग्यतारू
पः प्रसिद्धसंबंधोऽस्त्येवेति वाच्यं तदा नैमित्तिकयोरपि तयोः संबंधः केन वार्यते कथं च प्रधानविधिनानीवारश्रु
तिः। न हि व्रीहिपात्रस्थव्रीहिमात्रप्रापकत्वेन तत्संनिकृष्टद्रव्यग्रहणेन काचित्स्वार्थसिद्धिर्भवति यस्य प्रधान
विधिर्नीवारणे वाक्षिपेत्। एकादशे त्वपरिष्टात्सोमानामाजापस्यैश्वर्यं तीव्रत्वप्राकृतकालप्रत्यासत्तिलाभाय यद्यत्र
वर्णात्सोमानामुपरिष्टात्साजापस्य प्रचारो विधीयत इति पूर्वपक्षं प्रदर्श्य नत्राकृतकालप्रत्यासत्तिमात्रेणाचोदकानुग्र रा॰म॰
होऽभवतीत्येवं स्यादतः सर्वसोमानामुपरिष्टात्स विधेय इति सिद्धांतितं। यथा च विहितकालसंनिकर्षेणान विहितका ५८

लाङ्गुग्रहः। तथा विहितद्रव्यसंनिकर्षेणापि न विहितद्रव्यानुग्रहः। कथं भवतापि व्रीहिशास्त्रान्नीवारप्राप्तिः
कथ्यते कथं वा सत्यामपि तत्साम्ये मुख्यत्वेन प्रतिनिधित्वेन च गत्यमाणयवादिधर्मलाभालाभव्यवस्था उच्यते अ
श्रुतितावन्मन्त्राणामिव विधीनामपि प्रकरणपाठक्रमत्वर्थत्वं। अर्थवादाधिकरणे वार्त्तिककृता तदुपपादनात्
। अन्यथोपकारप्रदार्थदृष्टभावेन शास्त्रातिदेशोक्तेरानर्थक्यापाउच्छेदापत्तेः। तत्र च सामर्थ्यान्मन्त्राणां प्रयोगसम
वेतस्मरणमिव विधीनां प्रधानविध्यपेक्षितज्ञातांगसमर्पणमेव द्वारत्वेनाध्यवसीयते समर्पणं च क्वचित्प्राप्तिः
क्वचिन्नियम इत्यपि तत एव हेतोर्लभ्यते। एवं चानेन मन्त्रेणो तदर्थप्रकाशनद्वारेणाक्रतावुपकर्तव्यमिति शास्त्रार्थ
वत् व्रीहिभिर्यजेतेति विधिना प्रकृतिद्रव्यनियमेन क्रतोरुपकर्तव्यमित्यपि शास्त्रार्थोऽध्ययनविधिमूलक एव
सर्वैरभ्युपेयः। नियमश्चाग्नेययागतावच्छिन्ने हविः प्रकृतित्वेन व्रीहय एवोपादेया इत्येवंरूपस्तदेवानेन विधिना
सिध्यति यद्यत्र स्वव्रीहित्वाकृत्या लोकदृष्टव्यक्तिलक्षणावेलायां स्वपरिच्छेद्यत्वयोग्यतासंबंधेन तद्वपवाञ्छपिल

स्यांतेसंतिहितेपिप्रयोगायेषुव्रीहितंडुलाएवतास्मिंटमेववालभ्यंतेनतुव्रीहयः।नचतत्प्रयोगस्थानामाप्येय
यागव्यक्तीनांयवप्रयोगस्थानामिवपरिहारितोपनियमः।स्यात्किंचिदेतदद्भुतशास्त्रमस्ति।अतस्तासुव्रीहिनि
यमसंभवाद्यवयवनियमसंभवान्नियमेनतास्वपिव्रीहिविधेरुपकारकत्वायव्रीहिपदंलक्षणयावयवपरं
कल्पयितुमुचितं।प्रकरणावगतशेषिभावानांतासामनुरोधेननियमात्मककार्यानुरोधेनालूनलक्षणाक
ल्पनेसमर्थस्यगुणोत्पत्त्यापूर्वकल्पनेतिन्यायस्यहिलूनलक्षणायांविषयाधिक्यकल्पकत्वेनाश्चर्यं।आग्नेया
दिप्रधानविधिरपिपुरोडाशप्रकृतित्वेनावयवानेवसाक्षादपेक्षतेजातिसिध्येपरंजातिंव्यक्तीस्वापेक्षेतानचसाक्षा
त्तदपेक्षितसमर्पणोसंभवस्तथाभावउचितः।अतोव्रीहित्वावच्छेदयोग्यावयवनियमपरंव्रीहिशास्त्रंनचतन्मा
त्रपरमपिव्रीहितंडुलतासिष्टानांमेवयत्रलाभसंभवस्तत्रप्रयोगेऽनन्यलभ्यव्रीहिनियमेनैवव्रीहिविधेःकृतो
पकारित्वस्यवक्तुमुचितत्वात्।अतस्तावतन्मात्रनियमपरं।उभयथापिनियम्यावयवेषुनियम्यतावच्छेदकत्वेन

व्रीहित्वादन्यत्किंचिद्रूपमवश्यमभ्युपेयं। न हि निरूढलक्षणयोपादीयमानव्यक्तेर्विशेषाकृतिकलक्षणयाप्र
तीयमानावयवानांशकलस्यैवावच्छेदकत्वमिति शक्यं वक्तुं। केनापि रूपेण तु यथारूढस्यैव सांकेतिकलक्षणासंभ
वात्। युगपच्छक्यलक्ष्ययोर्जातिव्यक्त्योरुपस्थापिकायां निरूढलक्षणायामाहात्तुध्यारोहानपेक्षत्वात्। तच्चा
वयवगामि रूपं सकलव्रीह्यारंभकावयवेष्वनुवृत्तं यवावयवेभ्यो व्यावृत्तं जातिगुणसंस्थानाद्यात्मकं केषुचि
न्नीवारावयवेषु संभवद्वृत्तिकमिति नियम्यमानावच्छेदकावच्छिन्नसकलावयवीलाभदशायां संभवति व्रीहिशा
स्त्रस्य नीवारगतविकलतदवच्छिन्नावयवनियामकत्वं। एवं च सति पूर्वोक्तन्यायेन व्रीहियवशास्त्रबोधितमपू
र्वसाधनत्वं व्रीहिपदलाक्षितमुद्दिश्य धर्मान्विदधद्विधिर्व्रीहिगतावयवानामिव नीवारगतावयवा
नामपि कथं न धर्माः प्राप्नुयुः। नीवारगतावयवानामप्यलाभे च व्रीहिशास्त्रं यद्वियवगतविकलतदवयवा
नप्युपादापयेत्। तदा श्रुतिविनियोज्याः प्रोक्षणादयो लिंगविनियोज्या व्रीहिणां मेधेनि मंत्रादयो नीवारावय

भा॰ द्दी॰ वेष्टिवयवावयवेष्वपि मंवेष्टुरेवयवशास्त्रोपादापितेषु लिंगविनियोऽस्मान्तुतिष्ठुक्तिविनियोऽस्मानां संभवे
पिलिंगविनियोऽस्मानामसंभवणोज्ञथापि शास्त्रोदापितेषु यवेयछास्त्रावृगतासंभवः पूर्वसाधनत्वहिय
५० द्धर्मविधिप्रूद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतं तस्मापकविधिविधेयत्वेमेवतद्धर्मविधिप्रुद्देश्यत्वेनियामकाख्यापकतत्याव्या
प्तिधी विषयत्वमिव विधेयत्तया ऽनुमितिविषयत्वशास्त्रावगतलिंगकल्पक्रतोप्रोक्षणादिविधाविवापूर्वसाधनलक्ष
50 णायाम्भ्रूयगमात्। साहित्रप्रोक्षणादिशास्त्रवद्धीहिपदप्रुक्तापुतानचवलात्प्रुक्तांकल्पयितालक्षणांगीकरणामुचि
तशक्नुतेचेतन्मंत्रप्रकाशितेः पूर्वकुर्यादितिकल्पितक्रतेव्रीहिशास्त्रेणोवेकवाक्यतयालिंगेनकाल्पितायाविनेव
लक्षणायामंत्रस्यापूर्वसंबंधलाभोदध्यानस्येवाग्रकवालक्षमुत्व एव कुशलवनेलवनमंत्रविनियोगोनगौणोप्रुप
लयाव्यतणलवनादाविति नार्मीयन्मायस्तहस्तेन समानप्रकरणाख्योपजीव्यव्रीहिशास्त्रमंत्रेचव्रीहिपदार्थैक्यो रा॰म॰
चित्सालोचमस्तहस्तनतल्लिंगेनचव्रीहिशास्त्रविषयीकृतप्रयोगेष्वेवविनियुज्यमानस्यव्रीहिणांमेधेतिमंत्रस्य ५०

कालिकत्वविधौ व्रीहिशास्त्रबोधितमेवापूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमिति तद्विहितानां व्रीहीणां तत्सजातिनिषिधभू-
तानां नीवाराद्यपवादी नाभवति तन्मते शेषित्वाभावान्न भवति च यवशास्त्रप्रापितानां यवानां तत्सजातिनिधिभूतानां वा व्रीही-
णां मापि एतेन सोमप्रतिनिधिभूतेषु नैमित्तिकत्वेनोपात्तेषु न्यग्रोधस्तिभिन्यापि सोमधर्माणां तद्विधिभ्यः प्राप्त्यप्राप्तीवो-
ध्ये उक्तन्यायेन हि सोमस्य तत्सजातिनिषेधश्च सोमविधिप्रापितं पूर्वसाधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य धर्मविधयः प्रवर्तन्ते
नैमित्तिकविधिबोधितं। न तु सिद्धं सत्सोमस्यापूर्वसाधनलक्षणायां नैमित्तिकप्रतिनिध्यो धर्मलाभव्यवस्था संभव-
तीति। यत्त्वारंभणीयाविधावनिष्टापादनं तदयुक्तम्। आरंभयोग्यतासंपादनद्वारेण दर्शपूर्णमासोभावये दिति त-
योरेवमुख्योद्देश्यत्वांगीकारेण दर्शादिपदस्यैवापूर्वसाधनलक्षणांगीकारेणात्। न च तयोरारंभनिरूपकत्वेनाप्यन्च-
यादारस्यापत्तिः। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र तत्कालमात्रविशिष्टेन बृहस्पतिसवेन वाजपेयं भावये-
दिति शेषित्वेनान्वितस्यापि वाजपेयस्य विनैवारस्योत्तरकालतानिरूपकत्ववत्तयोरप्यारंभनिरूपकत्वोपपत्तेः। उत्त

भा.द्दा. रकालत्वावधारणं समस्यापि संबन्धित्वेनान्यार्थोपस्थितत्वं विनमादायपर्यवसानात्। अन्वारंभणस्य दर्शपूर्णमासो
५१ पत्तिद्वारत्वायोगेनापि तन्निरूपितत्वलाभाच्च यच्च त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यत्रोक्तं तदपि नायत एव सामिधेन्यो दृष्टार्थाः प्रधा
नापूर्वलक्षणायां च प्रथमापुनर्नामितिव्यवस्थितनिर्देशमासानर्थकं प्रसज्यते। अत एवानर्थकात्तदंगन्यायेन प्रथमोत्त
51 मर्द्धयसाध्यनियमापूर्वयोरेव प्रथमोत्तमशद्वानां लक्षणां ब्रूमः। न च प्रत्यक्षं नियमादृष्टभेदाभावः। इयमेव प्रथमेय
मेव द्वितीयेत्यादिविभिन्ननियमानां हंति विधिनियमवद्विभिन्नापूर्वजनकतायां एवौचित्यात्। समुदायापूर्वभेदे भवदे
वोक्तन्यायेन धर्मभेदस्येव तद्देदेकस्य कत्वौचित्याच्चानापि नियमादृष्टस्य धर्मप्रयोजकत्वासंभवः। तस्याप्युद्देश्यतायाः प्रा
गुपपादनात्तद्दसत्वेप्यभिज्ञातप्रकारजयाधर्मग्राहित्वोपपत्तेः। सूक्तवाकाधिकरणवार्त्तिके तन्न्यायसुधायां च सूक्तवाक
स्य दृष्टार्थप्रहरणार्थत्वप्रयुक्तानर्थक्यपरिहाराय नियमादृष्टार्थत्वोपन्यासाच्च। न चैवं प्रोक्षणादिविधावपि संनिहितव्री ए.म.
हिनियमादृष्टसाधनत्वस्येव लक्षणास्यादिति वाच्यं व्रीहिशास्त्रजन्यादृष्टविषयीकृतस्य प्रधानापूर्वसाधनत्वस्येवासत्ति ५१

बाधके लक्षणोचितत्वात्। यच्चैकस्तोत्रापूर्वसाधनत्वेन बृहद्रथंतरयोर्धर्मसांकर्यं स्यादिति तत्र ब्रूमः। आस्तां बृहद्
रथंतरयोरेकस्तोत्रसाधनत्वं। यद्यपि च तदपूर्वसाधनत्वमेव बृहद्रथंतरशब्दाभ्यां लक्ष्यते। तथाप्यन्वारंभणीयाया आ
रंभद्वारा दर्शपूर्णमासार्थत्ववत् स्तूयमानप्रदृष्टसमभिव्याहारेण प्रस्तावात्वं रथंतरभक्तिद्वारैव निमीलनादीनां स्तोत्रापूर्वार्थ
त्वप्रतीतेर्न बृहति प्रसक्तिः एवं बृहत्सामोत्पाणां रथंतरेपि न तु रथंतरशब्दस्यापूर्वसाधनलक्षणया सामद्वयसाधारण्येप्रस्ता
वोपद्रवमयनिरूपित एव द्वारं स्यात्। मेवं प्रथमबोधवेलायां रथंतरीयभक्तिविशेषस्य द्वारत्वे निर्णीते पश्चादानर्थक्य
परिहाराय सर्वस्यापि रथंतरशब्दस्य लाक्षणिकत्वे बाधकाभावेन पूर्वावगतद्वारविशेषपरित्यागायोगात्। नैमित्तिकानुरो
धेन नैमित्तिकस्येव द्वारविशेषानुरोधेन द्वारिणोपि संकोचसंभवात्। अन्यथा नित्यकाम्यविधिभेदेन नित्यका
म्यापूर्वयोर्भेदावश्यंभावेनान्वारंभणीयाया विधौ दर्शपूर्णमासपदलक्षितद्विविधापूर्वसाधननिरूपितारंभांगत्वेन
विहितायाः स्वांनित्यापूर्वसाधनारंभचिकीर्षयाऽनुष्ठितायाः काम्यापूर्वसाधनतदारंभचिकीर्षयामाहत्तिः स्यात्न

भा॰ दी॰ च पूर्णमासारंभवेलायां दर्शारंभस्यैव नित्यापूर्वसाधनारंभवेलायां काम्यापूर्वसाधनारंभस्य चिकीर्षानिय
५२ मेनाक्षिप्तौ येनोभयोद्देशेन तंत्रेणान्वारंभणीयानुष्ठानं स्यात्। अतस्तत्र दर्शपूर्णमासारंभत्वेन यथारंभस्य द्वा
रत्वोच्यते न ह्येवं काम्यारंभापपुननावृत्तिं सिध्यतीति तत्सिध्यै दर्शपूर्णमासारंभत्वेनारंभस्य द्वारतामिच्छद्भिरेव
52 स्यमपूर्वसाधनलक्षणतातः पूर्वापास्थितिरेवशरणीकरणीया। तथा च तेनैव न्यायेन रथंतरीयपक्षावस्य द्वार
त्वान्न बृहति रथंतरधर्माणां प्रसक्तिः। यद्वा यथैव त्रिः प्रथमामिस्यास्तोऽव्यवस्थितनिर्देशानर्थक्यभयात्त्रखानापू
ल र्वसाधनैक्षणापरित्यंअस नियमापूर्वलक्षणामीक्षा। यतेनथेहापि रथंतरे प्रस्तूयमाने बृहति प्रस्तूयमान इति व्यवस्थि
त निर्देशबलाद्विभिन्ननियामापूर्वलक्षणायाधर्मव्यवस्थोपपादनीया। यद्यपि वैकल्पिकव्रीहियवयोर्नियमापूर्व
मेकमेवैषा करे विकल्पनिरूपणास्य प्रसंगचिनात्वात्तिसिध्येस्यापि तंतथापि प्रकृते व्यवस्थित धर्मविध्यन्यथानुपप रम॰
त्याभिन्नमेव तत्कल्प्यते। तस्मादपूर्वसाधनलक्षणा निर्दोषेति हंति विधोनतदापादनमुखेन व्रीहिविधिनायवेषु हेति ५२

।नियमाधारत्वात्तस्मिंश्च यवानामनुपात्तत्वात् उपात्तनियमगतपाक्षिकत्वस्य नियमविधिलक्षणघटकत्वेऽनुपात्तनि-
यमफलके व्रीहिविधावव्याप्तिरिति सिद्धं न चैवमनुपात्तनियमस्यैव पाक्षिकत्वं लक्षणघटकं स्यादिति शंक्यं व्रीहि-
विधावव्याप्तेः। न च तत्र तावदुपात्तविधेयगतपाक्षिकत्वविवक्षा। न चव्रथनविधावव्याप्तिः। उपात्तविधेयद्वयन-
स्यैव नियमत्वसंभवात् इत्थं च मूलस्य पिष्टस्य स्वयमेव प्रहरणार्हं भवेन्न तत्र तत्कूलव्यापारान्तरः प्रकृते कर्तृकत्वप्रथ-
नस्य नित्यप्राप्त्यभावात् उपघातादिजं चैतत्सकलसंकर्षखण्डने। नापि व्रीहिविधावव्याप्तिः। तस्यानुपात्तव्रीहिनियमपरत्वा-
त्। तथा हि आसां व्रीहिविध्यभावे संस्कारवाक्यानां मंत्रवर्णस्य वा व्रीहिप्रापणासामर्थ्यं। आसां च तदभावे प्रोक्षणादि-
स्यादेव स्वाधारणाभावः। तथा पिष्टस्य श्रुतिविनियुक्तयवावहननकर्मणि कथमिव संस्कारवाक्ये मंत्रवर्णाद्वा व्री-
हिप्राप्तिः कल्पयितुं शक्यते। न च यवानामपि साक्षाद्यागांगतानुपपत्तौ चानेन पुरोडाशद्वारकयागांगत्वं कल्प्यमे-
वेति कथं तैः संस्कारवाक्यादिहेतुकव्रीहिप्राप्तिकल्पना। अत एव यथेति शंक्यं यत ऐन्द्री विनियोजकश्रुतिलिंगयोर्लिंगाक्र-

मा॰ दी॰
५३
53

त्तिकल्पकत्वे लिंगेनैव श्रुत्या विनियोगात् तथैकस्याश्चापि कल्पनाया अनपेक्षणात् यथा श्रुतेः प्राबल्यं तथा संस्का
रविधिवर्णाभ्यामिवयवश्रुत्यादिविनियोगात् तथैनकापि कल्पनापेक्ष्यत इति स्वीकार्यमिव परश्रुतेः प्राबल्या
द्विनियोगोत्तरं तु समापतन्ती कल्पना न विनियोजकस्य दौर्बल्यमावहति गौणेति श्रुतेर्गौणसामर्थ्यकल्पकत्वेन
दौर्बल्यापत्तेः । अतः प्राबल्यवशात् प्रतिकूलाभ्यां संस्कारविधिमंत्राभ्यां व्रीहिनियमाप्राप्ते व्रीहिशास्त्रं स्वविषयनि
यमफलमेव संभवतीति कथं हिंसादिनियमफलत्वेन वक्तुमुचितं । किंच केनापि हेतुना कश्चिद्विप्रयोगविशेषेऽप्राप्त
स्मरणाय तं कुर्वन् विधिर्नियमविधिरित्युच्यते । यस्मिंश्च प्रयोगे एककलसंस्कारसहितप्रधानपर्याप्ता नीवाराणाम
वे पुव्रीहियस्य प्रधानमात्रपर्याप्ता भवेयुस्तत्र संस्कारविधिमंत्राभ्यां नैव व्रीहीत्युपादानं प्राप्नुयात् । व्रीहिविध्य
भावे हि ताभ्यां प्राप्नुवन्तोऽपि व्रीहिस्थ्यः पुरोडाशार्थत्वेनैव प्राप्नुयुः । तदर्थत्वेनैवापेक्षणात् तावत्स्य व्रीहीणां ताम॰ ५३
शेषकार्याणां च पुरोडाशार्थत्वे तुल्ये सति बहूनां शेषकार्याणामनुरोधेनोक्तप्रयोगे नीवाराणामेवोपादानं

प्राप्नुयात् । अस्ति तु व्रीहिविधौ येन प्रयोगांगत्वेन विहितव्रीहीणां यो यं यद्यप्यर्थात्पुरोडाशद्वारेण यागांगं भवंति नैताव
ता पुरोडाशस्य शेषाः । एकहायन्याद्वारेणैवं ज्ञातः प्रधानांगस्यैव व्रीहीणां वृद्धेभ्योपि संस्कारेभ्यो बलवत्त्वेन
संस्काराणामनादृत्य व्रीहीणामेव ग्रहणं प्राप्नोति तस्माद्विधेयव्रीहीणामुक्तप्रयोगेप्रायत्तामनन्यलभ्यं व्रीहीवि
धेः फलं संभवतीति न विध्यंतरविषयीभूतहविर्द्रव्येषु नियमनं व्रीहिविधेः फलत्वेन वक्तुमुचितं एवं सति कथं
व्रीहिविधावव्याप्तिः । वस्तुतस्तु नियमः पाक्षिके सतीति वार्त्तिकोक्तलक्षणोऽनुपात्तमपि व्याप्त्यायवाकृतयानि
ष्फलमुपात्तादपि परंप्राप्तिव्याप्त्यास्तूपन्यासः केवलमुपहासायैव भवति । तस्मात्पक्षे प्राप्तं येनानियम्यते स नियम
विधिरिति लक्षणमुद्दिष्टमिति चेन्न । न पूतिकानां प्रति विधित्वेन नियमार्थे विधावव्याप्तेः सुसदृशेषु द्रव्यांतरेषु स
त्स्वईषत्सदृशानां पूतीकानामप्राप्तेः । यथाप्यपूर्वविधिलक्षणावसरोक्तन्यायेन पूतीकानां प्राप्तिकत्वमुप
पाद्येत तथापि विहिरापणगर्भः समवर्त्तिनामिडस्यासारमाया पत्नीषेत्वेति शास्त्रं चाच्छिन्न इति पदिधौ पञ्चं निपुंजीतोक्तरे वाजीनमा

भा॰दी॰ सादयतीति नियमविधिरेव प्राप्तिः। तत्र तत्र कार्यविनियोगबलेनैव कल्प्यसामर्थ्याभावे तद्विधिविधेयानां विनियोगा
५४ त्प्राप्तेः। अलक्ष्मा एवैतद् इति चेत्, सत्यं तु तथा तथा विधेयेन नियम्यते स नियमविधिरित्येतावतैव लक्षणनिर्वाहे सति शेष
वैयर्थ्यापत्तेः। अथ येन द्रव्याद्युद्देश्यः पाक्षिकः स नियमविधिरित्युच्यते न तु तथा सति नमुकोनेत्यादिषु वेष्टनाया विधि
54 त्वाप्तिः उत्तरवेदिविशेषेण प्रकृतावप्यग्नेः पाक्षिकत्वावश्यंभावात्। अथ येन नियम्यते तदंशे वैलक्षण्यं वार्त्तिकस्याऽपि पा
क्षिकत्वोक्तिस्तत्रासम्बन्धेनैवेति चेत्, किं तन्नियमनं यद्विधिकर्तृकं तेन व्यपदिश्यते। अमावास्यायामिति चेत्, तर्हि न सर्वे
भ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति वृहद्रथन्तरसामा पृष्ठ्यः षडह इत्यत्रापि व्याप्तिः। अग्नेः स्वर्गे तत्फलांशपूरणार्थत्वात्
द्वितीयस्य तृतीयादिषु षडहः पृष्ठ्यवैरूप्यादिवदुद्देश्याप्राप्तांशपूरणार्थत्वात्। अथा निर्दिष्टत्वेनाप्राप्तांशो विशेष्यते सर्वकामया
केच स्वर्गः प्राप्तः फलान्तरमप्राप्तमिति निर्धारणान्नातिव्याप्तिः। षडहवाक्येऽपि पाद्यहिकयोराद्यहोर्वृहद्रथन्तरे प्राप्ते तृतीया राम॰
दिषु प्राप्तमिति निर्धारणान्नातिव्याप्तिः। हन्तैवं केषुचिद्व्याप्तिः केषुचिदिति निर्धारणाभावादुक्तविधौ लक्षणं सम्भवतीति चे ५४

ता। एवमपि अग्न्याधाने दक्षिणोत्सर्गविधौ प्राकृतदक्षिणाकार्ये विहितस्याग्न्यस्य सर्वार्लिम्भो देयत्वया प्राप्तस्येत
र्त्विग्भ्य आर्त्विज्यप्रसक्तं वंधं विदधति अश्व ब्रह्मणे देय इति विधावनित्या प्राप्तिः प्रागस्माद्विधेः कश्चिदश्वोऽत्र ब्रह्मणे देयः
कश्चिन्नेति प्राप्तस्य प्राप्तेः। निर्द्धारणात्। ननु षड्वा असौ ब्रह्मणे देय इति च वाक्ये दृष्टार्थत्वादेतु वचना विधिवन्नियमविधि
त्वमेवास्तीति कथमतिव्याप्तिर्विषयत्वमिति चेन्न हि श्रुतस्य न्यायतया पूर्वोदाहृतानामाधानामन्त्रादिविधीनां नियमविधित्वमे
वोचितमिति तेषु पक्षप्राप्तविषयत्वाभावाद्व्याप्तिः। न हि तत्तदुदाहरणेषु विषयप्राप्तिकत्वं केनाप्युपपादयितुं शक्यं अतः
कथं नियमविधिलक्षणमिति चेन्न अतीहण्ण इति पक्षे कचिदुद्देश्यसंपादनसमये। यादृग्रूपे विधिपर्यवसानं तादृग्रूपं प्रमा
दार्थः। आप्तिः कर्त्तव्यतावगतीतिः अनाप्तिरकर्त्तव्यतावगतिः। विशिष्टमानान्तरानधिगतं साधनतारूपं दधातामितिपतीति वि
धिः स्वपर्यवसानगोचरीभूतरूपविशिष्टविषयस्य कचिदुद्देश्यसमये कर्तव्यतांगीकारेणाकचिदुद्देश्यसमये कर्तव्यत्वशंका
यामज्ञानसाधनताक्षेपको नियमविधिरिति वाक्यार्थः। उक्तविधप्राप्तिप्राकर्तव्यत्वशंकायां यत्कर्त्तकआक्षेपआपनमितस्तत्

भा॰ द्वा॰
५५
55

यमविधिरितितु निष्कर्षः। हंतिविधिनाहि हंतेरपूर्वीयवितुषीभावार्थत्वेन कर्त्तव्यत्वे बोधिते जायत एव प्रेक्षावत्तामी
दृशी शंका हंतिविनापि वितुषीभावसंभवे क्वचित्प्रयोगे हंतेरकरणं किं न स्यादिति। तद्दृशेन नियमदृष्टे हेतुतामेवआ
क्षिपतीति हंतिविधेर्नियमविधित्वमुपपन्नं। यद्यपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविधिनाऽपूर्वाक्षेपः क्रियते तथापि तद्विषये
शक्यत्वसंदेहात्साक्षिप्तं कर्त्तव्यत्वं काकोपि संभवति तथा न तस्यां स आयत्तत इति न वातिप्रसंगः। यद्यपीषत्वोतिष्ठि नन्नी
त्यादौ विधौ दृष्टेपि विधेयमंत्रादेः स्वरूपेणासमवेतार्थप्रकाशनादिदृष्टकार्यासमर्थत्वेन तादर्थ्याप्रतीतेर्नैयायिका कर्त्त
व्यत्वशंकास्पदत्वात्तथापि यादृग्रूपे। छिनद्मीत्यध्याहारादिविशिष्टे विधेये विधेयेविधेः पर्यवसानेतादृग्रूपस्पतस्पता
दर्थ्यप्रतीतो भवत्येव तादृशशंकास्पदत्वमितित्रलक्षणाप्रसंगशंकावायन्नुमुक्तार्थप्रशस्त्यहृणं॥ नन्वेवमपि
नियमादृष्टमनाक्षिपत्सु केषुचिन्नियमविधिषु तदाक्षेपघटितस्योक्तलक्षणस्याव्याप्तिः स्यादेवा तथा हि श्रोतुं वरो पूर्यो
भवतीतिवेक्ष्णतो न विधिना नैव नियमापूर्वमाक्षिप्यते। स्वादित्याजन्यत्वेन ज्ञातनियमादृष्टं प्रतिहेतुत्वाक्षेपादुपपत्तेः। स्वा

रा॰ म॰
५५

द्विरोपूर्वो भवतीति वदन्न विधिनाऽनुमानानुगतेन साधनत्वमप्याक्षिप्यते। कृतस्य साधनतोक्तस्य तस्यैव सर्वप्रयोगेषु फ
लोपधानमित्याक्षेपमात्रेण तदुपपत्तेः। उत्तरेऽहनि रात्रस्य गत्यन्तरस्यात्रैव नियमाद्दृष्टसंबंधाक्षेपोपि ग्रहणस्यै
व कृत्स्नपूर्वफलोपधानमित्याक्षेपमात्रेण तदुपपत्तेः। एवमिश्रमते वेष्टते ऽर्थान्तरं दृष्टं भवतीति विधावपि तत्संबंधाक्षे
पाभावो वा ध्रुवः कृतो भार्यामुपेयादित्यत्र विधेयस्यादृष्टसामान्यमपि प्रतिहेतुत्वं नाक्षिप्यते न तत्र नियमदृष्टंप्र
ति। अकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वाक्षेपपूर्वकं तत्परिहारार्थत्वाक्षेपमात्रेणानुपपत्तेः। ब्राह्मणं प्रति दृष्टार्थं याजना
दिनियमविधौ तु विधेयस्य न कंचित्सन्निपातार्थमप्याक्षिप्यते उपायान्तरस्यैव प्रत्यवायहेत्वाक्षेपेणानुपपत्तेः। प्रतिग्रहस
मर्थोपि प्रसंगं तत्र वर्जयेदिति शास्त्रवशेनाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वायोगात्। यत्वाकारोक्तं पक्षान्तरमुक्तं रिक्थादिध
नाभावेनावश्यकर्तव्यं धनार्जनं यदा भवति तदा क्रीयमाणाद्दृष्टप्रतिग्रहोपि दृष्टाय इति नियमो दृष्टमात्रं वृद्धधनसंपन्नस्यानि
यतोपायेऽर्जने प्रवृत्तस्य प्रत्यवायाभावापत्तेः। व्यत्यये कर्मणां साम्यमित्यादिशास्त्रेण चतुर्दृशार्जनस्य त्वसंगतिगा

मा॰ दा॰ मिहीमजातित्वापादकप्रत्यवायहेतुत्वावगतेः॥ एवं निषेधानां विध्यादिवैविध्याङ्गीकारेनानृतंवदेदित्यादिषु क-
५६ त्वर्थपुरुषार्थनिषेधेषु नियमात्मकेषु नियमादृष्टाक्षेपघटितलक्षणासंभवो दर्शयितव्यः क्रत्वर्थेषु स्नानायिगो-
56 वर्जनस्य क्रतुत्वपूर्वहेतुत्वाक्षेपेण पुरुषार्थेषु च निषेध्यस्य प्रत्यवायहेतुत्वाक्षेपेण तदुभयोपपत्तेः॥ अतो नियमा-
दृष्टाक्षेपघटितलक्षणानुपपत्तिरिति चेन्न तस्यैव न क्रतुलक्षणे नियमादृष्टप्रवेशोक्तिः आक्षेपसामान्यघटितत्वा-
पि तत्स्वप्रसिद्धोदाहरणोपन्नं दर्शयितुं परं तत्र संभवन्नियमादृष्टाक्षेपणो योऽस्माभिरुदाहृतः॥ भवतु दाहृत नियमोदा-
हरणेषु तु भवदुक्तरीत्यैवेदात्तिभावत्तकस्थितं कश्चिदाक्षेपः संयोकविधपाक्षिकाकर्तव्यशंकानिमित्त एवेति संभवत्स्वेव
तेषु लक्षणानुगमः अत एव त्वादृशो यूपो भवतीत्यादिवैकृतविधिविधेयस्य त्वादिनादेर्निज्ञातं नियमापूर्वसाधन-
भावस्यापि यादृश एव तत्संबंधः प्रागज्ञाततत्तादृशाक्षेपेण लक्षणालक्षणं तन्नोपपादनीयमिति सूचनार्थो मूले ज्ञाना- राम॰
र्थो विशदः नन्वयथैवान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्धेतुव्यापार्थत्वबोधो न हंतिधेः फलं॥ तथा हंति नियमोपि न्नूनत्फलं हंतिप्र ५६

काशनसमर्थस्यावरक्षोहिवः सपत्नं वध्यासमितिमंत्रस्य लिंगप्रकारेणावगतकर्तव्यार्थत्वादुपपत्तिकल्पितविधि
नैवतत्प्राप्तिसंभवात्। उक्तं हि तत्रीये ध्याये ग्रहणावेक्षणसम्मार्जनप्रकाशकमंत्राणां भक्षानुवाकसमाम्ना
सहपठितलिंगावगतस्यमर्शणोपयोगिग्रहणादिप्रकाशनार्थत्वस्य निर्वाहाय ग्रहणादिनियमकल्पनां वद्वारेणो
पत्ताविचारे वैवं कर्णोयज्ञावचद्धतिसा त्रिणादर्शादियागसाधनत्वेनावगतो लूखलमुसलयोरुत्पत्तिशिष्टद्रव्यां
नणवत्तद्धायेयोरिष्प्रभाक्षारसंभवत्साधनत्वयोः केनहविर्गणातत्रिर्वा हरस्याकांक्षायां पुरोडाशप्रकृतितया विहि
तव्रीहीणां वैतुष्योपायांक्षामात्रोवयनोहंतिमात्रसामर्थ्येवानयोरणोवयनाभवत्स्येवंवुद्धिः। उलूखलमुसलो
भ्यां हन्तिद्वारेण क्रत्वाद्युपकुर्यादिति। नचहंते रनित्यत्वेन तद्वारेण तामप्यां नित्यवदुपकर्तृत्वं शक्यत इति तद्धैलेनेवभ
वतिस्मृति नियमसिद्धिरितिनहंतिविधेर्नियमफलकत्वसंभवः। किंतेहितत्प्रयोजनमितिचेत् नखेशाना मंत्रविधिना
गर्दभरशनायाइवामुनापियथापरिसंख्येवमवगुनवघामस्यापि नियमस्याभ्युदयशिरस्कं पुनर्विधानमेवोचितं। अ

भा॰ द्वा॰
५७
57

नारम्भाधीतस्यापूर्वस्य विधिवन्न तु परिसंख्याफलकत्वमिति शंकास्पदं दर्शनामन्त्रविधेरपि तथैवाभ्युदयिकि
रत्नं पुनर्विध्यर्थत्वापत्तेः। न चैवमपि हन्ति स्वरूपस्य न नियमस्यावायवेम्यः परिसंख्यानं मन्त्रीयत इत्यत्र किंनिया
मकमित्यपि शंकास्पदं यत्तु तां प्राप्तिमालोच्य विधिः परिसंख्याफलत्वं प्रतिपद्यते तस्य स्वरूपप्राप्यकत्वे स्याद
यं स्वरूपपरिसंख्याविधिः। न चैवमस्ति लौकिकप्रमाणमेव हि हन्ति स्वरूपप्राप्यकं यदि तन्मात्रालोचनेनायं
विधिः प्रवर्तेत तेनानियतप्राप्तस्य नियमपरत्वेनान्यतन्त्रमन्त्रलिंगकल्प्यविधिना नियमप्राप्तिमालोच्य
प्रवर्तते अत एव परिसंख्यापत्नीमयनित। तत्र परिसंख्याफलत्वापादिकां प्राप्तिं कुर्वन्नाख्यात्रेणानियमप्राप्ति
मालोच्य क्रीयमाणा परिसंख्या रशनामन्त्रविधाविव हन्तिविधावपि नियमगोचरैव भवितुमर्हतीति। स्यादेतत्
नियमप्राप्तिमालोच्य यः परिसंख्याविधित्वं प्रतिपद्यते आलोचयेदेवाहो स्वरूपप्राप्तिं तत्पूर्वभाविनीमपि तदानीं
अन्यथा नियमस्यैवतु ध्वनारोहानात् तुल्यैवालोचने शब्दोपात्तस्वरूपस्यैव परिसंख्या युक्ता नाशब्दोपात्तस्य निय

राम॰
५७

मस्येति। भेवंस्वरूपपरिसंख्यायां हि निवृत्तिनियमान्नियमादृष्टं न रुकल्पनामापद्यते नियमपरिसंख्यायां तु नियमादृष्ट
स्यावश्यकत्वात् स्वानंगत्वमात्रमिति लाघवात्। स्वरूपपरिसंख्यायामापद्यमानात्स्वरूपनियमोभयप्राप्यकमानबाधान्निय
मपरिसंख्यायामापद्यमानस्य नियमप्राप्यकमानमात्रबाधस्यौचित्यात्। अत एवाङ्गिरसां द्विरात्रे षोडश्यग्रहणं इति
वाक्ये हि निकारमतेन परिसंख्याङ्गीकारे पि तत्र षोडशग्रहणवैकल्पिकषोडशिस्वरूपपरिसंख्यामनङ्गीकृत्य षो
डशिग्रहणस्य नारम्भवादप्राप्तनियमपरिसंख्यैवाङ्गीक्रियते। न तु हेति विधेर्यैव परिसंख्यार्थत्वे
प्रोक्षणविधेरविनष्टार्थत्वमेव स्यात्तुल्यन्यायत्वात् न तथा सति व्रीहीन्निर्यजेतेस्मस्मवैयर्थ्यापातः इदं हि शास्त्रं न
व्रीहिनियमपरं तस्यान्यलभ्यत्वात् किंतु प्रोक्षणाहंतिशास्त्रगतव्रीहिनिर्यजेतेस्मस्मवैयर्थ्यापातः इदं हि शा
स्त्रं न व्रीहिनियमपरं तस्यान्यलभ्यत्वात् किंतु प्रोक्षणाहंतिशास्त्रगतव्रीहिपदयोरपूर्वसाधनलक्षणापाद
नेन यवेष्टप्रोक्षणाहत्योः प्राप्तनियमफलं तु पादितानापूर्वसाधनलक्षणाधस्तात्। अतो न हेति विधेः

मा॰ दी॰ ५८ 58

परिसंख्यार्थत्वमवगन्तुं न हि समाख्यागोचरत्वापादकेन हननावधर्युकर्तृकत्वप्रापणार्थत्वमस्येत्यपि न शंक्यं
मंत्रगतसमाख्याया ऽध्वर्युकर्तृकत्वेन नियतत्वे हंतिमंत्रे ऽचवध्यासमित्युक्तत्वान्न पुरुषप्रयोगे तो वमंत्रो ह्यार
पि न कर्तृकत्वावगत्यासत्त्वात् न च याजमानकांडेपि हंतिवाक्याम्नानमहिम्ना प्राप्तेन यजमानकर्तृकत्वे
नाध्वर्युकर्तृकत्वस्य बाधः स्यादिति शंक्यं तत्राम्नानस्य हंतृसंपादनात्मकगुणविधानेन चरितार्थस्य मानां
तरबाधावहार्थाप्रापकत्वादिति मर्थ एव हंतिविधिरिति चेन्न व्रीहिविधेर्व्रीहिनियमपरत्वसंभवस्यापि प्राग्
उपपादितत्वात्। अतो नैव हंतिविधेर्नियमपरत्वमित्याशयेनाह किंत्विति। समाधत्ते नियम इति। तमेव विवृणोति
सचेति। अयमाशयः। व्रीहीनवहंतीत्यस्य न तावत्फलतः परिसंख्यात्वं संभवति यवसाधारण्येन हंतिप्रापकश्रु
तिकल्पनामूलभूताया अवरक्षः इत्यादिमंत्रस्य प्रकरणे नित्यवदाम्नानं किमर्थमित्याकांक्षायां व्रीहिहंतिसंबं
धबोधकश्रुतिदर्शनेप्यनुच्छेदान्न परिसंख्याभिधानी व व्रीहयोपि सर्वप्रयोगेषु अनुयन्तैरनंतरमिमामगृभ्णन्निति मंत्री

राम॰ ५८

यानित्यवदाम्नानकेऽसमर्थाकांक्षापाश्रया अभिधानीसंबंधबोधबोधकश्रुत्सेवा वा रूप इति मन्त्रीय नित्यवदाम्नान
केऽसमर्थाकांक्षापाया व्रीहीन्हंति संबंधबोधकश्रुत्सामवेदुच्छेदः। स्याच्छ्वग ईमाभिधास्याद्वयवानामर्थान्निवृत्तिः। न
चैवमास्ति। अथ यथाह्नि केऽपि व्रीहीन्हन्तो प्रकाशपत्वेन लब्धे मन्त्रः किमर्थ इत्याकांक्षानिवृत्तं नित्यवदाम्नानस्यापि वयो प
स्यापाक्षिकशेष्यनुष्ठेयेन पाक्षिक्कत्वस्योचितत्वात्संभवत्से व्ययवसाधारणा हंतिप्रायकश्रुतिकल्पनोच्छेदेन फलतः प
रिसंख्येसंचेतानर्थस्यपि हंति विधावाक्ये यतः पक्षप्राप्तं हंतिप्रकाशपत्वेन व्रीऽवरक्ष इति मंत्रस्योल्लूखलमुसल
योश्च केऽसमर्थाकांक्षोपशमान्नैव हंतिनियामकश्रुतिकल्पनोत्थानमिति हंति विधेरपानि यमविधित्वमेव स्यात्। न हि विधि
तः पक्षप्राप्तस्येव हन्तारत्वं नापक्षेन इत्यत्र नियामकमस्ति। अभ्युदयेष्टिगततदधिपयसोः प्रणीताधर्मप्रायकन्यायेन क्रतोपिप्रमा
णाद्वगताष्टर्वसाधनभावस्य द्वारत्वोचितात्। अथ मंत्रस्य नित्यवदाम्नानान्यथानुपपत्त्या यवसाधारणेन हंतिप्रायकश्रुति
कल्पनामभ्युपेत्य हंति विधौ पाक्षपरिसंख्येवो चेत्तत्र दोषत्रयापत्तिः ततो वरमभ्युदयेष्टिश्रुतनियमांगीकरणमिति। प्रका

मा॰ दी॰
५९

रांतरेणाक्षेपपरिहारद्योतनार्थ एव कामिन्नक्रमस्य श्रुत्यनेनैवेति। अयमाशयः। यद्यपि मंत्रस्योलूखलमुसलयोर्वि
गलानुपपत्त्याऽर्हतीति नियमविधिरनुमीयते तथापि श्रुतेरर्हतीति विधिनैवार्हतीति नियमः क्रीयत इति शाक्यत एव वक्तुं अ
नुमितविधिः कल्पनाद्विनिरूपणमानाभावात्। यो मंत्रबलादनुमितः स एवापमितिप्रत्यभिज्ञासंभवाच्चाको हि प्रेक्षा
वान्धूमेन पर्वते वह्निमनुमाय ततः पर्वते स्वदृष्टधूमजन्यनसमर्थवह्निप्रत्यक्षेणानुभवत्स एव मयानुमितः स एवायमि
ति न प्रत्यभिजानीयात् नन्वेवं मंत्राधिकरणे तदर्थशास्त्रादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवेन मंत्रलिंगप्राप्यविनियोगार्थानां शा
स्त्राणां सिद्धांतिनं प्रति प्रदानर्थक्यापादनं कृतं तच्च सिद्धांतिनां तेषां परिसंख्याद्यर्थतयार्थत्वमुक्तं तदुभयमप्यनुप
पन्नं मंत्रलिंगानुमितैः सह श्रुतानां भेदाभावेनाप्राप्तत्वेन हि विनियोगपरत्वस्यैव संभवादिति चेन्न लिंगाद्यनुमेयानां लिंगा
दिविनियोजकमंत्रादिगोचरश्रुतीनां नित्यानुमेयत्वेन प्रत्यक्षश्रुत्यभेदायोगात्। न हि अगृहीतसौरभेण धूमेन वह्निम राम॰
नुमाय ततः पर्वतोपरि दृष्टं तं वह्निं प्रत्यक्षेण पश्यन् कश्चित्प्रेक्षावान् प्रत्यभिजानीयात् यो मयानुमितः सोऽयमिति। न चैवमवरक्षे ५९

त्ति मंत्रानुमेयोहंति विधिरपि नित्यानुमेयत्वाच्छ्रुताद्भिन्न इति शंक्या लिंगादिविनियोज्यमंत्रादिशेषिभूतहस्तादिविष
याणां विधीनां क्वचिदाम्नातानामेव मंत्राम्नानाद्यनुपपत्तिकल्प्यत्वस्य वक्तुमुचितत्वात्। नतु मंत्रसामर्थ्येन मंत्रवि
षयिणी श्रुतिर्नित्यानुमेयैवानुमीयते तच्छेषिविषयिणी तु क्वचिदाम्नातैवेत्यत्र किं नियामकमिति चेन्न श्रुत्यालिं
गादिकल्प्यात्तद्विनियोज्यमंत्रादिविषयत्वावच्छिन्नयोर्लाघवान्नित्यानुमेया एव त्वीक्रीयंते। आम्नातानां हि स्वरूप
सत्वमनादिकालीनानेकपुंकर्तृकाध्ययनविषयत्वं च कल्प्यमिति गौरवं। नित्यानुमेयानां तु सत्वमात्रमित्यतिला
घवं। प्रतिपत्रकरणां चाम्नानविधिविहितांगेभ्योधिकसंख्यानां लिंगादिविनियोज्यांगानां विधायिकाः श्रुतयोनुपल
भ्यमानानाम्नातत्वेन संभावयितुमपि शक्यंते। ईदृशवेदप्रस्थानमहिम्ने च बलाधिकरणादौ लिंगादिभिर्नित्यानुमेयश्रु
त्यनुमानकथनं मंत्राधिकरणे तदर्थशास्त्राणां परिसंख्यापूर्वत्ववर्णनं च संगच्छते। यद्यप्युक्तरीत्या लिंगादिविनि
योज्यमंत्रादिशेषिभूतं विषयश्रुतेरपि नित्यानुमेयत्वे लाघवं तु स्यात्तथापि दृष्टश्रुतेराम्नाताया एव कल्पनमुचितं तथा

भा०द्रा०
६०
60

हि मंत्रगतलिंगादिना प्रथमे मंत्रस्यैव विनियोजिकाश्रुतिस्तु मीयते अनेन मंत्रेणाहं तिकुर्यादिति तत्तोमानांतरानवग
तविनियोगस्य हंतेरहेः स्वपत्वानुपपत्त्या हंतिविधिः कल्प्यते । स च यदि नित्यानुमेयः स्यात्तदैव मानांतरस्यात्तस्यानपेक्ष
प्रमाजनकमेव हि स्वप्रमाणांतरं न च नित्यानुमेयस्यानुमापकमनपेक्ष्यमाणत्वमपि संभाव्यते । अतो हंतौ मंत्रविनि
योगस्य लिंगप्रमेयत्वावगतहंतिविनियोगस्य मंत्रविधिप्रमेयत्वमापद्येत हंतिविधेर्नित्यानुमेयत्वेन च यदि विधिप्रमे
यविनियोगं यत्नतस्य तद्विधिविधेयभावनायामुद्देश्यत्वं संभवति । अतो यथोद्देश्यत्वानुपपत्त्या हंतिविधिः कल्प्यते नि
त्यानुमेयहंतिविध्यनुमानेतस्याद्रव्यत्वस्यात्कचित्प्रामाण्यतस्यैव तस्यानुमानमुचितं तद्रूपं तत्प्रतिपक्षकरत्वं मंत्राध्या
म्नानान्यथानुपपत्तिमहिम्ना संभवत्यातिक विनियोगानां मंत्रादिशेषित्वांविधयः तथाहि दर्शपूर्णमासयोस्ता
ल वद्दृष्टदृष्टुपदेशयोरामनास्तान्यथानुपपत्त्या स्तंबं यतीपिंडानूनिकृन्तादिति मंत्रबलेन च संभवत्यातिके पि पेषणे विधि
राम्नातः तंडुलान्पिनष्टीति जनप्रत्यैतासंयोमीकि मंत्रबलेन संभवत्यातिके च संयवनेऽपि प्रतिसंयौतीति द्रव्यत्वाप्रवि

राम०
६०

तामग्रयणत्वविरहं तत्तः अग्रयणेनेति मंत्राभ्यां संभवत्प्राप्तिके अग्रयणे कपालेषु अग्रयणनीति । न चैषां यवपरिसंख्यार्थ
त्वं संभवति । एषु व्रीहिष्वग्रयणान्नानापूर्वार्थसंबंधप्राप्त्यर्थत्वं । एषं पौर्णमासस्यच्चमपुरुषेणा संयवनेन तत्राप्तेः पेषणा
आग्रयणयोरन्येषां चागतान्यकर्तृकत्वयोः समाख्यायाऽध्वर्युकर्तृकत्वकल्पनायोगात्प्रयोजककर्तृत्वस्यानुप्रेष
महिम्नैव सिद्धेः । न च अग्रयणविधेर्व्रीहिषु तंडुलेषु व्रीहित्वनियमनिवृत्तिफलत्वमपि । अन्तविधिन्यायेन मंत्रकल्प्य
अग्रयणविधिना प्रतिसिद्धेः । तथा पशौ परिवीरसि युवासाः परिवीतइति करणं क्रियमाणानुवादिमंत्रबलेन संभ
वत्प्राप्तिके परिव्याणे । अग्निर्रशनेषबलेन संभवत्प्राप्तिकयोः संज्ञपनविशसनयोः छागस्यच वपाया इति मंत्रबलेन
संभवत्प्राप्तिके प्रियच्छेदकत्वविधयोरनन्यप्रयोजनं आम्नायं ते । तथा सोमे पिगवा तेक्रीणामि सोमं ते क्रीणाम्यूर्ज
स्वंतमिति मंत्राभ्यां संभवत्प्राप्तिके क्रये उपयामगृहीतोसीन्द्रवायुभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि । उपयाम· मित्रावरुणाभ्यां
त्वा जुष्टं· मीत्यादिमंत्रैः संभवत्प्राप्तिके षु ग्रहणेषु च विधयः श्रूयंते । न च प्रतिप्रकरणमाम्नातानामीदृशानेकवि

मा द्वा ।
६१
61

धीनां वैयर्थ्यं शक्यं वक्तुं। न च प्रत्येकमभ्युदयशिरस्कप्राप्तिकत्वमपि युक्तं अनेकादृष्टकल्पनागौरवात्। प्राप्त
स्याप्यभ्युदयशिरस्कविधिसंभवे च विहितस्य विधानायोगेन कर्मान्तरकल्पनायाः चाप्यनुदयापत्तेः। ईदृशावेद
प्रस्थानमहिम्नैव चाकरे तत्र तत्संभवत्प्रयोजनानां नाराणामपि विधीनां मंत्राद्याम्नानान्यथानुपपत्तिलभ्यविधिका
र्यैणां विधित्वमंगीकृत्य सिद्धांतवर्णनं दृष्टपते चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यत्र तावदमुष्मै जुष्टं निर्वपामीति मंत्रे
णासंभवत्प्राप्तिकस्यापि निर्वापस्य विधिमंगीकृत्य चतुर्मुष्टिनिर्वापस्य यदार्थत्वान्नैवानुसमय इति सिद्धांति
तं पंचमे चतुःसंख्या मुष्टिपरिमाणयोश्च निर्वापांगत्वसाम्यात् तत्र दशमाध्याये च तोन्नथमोपस्थित चतुःसंख्यानु
ग्रहः कार्यैकत्वं दशमे। शक्यते चात्र वक्तुं मुष्ट्यनुवादेन चतुःसंख्या विधीयत इति। न हि मंत्रेणासंभवत्प्राप्तिकस्य
निर्वापस्य प्रायणोत्पमुद्भूतावैयर्थ्यशंका अभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनापर्यन्तं व्यासीयते न तु दामुष्ट्यनुवादेन चतुःसं — राम ।
ख्याविधिर्वाकामप्रयोजनत्वेन स्वीकरोतीति संगच्छत इति मंत्रानुमितस्यानुमेयप्रत्यस्यानिर्वापस्यात्राप्यभ्युपगमे सिद्धांतद्वय — ६१

मप्यनुपपन्नं स्यात्। नवाप्राप्तमुद्दिश्य प्रवासात् संभवत्यपि शंकास्पद। पक्षप्राप्तानुवादेनापि गुणविधिसंभवात्।
सामान्यशास्त्रप्राप्तितदह्निहोमहुतगतप्रवासे हितपंचाग्निकर्तृकव्यापारप्रकाशकेन पञ्चतां पंचेति मंत्रे
णानिर्धार्यां गतयावधारितेन मुष्टिनिर्वापाति संभवाद्यानथा क्रमावगतौ गमाद्याभिर्वात्रयी पूर्णमासामिति
वचोभ्यां व्यवस्थापिताभिरनुवाकाभिः संभवत्याक्ययोर्विदेवतयोरग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ प्रजवीतिवाक्ये वि
धिं मंगीकृत्य दशमे सिद्धान्तितं प्रथमाज्यभागोऽप्रमान प्रधानदेवतासंस्कारको दृष्टोपात्तयावद्दुप्याधयप्रसंगाद्दा
गशाकाजेचात्र वक्तुं इतरेतरयुक्तयोर्देवतात्वं विधीयत इति नहि तादृशेऽपि प्राप्ते जने संभवस्यभ्युदयाधिरुकात्वं वक्तु
मुचितं तत्पश्चद्वयोरप्याज्यभागयोः संस्कारकर्मत्वं स्यादिति सिद्धान्तहानिरेवमन्यत्राप्युपांश्वञ्चवंः हप्रासिद्धांतयत्यानि
कुर्वतामाचार्याणामेष एवाभिप्रायो लक्ष्यते यन्मंत्राम्नानान्यथानुपपत्त्या मंत्रशेषिविषयत्वेन कल्प्यमानास्तु
तिर्न स्यानुमेयाश्रितोपकारिचिह्नाम्नातेवत्तथैव वेदप्रस्थानदर्शनादिति। उचितं च वेदार्थनिर्णायाय प्रवृत्तैर्वेदप्रस्थान

मनुस्मृत्यैव वेदार्थनिरूपणं कर्तुं शक्यत एवं स्मृतिपादे वार्त्तिककारैः सर्वाचारप्रामाण्यनिर्वाहार्थमाचाराः प्रमा
णमित्यत्रैव श्रुतिः कल्प्येति प्रसक्तरूपपादितेति न्यायसुधायामुक्तं कतिपयाचारमूलश्रुतीनामुपलंभात्तत्सैका
चारमूलानेकश्रुतिकल्पनमेवाभिप्रेतमिति। तथा विध्यन्ताधिकरणे सोमादिषु लौकिकस्थालीपाकादिविध्यं
तप्राप्तिमाशंक्योक्तं सत्यपि स्मार्त्तकर्मणामपि प्रत्यक्षवेदविहितत्वेन चोदकत्वेन प्राप्येतानि कर्मनिरूपणो
देशेन प्रवृत्ते त्वयी प्रवृत्तस्य देशपनिरूपणत्वेन स्मृतसदृशत्वाद्दर्शादिविध्यन्तस्यैवातिदेश इति स्थितः सिद्धमेतन्मन्वाद्याम्ना
नाद्यनुपपत्त्याहंति विध्यनुमानेऽपि न श्रुतविधेर्हतिनियमार्थत्वव्याघातः क्वचिदाम्नानं विपरीकुर्वतानुमानेनास्यै
व विपरीकरणसंभवादिति एतेनाकरणाकरणनिमित्तप्रायश्चित्तविध्योर्यथाक्रमं विधिनिषेधानुमापक
त्वसंभवेऽपि संध्यावंदनादिविधिब्रह्महत्यादिनिषेधानां वैयर्थ्यं निरालोचो ध्यः यस्मिन्नेव हि ज्ञानीयेऽधिकरणे
ग्रहणावेक्षणसमाजरणमंत्रवलाकूहणादिकं त्वैयतानुमानमुक्तं तत्रैव नमनेन सम्यग्जरणाभावे प्रायश्चित्ता

ज्ञानबलादपि सम्पादयितुरनुव्यक्तानुमानमुक्तं। तत्र यदि लिंगादिभिर्मन्त्रादिश्रुतपदस्वभावप्राप्यस्थितविधिभिर्नि
त्यानुमेया विधिनिषेधा अनुमीयेरन्। तदानींरेव प्रतिपन्नार्थाः इति विधिनिषेधाः समस्ता व्यर्था एव भवेयुः।
न च तेषां क्रशक्राशाबलं वचनेनापि प्रयोजनां तत्स्वकृतेऽशक्यं। अतो नानुमीयमाना अपि विधिनिषेधा न प्रत्यक्षेभ्यो भिन्ना
अनुमीयन्ते इत्यंगीकृत्यैवार्थवत्त्वमुपपादनीयमिति। अथ परिसंख्यालक्षणो न नाम्नैवेति पदाभ्यां शेषितो
विवक्षितो। उक्तशेषो उक्तशेषशेषिभावनिरूपकोऽयं विज्ञः उक्तनिमित्तभूतो। उक्ता अथ भूतो। अथ विध्युपाङ्गानुपाङ्गो।
अथ प्राप्त्यभाववर्णनीयो। न्यायः। शास्त्रं तावत्परिणीयासंतिष्ठतः इति शेषपरिसंख्यायामव्याप्तिः। अनेकस्मिन्शेषिणि एक
शेषप्राप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तो विधिः परिसंख्येति हि लक्षणं तादृशी प्राप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तेर्विधावेव संभवति न च प्रोक्ता विधि
स्तादृशाः। एकस्मिन्नपायणीया रूपशेषिण्यनेकशेषप्राप्तिमपेक्ष्येव प्रवृत्तत्वात्। न द्वितीयः तथैव दिशा प्राप्तिरुक्तलक्षणस्य
रूपस्याभिधानीमादतेर्दंडीपोषणं नन्वाहेति शेष्यंशपरिसंख्यायामव्याप्तेः न तृतीयः तथा सति हि शेषशेषिभावसंबंधे

भा०द्वा०
६३
63

नानेकस्मिन्नेकप्राप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तत्वं लक्षणमुक्तं स्यात्। तच्च संपज्जुहोतीति प्राप्तं जुहोतीति निमित्तपरि
संख्यायामव्याप्तिः। एकस्मिन्नग्निहोत्रेऽनेकजीवनानां यावज्जीवपदान्निमित्तत्वेन प्राप्तिमपेक्ष्य यं वि
धिः सायंप्रातःकालानवच्छिन्नजीवनानां निमित्तानां परिसंचष्टे न शेषशेषिभावसंबंधेन। तथा वाग्वा एषा पदैं
द्रवायवाः यदैंद्रवायवाग्रहा गृह्यंत इत्याश्रयांतरपरिसंख्यायामव्याप्तिः। अयं विधिर्हि सुक्ताग्रतादिकाम्यगुणप्र
तिधारग्रहा धारग्रहाणामाश्रयत्वेन प्राप्तिमपेक्ष्याधारग्रहनिवृत्तिं करोतीति न शेषशेषिभावेनान चतुर्थ्यं च भोशे
षांतरशेषत्वं नरपरिसंख्या स्वव्याख्यापत्तेः। ऐन्द्रहविष्षु तथा समिस्सर्वीकोदाहरणानां सग्रहसंभवादिति चेत्। सत्य
त्वं यथा पियदि रथंतरसामा सोमः स्यादैंद्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादिति परिसंख्यायामव्याप्तिः। अनेन हि विधिना या
सु रथंतरसामकास्तु अतादृशीषु च विकृतिष्वैंद्रवाय वाग्र[illegible]ता याः प्राप्तिमपेक्ष्या रथंतरसामकविकृतिप्व
न्तस्या निवृत्तिं कुर्वन्परिसंख्यात्वमनुभवति न त्वंगासांमध्ये नैतद्विध्युपात्ता काचित्। एवं दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सो

राम०
६३

मस्येति परिसंख्याविध्योरप्यव्याप्तिः। ङ्योति ह्येम विद्धति पुनरङ्गविकृति प्रचरीक्षादक्षिणस्य प्राप्तिमालोच्य
स्यथं विधिरङ्गविकृतिमपि तत्परिसंख्याकुर्यान्न चासामध्ये काचिदेतद्धि प्युयान्ना। अथोच्येत परिसंख्यालक्षण
वार्त्तिकगतानामान्तरन्यशब्दाभ्यां सर्वनामत्वेन निर्दिष्टत्वमिति निर्देश स्वभावाभ्यामपि न निर्दिष्टत्वमिति निर्देशाः संभ
वति चानिर्देशार्हस्याश्वाभिधान्यादेः सामान्यतो विशेषतो वाग्रागनिर्देशात। किंतु यथा सस्यदेवतेति सूत्रे सेति
सर्वनाम्नाग्रागनिर्दिष्टस्याप्यर्थादेर्विधित्सितनद्धितप्रकृतिशब्दार्थत्वेन बुद्धिस्थस्य तत्तद्धितान्तशब्दनिष्पत्तिकाले प
त्येकरूपेण परामर्शः। तथा निरूपणीयपरिसंख्यालक्षणघटकप्राप्तिविषयतावच्छेदकीनयाद्यत्वव्यावर्त्तनीयता
भ्यां बुद्धिस्थानामश्वाभिधान्यादीनां गर्दभाभिधान्यादीनां चतुर्दशाहरणे परिसंख्यातोपपादनकाले प्रत्येकरूपेण ता
भ्यां परामर्शः। ततश्च ग्राह्येषा वर्त्तनीयेष्वाप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तत्वं परिसंख्यालक्षणं भवेदिति ष्टसमपक्षोयुक्त इति चेत्तन्न
एवमपि अत्र त्येषावयन्तीति परिसंख्यापामव्याप्तेः। अनेन हि विधिना पवमानगतगायत्र्यादिभ्योऽन्यत्रावाप परिसंख्या क्री

भा॰ द्वा॰ पतेएतद्विध्यभावेचग्रात्याः सूक्तगायत्र्यादिष्वावायोनैवप्राप्नुयात् किंतुतद्भिन्नत्तोत्रीयस्यैवप्राप्नुयात्। तथाहि। अस्तु

६५ त्वावत्सामान्नामेवावायप्राप्तिवक्तव्या नवीन्स्र योग्यत्वात्। विहद्धूत्सोमककत्तुष्युवमत्सामकगर्गानयनेनैवत्तोमविहद्धेः

सामंज्ञस्यात्सामावाप्तेरेवनप्रसक्तिर्नतरांगायत्र्यादिषु। येषप्यप्राकृतसाम्नांप्रकरणादंगत्वमवगतंतत्रापितदीया

64 नांयोन्युक्तरर्वप्रकरणादंगत्वेवगमेनैवप्राकृतस्तुतेषांसाम्नामावापप्रसक्तिर्नतरांगायत्र्यादिषु। यत्कृत्वंगम्नूतानांत्व

प्राकृतसाम्नांयोन्युत्तरर्चोनोत्तरग्रंथगतप्रकरणपाठकृत्वंगत्वेनावगताः तत्रानिर्दिष्टावगतांगभावा कृतस्याम त्रा॰ १

कृतसा ... पाठमप्रसक्तावपिनगायत्र्यादिष्वृतस्त्रसक्तिः अंतेतुवादरायणाइति

न्यायेनमाध्यंदिनाभवयवमानांसतत्वयोरेवतेषुमज्जागतयोत्तत्त्वसक्तेः अत्रत्येवावर्यंतीतिविधिनातगायत्र्यादि

न्योन्यत्रावायपरिसंख्यायांकृतायालिंगायवर्तनतोत्रांगभावनिर्वाहायायप्यकर्तव्यसावायएवपरिशेषादेवगायत्र्या राम॰

दिष्वप्रप्तिरितिग्राह्यत्वावर्तनीयसावारणीभावायप्रसक्तिमपेक्ष्यप्रवृत्तत्वाभावाद्गुक्तविधावव्याप्तिः। नत्वनोक्तलक्षणो ६४

भुक्तं रूपणा निसंगयं नेतथादिशायं ताभ्राय णीया संतिष्ठत इत्यत्र तावत्की दृशी परिसंख्यां भवतो मिश्रेताय स्यां प्रथमलक्ष
णा व्याप्ति रूपस्य स्नान नावकाशं नांगरी जिविधिम गीहस्थग हमेधीयाऽप्यभागा विधिवत्फलत परिसंख्या दाशमिकाधिकरणा
विरोधात्। तत्र हि मैत्र हि धिनातं दृतांगरी तिर्विधीयते वाक्याय विधेरप्यभावात् किंतु शांयुषाकानंतरकालीनः संपूर्वकति
ष्ठत्यर्थो विधीयत इति सिद्धांतितं। अत एव नशाह परिसंख्या पिवाक्यीय विध्यपेक्षयादौ पत्नीसंयाजांगीकारस्याप्युक्तत्वमतश्च
न च संपूर्वक तिष्ठतेर्गांगाम्नास्याग वाचीति स्तोत्रस्यैवेषा परिसंख्या। अत्रेत्येवावयंतीति वदितस्य पिशं कांउद वत्तायस्संस्थाप्येत न
यो तुल्यार्थत्वे पृष्ठशमनीयवदेकाहस्याप्यनंगतापत्तेः। संस्थिते संस्थिते हविनीसादेःपत्तु कामउक्थ्यग हतोयादिवचो मू
लके उक्थ्ये संस्थोऽग्निष्टोम इत्यादिव्यवहारे संपूर्वकतिष्ठतेः समाप्तिवाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च समाप्तिस्तु परमापूर्वोत्पत्ते
यावत्स्वेतरांगं प्रतीक्ष्य पदार्थात्मिका वाऽसंभवत्संकल्पविशेषात्मका वेत्यन्यदेतत् सर्वथापि तावदत्र नापाम्नायाः शंयु
वाकुकालीन समाप्तेर्विधिरपूर्वविधिरेव वक्तुमुचितो न परिसंख्या हं ति विधोदलनादि निवृत्तेरिवेहांगांतरनिवृत्तेरानुवं

भा०सू०
६५
65

मिकत्वादतः कथं मंत्राप्राप्तिः किंच रथ्यानादंडविध्योः शेष्यंतरपरिसंख्योक्तिः साप्ययुक्ता यथैव हि अपूर्वविधिनियमविधिभ्यां
कयोरप्युद्देश्यविधेययोः संबंधबोधयद्भ्यामपि विधेयप्राप्तिनियमाभावेव फलत्वेन स्वीक्रियेते उपपादितं चेतत् तथा परिसं
संख्याविधिनाप्युद्देश्यविधेययोः संबंधं निवर्त्तयतापि विधेयनिवृत्तिरेव फलत्वेन स्वीकर्त्तुमुचितेति गर्द्दभाभिधान्यादेर्मंत्रादिनि
वृत्तिरेव विधिफलत्वेन वक्तुमुचिता। न चेह द्वितीयलक्षणाव्याप्तिरपि एकस्मिन्नार्द्दभाभिधान्यादाने शेषिणि मंत्रस्य च प्र
सादेश्चानेकशेषस्य प्राप्तित्वेन यथोक्तलक्षणस्यासंभवात् यथा च सायं जुहोति वाग्वा एकेति विध्योर्व्याप्तिः। सा विना
काम्याग्निहोत्रे नियमार्थत्वेन संभवतो विधेः परिसंख्यार्थत्वायोगात् हंति विधिनाहलनादिनिवृत्तेरिव निमित्तांतरे निह
ते रमुनानुषंगिकत्वेन संभवात् अश्वाभिधारयागृह्णातीति विधिनेव संनिहितेनाग्रता काम्यविधिष्वधारोग्रहयोराश्रयत्व
निवृत्तिसंभवेन वाग्वेसादेरपि परिसंख्यार्थत्वासंभवात् यथा च मे वानयोः परिसंख्यात्वं तथोपपादितं फलसांकर्यखंडने	रा०म०
नापि यदि रथंतरसामा सोमः स्यादितिरीक्षाः सोमस्येति विध्योरव्याप्तिः। प्रकृतावेव संभवत्प्रयोजनयोस्तयोर्विकृतिपरिसं	६५

त्वार्थत्वकल्पनायोगात् विकृतिपरिसंख्यायाश्चानुषंगिकत्वसंभवात् तथाहि क्वचिद्दूषंते दैवाद्बृहद्रथंतरामित्रार्त्विंगला
मे स्तोत्रविध्याश्रिमय। किंचित्सामकपृष्ठविशिष्टं निरस्यो ज्योतिष्टोमप्रयोगं परिकं श्चिकुर्यात् तस्मात्स्य योगात्साठप्राप्तापार्थ इवा
यवाग्रतायाः परिशिष्टं स्वार्थं यद्दिथंतरे सामद्वि विधिर्भेमिन्निकृतां बोधयति। अस्ति च तत्प्रयोगे यातज्ज्योतिष्टोमव्यक्ता विवधुपा
तायां रथंतरसाम कल्पयक्ता वपिपाठादेरवायवायतृप्राप्तिरिकं थमव्याप्तिः। तथा दीक्षादक्षिणासांगप्रधानार्थत्वेकस्य चिदा
दुपकारिणः सोमां वास्य दीक्षाकाले कर्त्तव्यस्यदेवादवभृथपर्यंतविस्मृतस्यावभृथोत्तरमनुष्ठानायाश्वावेश्मवेस्या दिवि
धिना दीक्षा संपादनीया स्यात्। अपसध्ये चाह निर्देवादयगतानां सोमर्त्विजां सुसातंमनसमये संनिधाय वरूपं भाविता निर्णये
संतिरेक्षप्रयोज्यानां स्वतंत्रर्त्विजामानत्येढार्दशशतं देयं स्यात् तदुभयं यनिवृत्यै दीक्षादक्षिणासांगार्थत्वनिवृत्तिः। क्रीय
तदीक्षासोमस्य दाक्षिणाः सोमस्येति। उपपादितं चैतत्त्वस्मल सांकर्यत्वं डुने। अस्ति च सोमांगेष्विव सोमाख्ये विधुपाने विशे
षितोतत्स्यामि दितिकथमव्याप्तिः नाप्यत्रहोवावर्ष्यतीस्यत्राव्याप्तिः। यद्यपित्रिष्टुवगतीछंदस्कयोःस्मस न्नसाम्नां माध्यंदिना

ऽं विषमवमानगतं छंदोन्यत्र । भिन्नछंदस्का— त्तु तत्त्वं न साम्नाचाते नुवादरायणा इति न्यायेनां सन्न चयोर्देवं साम्नास्तिः त
भा द्वा॰ थापि गायत्री हहस्तनुष्टुछंदस्कयोस्तत्त्वं न साम्नां वैकृतानां कचित्साहतर्थ्यावायेप्राप्तेः स्वरचयोर्नेप्राप्तिः । यथा
६६ म्नातसाम्नोर्थ्याप्राप्तत्तो त्रसाधनभावस्य शास्त्रावगतस्य न्यायवशेनान्यथात्वकल्पना । याअनो चित्सात् । योनि
66 भिन्नछंदस्कर्ष्टुचसंज्ञा । विलेशवशेन नत्वन्यथाभावस्यावष्यंभावात् । संति च द्वादशांहांतर्गतदशरात्रस्य दश
मेहनि गाहशसाम्नां विषयः आजिगं भवत्याभीकं भवत्युत्सेधो भवति उत्सेधेन वै देवाः पशूनुदसेधन्निषेधेन पर्य
गृह्णन् तदुत्सेधनिषेधौ पशव्यायतियमिति । तत्राजिगस्यत्वाद्दिष्टयेति गायत्रीयोनिः । आभीकस्यो त्वाज्जातमिति
गायत्र्येव । उत्सेधनिषेधयोस्तु बृहत्योनिः । यवत्वदेववीतय इति । न चैषां योनयः उत्तरा वोत्तराग्रंथे ऽस्याहुः प्रकरणोप
ठिताः । अत एवोहग्रंथे आजिगाभीकयोः प्राकृतगायत्रतृचे उत्सेधनिषेधयोश्च प्राकृतबार्हततृच एवोहो दर्शितः राम॰
। न चेद्दशसाम्नामसत्त्वविध्यवस्थापकं कस्मिंश्चिदृचने त्रैष्टुभजागततृचयोः प्राप्तिः संभावयितुं शक्यते अथोच्येत सं ६६

शरविलेशं तंगीकारेणापि साम्नः स्तोत्रसाधनत्वात् यानासंगतं शास्त्रबाधः। अस्य तु चयोर्निवेशाभावे तु तत्स्थानापकृन्याय
स्यांसंगतवाधः स्या तु न चैवं ब्राह्मणेनोपपन्नावस्थंतवाधः स्वीकर्तुमुचितः अतः साम्नामपि संशरविलेशप्रसंगो न स्यात् च
योरेवागं तु साम्नां निवेशः स्यादिति नेतत् न्यायवशेन शास्त्रगोचरे ब्रह्माधस्याप्यन्याप्यलात्। अत एव पंचमे शाब्द
लोकं पृणायात्तस्याः संपूरणार्थत्वादित्यधिकरणे लोकं पृणाछिद्रं पृणेति मंत्रानुमेयस्यापि चित्यंतरेष्वावकाश
स्यापि लोकंपृणेष्टकापूरणार्थत्वविधेरनुरोधेनांतेनुवादत्वायत्तत्र तिन्यायं वाधित्वोपानुनाकाकांडपठितप्रत्यक्ष
श्रांस्य एव विहितानां चित्रिणीपादीनां मध्यमायां चितेः शालोकंपृणाया निवेश उक्तः। नत्वमध्यमचितिमात्रे लोकं
पृणानेतः प्रायपत्येन्यायस्यानुरोधेन पूरणार्थत्वविधिं चित्यंतरविषयं स्वीकृत्य लोकंपृणानां तन्निवेश स्वी
कृतः अतो गात्रयवमानगतगायत्र्यादिषु प्रस्तोत्वकदाचिदावापः प्राप्नोति रित्यनारभ्याधीतेनात्रत्ये वा वयंती
ति विधिनोक्तगायत्र्यादिषु स्तोत्रांतरीयर्क्षु चावापः प्राप्तिमात्रमालोच्य संभवस्येव स्तोत्रांतरीयर्क्षपरिसंख्योत्था

दिभक्षणपरिसंख्यावत्एवं च सकलोक्तदोषपरिहारेपि बहुलदूषणोपसंभावितो दाहृशां तत्प्राप्यकत्वाभि
धायदि सम्ममैवागीक्रीयते न तु तत्रापि कश्चिद्दोषइति चेत्।नैवं यथा ह्येष्वावर्जनीये च प्राप्ते सति ग्रहणमात्रे ल
क्षणां विवक्षितं उत्तरत्र तु विशेषणत्वेन नित्यत्वमपि लक्ष्यते नियम्यते अयथावा समुच्चितत्वं तद्विशेषणत्वेन त
त्र निवेश्यते। नाद्यः प्राप्त्यहंते व्यावर्त्यविहलनादेः स्वप्राप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्ते हतिविधावतिव्याप्तेः न द्वितीयः पंचपंच
नखा भक्ष्या इत्यत्राव्याप्तेः। शशादीनां श्वादीनां भक्षणस्य नित्यप्राप्त्यभावात् तृतीये तु यद्यपि नोक्तदोषो हन्ति वि
धौ श्राव्यावर्जनीययोः परस्परविरोधेन समुच्चित्यप्राप्त्यभावात् शशादिश्वादिभक्षणयोश्च समुच्चित्यप्राप्तिसं
भवात् तथापि षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति शतो भक्ष्यं भवति सर्वोऽस्मिन्निदितिविधिष्वतिव्याप्तेः। केषुचिदहःसु
षडहविध्यन्तः परेषु च्छन्दोमविध्यन्त इत्येवं विध्यन्तद्वये समुच्चित्यप्राप्ते च्छन्दोमविध्यन्तविषयेपि षाडहिकविध्यन्त
प्रापणमाद्यवाक्यद्वयेन क्रीयते। शतं संभोहगीतो प्रतिदशामाधोत्तमाहोर अग्निष्टोमसंस्थामध्यवर्त्तिश्वष्ठसु तू

न्यसंस्थेष्वेवं संस्थाद्वयेयमुच्चितसप्राप्तेऽग्निष्टोमविषयेषु क्रत्वसंस्थाप्रायणं मध्यमेन क्रीयते। अग्निष्टुदाद्येकाहे बहि
ष्पवमाने त्रिवृत्स्तोमस्तोत्रान्तरेषु तत्स्तोमान्तरप्रणीत्येवमनेकस्तोमेषु समुच्चितसप्राप्तेषु स्तोमान्तरविषयेऽपि त्रिवृत्स्तोम
प्रायणं मध्यमेन क्रीयते। अतोऽप्राप्तप्रापकेष्वपि लक्षणागमनादतिव्याप्तिः न च विकल्पत्वसमुच्चयस्याप्यवान्तरकार्यैक्य
एव वक्तुमुचितत्वात्स्वक्रतोदाहरणेषु चाहर्भेदेन स्तोत्रभेदेनावान्तरकार्यभेदात्कथं समुच्चितप्राप्तिर्व्यवहर्तुं शक्येस्य
पि शक्यं। अवान्तरकार्यभेदेऽपि परमकार्यैक्यमात्रेण समुच्चयोपपत्तेरवश्यवक्तव्यत्वात्। अन्यथाऽऽज्यभागप्रयाजादी
नामवान्तरकार्यभेदेनाज्यभागौ यजतीति गृहमेधीयस्य परिसंख्याविधावव्याप्तेः। एवमनेकदोषाणां समुच्चितप्राप्त्या
तिव्याप्तिर्दर्शिता अव्याप्तिं चानेकदोषिणामपि तादृशशास्त्रातिव्याप्तिः। तथा सत्रब्रह्मणोदेयः सर्वे ब्रह्मणो परिहरन्तीति। एणावाश्च
सोमचमसहविःशेषेषु ब्रह्म — दिजर्त्विजां समुच्चितप्राप्तोप्रसामृत्विगन्तरविषयस्यापि ब्रह्मसंबन्धप्रायणार्थत्वादेषां। ए
वमप्राप्तप्रापकेष्वतिव्याप्तिर्दर्शिता अत्र पक्षप्राप्तविषयेष्वपि सा। यथा पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति। चतुर्जुह्वां

गृह्णातित्रयाजेष्वत्तदितिचा। आद्यविध्यभावे पत्नीसंयाजानां तानांतदुपरितनाच कदाचित्समुच्चितस्य प्राप्तिः स्यात्।
द्वितीयविध्यभावे प्रयाजानामितरेषां च जोहवाऽपेक्ष कदाचित्सत्वात्। अथ निष्कृतिफलकत्वमुक्तलक्षणोधिकं योऽप
ने। अत उक्तविधिषु केषांचित्प्राप्तिफलकत्वात्केषांचिन्नियमफलकत्वान्नातिव्याप्तिः। आत्यंता वर्ज्यो योऽर्थः सजातीयेन सं
बंधेन प्राप्तत्वे विवक्षणीयं तथा सन्निदीक्षितो न जुहोतीत्यत्र सत्यपि निवृत्तिफलत्वे सत्यामप्यग्निहोत्रहोमस्य कृत्वर्थहो
मैः सहैकस्मिन्प्रयोगे तन्मात्वप्राप्तौ नातिव्याप्तिरिति तद्वारणार्थत्वान्न विशेषणवैयर्थ्यं। यद्यप्येवमपि न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्या
दौ नातिव्याप्तिनिवारणं पुरुषार्थहिंसादेः पुरुषार्थभोजनादिभिः सह समुच्चितस्य प्राप्तौ सत्यां हिंसादिनिवृत्त्यर्थत्वात्। तथा
प्यपि नित्यत्वावस्थानाप्राप्तेति विशेषणान्न निवृत्तिः। यस्मैहि रागतो हिंसायां प्रवृत्तस्य हिंसानिवृत्तेरपि पक्षे प्राप्तिः। न तेनापि पक्षे क
रोति नातिप्रसंगेऽपि नं गृह्णातीत्यादेरपि निवारणसंभवात् लक्षणं तन्मात्र एवं सामीक्रियत इति चेन्न। एवमपि पुरुषार्थ
संध्यावंदनादिभिः सहाग्निहोत्रस्य समुच्चितस्य प्राप्तिसंभवं नदीक्षितो न जुहोतीत्यत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यात् संभवश्चा

दार्चित्कशान्तिकाम्बादिभक्षणनिवृत्तिं कुर्वन्ति विधावश्याश्च अथ निवृत्तिफलकत्वमेव लक्षणं तदुपलक्षणार्थं तत्र
चान्यत्र चेति वार्तिकं। निषेधास्तु सर्वे परिसंख्या एवेति नजेषु तिव्याप्तिरिति चेन्न। न। अग्निहोत्रादिकरणानिवृत्ति
फलकौ। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधावतिव्याप्तेः। न च तत्र वान्यत्र प्राप्त इति शङ्कांशो नापि तत्परिहारः। यामगमना
यकरणेन सहाग्निहोत्रादिकरणस्य समुच्चितस्य प्राप्तिसंभवात्। अथाभावैकस्वभावनिवृत्तिफलत्वं विवक्ष्यते। त
थाप्यतिनिषेधमुखप्रवृत्तपरिसंख्याविधावव्याप्तिः तस्याभावरूपनिवृत्तिफलकत्वादिति परिसंख्यालक्षणमयु
क्तमिति। ननु तत्र वान्यत्रेति शब्दाभ्यां यागस्य यावदंशस्याभिधीयेते इति तावदुक्तं प्राक्। तत्र यथा ऽव्यावर्त्यस्यैव प्राप्ते
सति प्रवृत्त इति लक्षणं यस्मिन्विधौ नेयं तद्विधिनिरूपितमेव शास्त्रत्वं व्यावर्त्यत्वं च तत्र प्रतीयते। उचितं चेदृशमेव सहृ
दययोक्तिर्व्याख्यानं। तत्र शास्त्रपदेन लक्ष्यभूततत्तद्वाक्यशाप्यो यथाश्रुतवाक्यार्थ एवोच्यते व्यावर्त्यपदेन च तत्तल्लक्ष्य
शास्त्रफलभूतनिवृत्तिप्रतियोग्यभिधीयते· एवं च स्वफलीभूतनिवृत्तिप्रतियोगिनि स्ववाक्यार्थे प्राप्ते सति प्रवृत्तं शा

त्वं परिसंख्येति सिद्धं लक्षणेन तावदपूर्वविधिषु नियमविधिषु चातिप्रसंगः तेषां स्वफलीभूतनिवृत्त्यप्रसिद्धेः अत्र
तश्चात्र निवारणाय श्रुतार्थिकस्य निवृत्तिफलकत्वस्यानपेक्षणात् द्विवक्षाप्रयुक्तं श्रुतवैयर्थ्यापादनदूषणायास्तां ना
प्यपूर्वनिषेधेषु नियमनिषेधेष्वग्निहोत्रादिविधौ चातिप्रसंगः ज्ञाप्यवाक्यार्थस्य तत्र दृष्टानिष्टसाधनतात्मनः प्राप्त्यभा
वात्। अपि च परिसंख्योदाहरणेष्वाख्यातस्य स्वाभिधानीसंबंधादेर्निवर्त्यस्य धात्वर्थांतरसंबंधादेः प्राप्तिरिति नातिप्रसंगदो
षोपि। स्यातां वापि स्वीकार्यव्यावर्त्यवर्जनीये आख्यव्यावर्त्तसंपदाभिधेये। तथापि संख्यामात्रावगत्युभयप्राप्तिनिमित्तकत्वं
शास्त्रप्रवृत्तेर्गम्यं तेपरोद्देश्यप्रवृत्तेश्च पराथ्येन प्रसिद्धत्वात् सापार्थ्यविशेषात्मकत्वाच्च तात्पर्यस्य तत्र चान्यत्र च प्राप्ते
प्रवृत्तमिति प्रवृत्तिपदस्य तात्पर्यपरत्वाभ्युपगमेन तदुभयप्राप्तिनिमित्तकतात्पर्यकत्वं लक्षणं बोध्यं तन्निमित्तकत्वं च
तन्निर्णायकत्वं तत्रश्चाख्यातस्य व्यावर्त्योभयप्राप्तिनिर्णायकतात्पर्यकत्वरूपे लक्षणे सिद्धे न तावदपूर्वनिषेधेषु नियमनिषेधेषु
चातिप्रसंगः॥ तदीयतात्पर्यस्य तत्तदर्जनविषयस्य व्यावर्त्यप्राप्त्यधीननिर्णयत्वेपि आख्यप्राप्त्यधीननिर्णयत्वाभावात्। ना

पि हंसादिविधिषु तत्प्रसंगः तदपि तात्पर्यस्य नियमगोचरस्य ग्राह्यहंसादिपाक्षिकप्राप्त्यधीननिर्णयत्वेपि व्यावर्त्ये
प्राप्त्यनपेक्षत्वात्तस्याः अपि रजतादिप्राप्तेर्हंसादिपाक्षिकप्राप्तिसंपादनेनान्यथासिद्धेः। अतो भार्यामुपेयादित्यस्य
थात्स्यपाक्षिकप्राप्तिमात्रेण नियमपरत्वाच्चानापि षडहा भवंत्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावपि प्रसंगः तदीयतात्पर्य
स्य जन्नत्रायणविषयस्य तन्नरपशास्तिमात्राधीननिर्णयत्वेन द्विविधप्राप्त्यनपेक्षत्वात्। परिसंख्यामूलविधिनिबंधे
पंचग्राह्यत्वाभिमतशशादिभक्षणादेर्व्यावर्त्यत्वाभिमतश्वादिभक्षणादेश्च प्राप्त्यभावे श्रुतार्थतात्पर्याबाधेनाश्रुत
निवृत्तितात्पर्यायोगादस्यैव द्विविधप्राप्तिनिर्णीयतात्पर्यकृतत्वं श्रुततात्पर्यगोचरीभूतोपि चार्थाश्वाभिधाद्युदाहरतो ना
त्पर्यगोचरीभूतनिवृत्तिप्रतिपक्षपायत्वेन ज्ञाप्यते न ज्ञाप्यते च पंचनखोदाहरणादित्यन्यदेतत्। अतः संभवत्येव परि
संख्यालक्षणमिति चेन्न अत्रस्थेवावयंतीत्यत्र द्विविधलक्षणास्याप्याप्तेः। तत्राप्यस्य स्तोत्रांतरीयगाधिकरणकायाय
निवृत्त्यात्मनोऽर्थस्य प्राप्त्यभावात्। न तद्गोचरतात्पर्यनिर्णयस्य द्विविधप्राप्त्यनधीनत्वात्। यद्यपि बहिष्पवमानगतगायत्र्या

मा॰ द्वा॰
७०
70

द्विधाबाधायोनप्राप्तः स्यात्तथाप्येवकारसामर्थ्याद्भवेदेव निवृत्तिपरत्वमस्येति न कथंचित्परिसंख्यालक्षणोपप
त्तिरित्यत आह तूभयस्येति ययोर्यादृशसंबंधो निषेध्यत्वेनाभिप्रेतस्तदन्यतरत्तदन्यत्वोभयपदार्थः। तादृशसंबं
धनिरूपकत्वेन प्रतीतिश्च प्राप्तिः। विधिफलभूतया व्यावृत्तिपदवाच्यया निवृत्तिप्रतीत्या नियतैककालत्वमेव
वतादृशप्राप्तेः प्रसक्त्याभिविवक्षितं न तु पूर्वकालतामात्रमिति ज्ञापनार्थोऽपुग पछ हृ४। तदन्यतरतदन्यनिरूपित
तादृशसंबंधप्रतीतिर्निवृत्तिफलक इति वाक्यार्थः। तादृशोभयनिरूपितादृशसंबंधावगाहिनिवृत्तिप्रतीतिफल
क इति तु निष्कर्षः। मंत्रेणाश्वाभिधानीमादधान्न गर्दभाभिधानमपीत्येतादृशप्रतीतेः परिसंख्याविधिफलभूतायाः
सर्वत्र तादृप्यसंभवान्नाव्याप्तिः। नाप्यपूर्वविधिनिषेधेष्वतिप्रसंगः। यतस्तत्फलभूता निवृत्तिप्रतीतिर्ययोर्यसंबंधं
निवर्त्यत्वेनावगाहते अवगाहत एव यद्यपि तं तदन्यतरनिरूपितत्वेन तथापि न तदन्यतरान्यनिरूपितत्वेनावगाहते।
अश्वनयनकर्तृत्वं मीमांसामानपेक्ष्यादौ फलभूता निवृत्तिप्रतीतिर्यद्यपि तदन्यतरान्यनिरूपितत्वेन तादृशसंबंधमवगा

एम॰
७०

हते। तथाविनाशेन तदन्यतरनिरूपितो विभागो मन्मा गामानयत्यादौ फलभूता निवृत्तिप्रतीतिर्यद्यपि नादृशो म
यनिरूपितं संबंधमवगाहते तथापि नाशेनादृशः। यथोर्व्रीहिदलनयोः संबंधो यादृशो निषेध्यः तदन्यतरव्रीही
णां तदन्यतरान्वयेन हंतिना संबंधमवगाहमाना प्रतीतिर्यद्यपि हंतिविधेः फलं भवति तथापि नाशो दलननिवृत्तिप्रती
तिफलकः। यद्यप्येषविधिरग्निहोत्रविधिश्च विधेयाकरणानिवृत्तिप्रतीतिफलको भवत्येव तथापि यादृशोऽकरणा
पुरुषयोः संबंधो निवर्त्यो नैव तादृशसंबंधस्तदन्यतरतदन्यनिरूपितत्वेनावगाहते अवगाहेत हं सकरणां पद
करणेन समुच्छिस्यमानं तदकरणं यदि विध्युपायं स्यात्। यथोर्यादृशः संबंधो निवर्त्यस्तस्य चोद्देश्यभागे विधिप्रयोज्य
त्वेन या निवृत्तिर्विवक्षिता विधेयदलांतर्गतनिवृत्तिपदेनाभिसंबोधकेन निवोध्या। यद्वोद्देश्यदल एव तस्य निवर्त्यत्वं स्वफ
लीभूतनिवृत्तिप्रतियोगित्वमेव वाध्यं तेन दलं न न निवृत्ति हस्य कारणानिवृत्तिं वा साधयन् हंतिविधावतिप्रसंगः। अस्यान
यनकर्त्तर्मी गामानयेत्यत्रानुपयानयनव्यक्तिरेकैव निर्द्देशवृत्त्यालंवनं तदा परिसंख्येव निर्द्देशवृत्त्यालंवनभूतानयनव्यक्ति

मा॰ द्वा॰ ७१ मेदेऽनुनैवपरिसंख्यो। एकत्रोभयोः प्रसक्तौ चैकस्यप्राप्त्यपेक्षनिवृत्तिफलकत्वाभावात्॥ नादृष्टानिवृत्तिफलकत्वस्ये
वलक्षणतावच्छेदकत्वात्तन्न च तत्रातिप्रसंगः। तत्फलभूतायानिवृत्तिप्रतीतेस्तदन्यतरनिरूपितसंबंधानवगाहित्वादि
तिबुधीनिरूढ्यं सामान्यविशेषबलाबलवच्चापूर्वनियमविधिबलाबलस्यापिलोकवेदसाधारण्याप्रसिद्धेः किंकापदेषु
जातिवाचित्वादिविवेकवल्लौकिकविषिष्टपूर्वविधित्वादिविवेकोपिनात्रचित्तत्वेन शक्यः। अस्ति चात्रत्येवावपतीत्य
नाप्युक्तलक्षणां यवमानगतमायआदिष्ठुआवायः कार्येनान्यत्तोत्तीयर्द्विनिविधिफलभूतप्रतीतेस्ताद्रूप्यात्तानु
नाक्ष्माद्वाकाद्युक्तविषप्रतीतिः संभवति तथाहि नतावदन्यत्तोत्तीयर्गाधिकरणकावायनिवृत्तित्वेन निवृत्तेरेवकारवाच्य
त्वात्ताट्टशप्रतीतेर्निर्वाहः सर्वप्रयोगेषु एवकारस्य तादृशानिवृत्तित्वप्रकारकप्रतीत्यजनकत्वात् अथान्यव्यवच्छेद
मात्रमेवकारार्थाच्चं अन्यत्वस्यपवमानगतगायआदिनिरूपितत्वं अन्यत्वाश्रयस्यत्तोत्तीयर्गात्मकत्वमावायेत्तरधि रा॰म॰ ७१
करणकत्वं सर्वेतदन्यलभ्यमितिचेन्न यतोऽन्यत्वस्यगायआदिनिरूपितत्वं समभिव्याहारलभ्यं वाच्यं न च तत्संभव

71

त्तिगायत्र्यादीनां स्वपदोपात्तकारकोपसर्जनतयाऽन्यत्वस्य स्वपदोपात्तार्थान्तरोपसर्जनतया मिथोऽन्वयायो
ग्यत्वात्। अत एवान्यत्वाश्रयस्य स्तोत्रीयगीत्यकत्वमपि नान्यत्वमध्यंदिनपवमानगतगायत्र्यादिनिरूपित
मन्यत्वं निमित्तीकृत्य कंचिदर्थं प्रतिपादयेदेवकारः। तदा ताभिः सदृशीः स्तोत्रान्तरीयर्च एव प्रतिपादयेत्। समा
नमितत्वच्छेनेनेतरशाब्दविषयाद्वार्त्तिककारोक्तन्यायात् नाप्यधिकरणत्वस्यान्वेतिसमभ्युक्तस्यात्वर्गान्वयः स
मभिव्याहारलभ्यः संभवति। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात्। अन्यविशिष्टव्यवच्छेदवाचिनैव
कारेणोपसर्जनतयोपस्थापितस्यान्यपदार्थस्य समभ्यर्थान्वयायोग्यतात्। अथैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदे चाश
क्तिर्भवतु न तु विशिष्टे। अत एवकारोत्तरस्तु समभ्युपस्थापिताधिकरणत्वेनैवकारोपस्थितान्यान्वयाभ्युपगमद्भव
त्या वापेन्यर्थाधिकरणकत्वलाभः। यद्यप्येवकारसमभिव्याहारात्तत्प्रातिपदिकार्थस्य स्ववृत्तित्वेनैवान्वयो दृष्टस्तथा
पि तत्समभिव्याहारे स्थलान्तरे वैचित्र्येण प्रातिपदिकार्थस्य सगुणप्रकारकत्वेनैवकारोपस्थापितान्येनचान्वयात् संभवसन्

मा द्वा. त्वस्य पचमानगतगायत्र्यादिनिरूपितत्वलाभः। यद्वा तच्छब्दस्य बुद्धिस्थधर्मप्रकारकबुद्धिजनकत्ववदेवकारस्यापि
७२ बुद्धिस्थधर्मावच्छिन्नान्यत्वबोधकत्वान्न लाभः। भवतु चैवकार एव त्वया चेन्यत्वसमभिव्याहृतगायत्र्यादिनिरूपितत्वस्य
लक्षणया बोधकः। एवकारस्थलीयसमस्यज्ञिवैचित्र्याद्युगपच्छ्रुतस्योपस्थितिरपिनासंभवती। अतः संभवत्युक्तप्र
72 तीतिनिर्वाह इति चेत् भवतु नाम तत्कथंचिदेवमेवकारोपस्थितेनान्यत्वेऽपचमानगतगायत्र्यादिनिरूपितत्वलाभः। तथापि गा
यत्र्याद्यमाधिकरणकावायकर्त्तृत्वतोपस्थितिमपेक्ष्यैनेवकारस्यावच्छेदबोधकत्वं संभवति। न हि पदानां विरम्य व्या
पारः संभवति न च तमन्तरेणान्यात्मकैकार्थबोधयितास्य पदान्तरालोचनतदुपेनार्थान्तरान्वयेन सिध्यं तंविशिष्टावा
पबोधं प्रतीस्पव्यवच्छेदात्मकार्थान्तरबोधकत्वमेवकारस्य संभवति। कथं तर्ह्येवकाराद्यवच्छेदप्रसिद्धिरिति चेत्। अस्व
रणं यथैवप्रव्याद्युपसर्गाणां मेमाउनजीडोदिप्रतीतिदर्शनेऽपि प्रहारादिविहारादीनां तादौ न जाउनजीडादेरूपसर्गार्थत्वं क राम.
ल्प्यते प्रत्ययानां च कस्यचित्स्वार्थबोधनतायामव्यस्थितिसिद्धायां बाधापत्तेः किंतु धातोरेव प्रसिद्धार्थत्यागेन जाउनजी ७२

डादौ प्रत्यादिसोऽसौ शक्तिः स्वीक्रियते तथैवकारसमभिव्याहृतस्य पदस्य स्वार्थमात्रयोगे च स्वप्रसिद्धित्यागेन स्वार्थान्ययोगो
चरणशक्तिरेवकारस्योत्सर्गिकी कार्या एवकारेण च तत्रैवम्प्रवच्छेदमात्रं बोध्यते । न चोक्तप्रत्यादिवर्यान्तकत्वेनैवोपस्थापनात्
नार्थबोधकत्वमेवकारस्य स्यादित्यपि शक्यम् । उपपूर्वकणोऽत्सिष्टति न यस्योर्मत्रकरणाचार्यकरणाभिधयत्वं द्योत
यता प्यात्मनेपदेन भावनाद्यर्थबोधनात् । जनतश्चात्रत्ये वाचयन्तीत्यचैतस्याभिकरणकाबापेन कार्यं इति बोध्यावि
नैवप्रयुक्तस्य तरकस्यानन्तविनैव च पदस्य विरम्य व्यापारस्तुपपन्नः । एवं चैतदधिकरणकावायपत्नीत्यनुदयात्सम्भव
स्यैवकाम्यनङ्गीचरविधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वयवहारः ततश्चैतद्विषफलम्नृजायानिवृत्तिप्रतीतेस्तादृशसम्बन्धावगा
हित्वाभावादस्यां परिसंख्यायां लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न । एवकारसमभिव्याहृतपदस्य स्वार्थान्ययोगे चरणशक्तिरेका एव
कारस्य तद्योतनशक्तिर्द्वितीयान्तस्यैव व्यवच्छेदशक्तिस्तृतीये तिशक्तित्रयस्य त्यनेऽग्निगोचरस्वानात्मत्रविवृद्धिप्राय
कशास्त्रैकप्रमाणकावायस्यैवकारेण तत्रैवव्यवर्जनबोधने मीमांसकमर्यादया विकल्पापत्तेश्चात हि किमेवकाराणपरि

भा॰ द्वा॰
७३
73

संख्यासिद्धिरिति चेन्न सर्वोपन्यस्तदोषपरिहारेण प्रकारांतरस्य संभवात् । तथा हि एकारेण द्वावन्योन्याभावोपस्था-
प्येते पुष्पवंतपदेन च सूर्यचंद्रौ शक्यतावच्छेदकशक्यतावच्छेदकयोर्भेदे च न शक्त्यनेकत्वशंकावकाशः । यस्य द्वार्थी-
न्वितार्थबोधनपरस्यैवैकारस्य तत्पदगतप्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थनिरूपितावेवत्तोपस्थाप्येते । यद्यपि प्रकृतिविभक्त्योर्य-
थासंख्यं विभक्त्यर्थक्रियान्वितार्थप्रतिपादकत्वमेवास्ति तथैव वस्तुस्थितेः । तथाप्यन्यार्थामपि विशिष्टेणोपस्थिति-
मपेक्ष्य संभवत्येवकारस्य नत्वप्रतियोगिविशिष्टान्यत्वबोधकत्वं चेत्तथा यान्यस्मैव देहि चेत्यादन्यस्मा त्वग्रहाणसमा-
नमितरच्छोनेनैतस्या देवलोकवेद्योरन्यत्वबोधकशब्दमात्रेण तथाविशिष्टप्रतीतिजनकतायादृष्टत्वान्नाभिनवस्तुत्व-
त्रैवैवकारैकस्यनापत्तिः ससंबंधिकार्थबोधकपदमात्रे चेत्स्वविशिष्टधीजनकत्वमनुभूयते । तुल्येपि हि केपपर-
भारत्नयोरेकहायन्युपसर्जनकप्रतीतिजनकत्वेपरेकहायन्याः पदानंगत्वेन चानन्वयनस्यापदार्थयुक्तत्वं तत्रेदमेव ग॰ म॰
बीजं । यत्रार्थमेकहायन्युपस्थितिमपेक्ष्यपदस्य त्वस्य विशिष्टबोधकत्वात्तनोन्यत्वबोधकमात्रेणाभिनवाप्युपपत्तिः ७३

कल्प्यते न तेन तत्तदेवकारो द्वाभ्यामपि च तत्तदीनाभ्यामन्यत्वाभ्यामन्यपदोपस्थितान्यत्वेनैव धर्मेणैको निरूढलक्षणायो
पस्थाप्यते। स चान्यत्वप्रतियोग्यत्र यिनि विशेषणं। चादिनिपातानां तदर्थवद्द्योतकार्थस्यापि धात्वर्थे नामार्थे वा साक्षा
दन्वये वाधकाभावात्। अतः पार्थायैव देहीत्यत्र पार्थसंप्रदानकं दानकुर्विति वोधः। पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र प्रथमा
यास्त्वभिन्नार्थत्वे पार्थाभिन्नः पार्थान्याभिन्नान्यश्च धनुर्धर इति वोधः। एवमन्यत्राप्यूह्यं। प्रकृतोदाहरणे च गायत्र्याध
धिकरणको गायत्र्याधिकरणकश्चावायः कार्य इति प्रतीतेरुक्तरीत्यासिद्धायाः पर्युदासरूपप्रतीतेस्तुल्यत्वात्र
विकल्पावसरोऽपि तादृशप्रतीत्या चासंजातप्रसक्तिनिवृत्तिपर्यवसायित्वेन विधिफलभूतयाफलांतरपरिरोधात्तस्मैव स्वे
वकारस्यार्थांतरगोचरविधिशक्तिप्रतिवंधकत्वमवहारोपि। अस्ति च तस्या उक्तरीत्या लक्षणाया रुकताद्दृशसंवंधा
वगाहित्वमिति तिनाव्याप्तिरित्यनवद्यं। नापीति शशाद्यभक्षणे दोषस्य तन्निवृत्तौ च प्रायश्चित्तस्यस्यादिभक्षणनिमित्त
प्रायश्चित्तविधिनापेक्षितत्वस्य च तन्निषेधस्य कल्पने गौरवादित्याशयः। उक्तलक्षणासद्भावाद्द्वाभ्यामपि न नियमप

परत्वमित्याह पंचनखेति अयमर्थः पंचनखपदमत्र न पंचनखत्वावच्छिन्नभेदवत्परं किंतु पंचयद्दक्षमानाधिकरणेन पंचन
खपदेन शशादिपरामर्शात् द्विंनपदार्थभेदस्य चाप्रतीतिबाधके समानाभिजत्वादित्यादावितरपदोक्तभेदवत्सजातीय
निवेशस्याभावाच्छ्वादिपर्यवसानं भवति। एवमग्रेऽपि तत्र श्वादिभक्षणस्य शशादिभक्षणस्य च ग्राह्यत्वेन निवर्त्यत्वेन
च युगपत्प्रतीतेः शास्त्रफलमूलभूताया हेतोः परिसंख्यालक्षणमस्तीत्याशयः। पक्षद्वयमनंतरमुपपत्तीस्पकारश्ले
षः। पाक्षिकाप्राप्तिः पाक्षिकास्वीकार्यत्वं वा का नियमलक्षणघटकत्वेनोक्तास्याप्तद्विधितात्पर्यगोचरत्वमिह न्ना
वभावान्न नियमनिखिललक्षणमत्रेत्याशयः। उपपादितमेतदधस्तात् द्विविधेत्यनंतरं शाब्दी शाब्दी च शाब्दी च द्विविधेति
शेषः। व्यावृत्तिभेदः पवमानगायत्र्यादिप्रतियोगिकोऽधिकरणप्रतियोगिकश्चाजस्यैव कारेणाभिधानादित्यर्थः। अ
भावादिति तत्तच्छ्वाभाववाचिपदस्य तात्पर्यत्वे एव श्रौतत्वात्तार्किकपरिसंख्ययोर्भेदः कोऽस्याशयः। एवेत्यवधारणं श्रुत्य
तेन सेन श्रौत्यात्रिदोषत्वपरिहारार्थं। तस्मात्रैदोषाभावस्य स्फुटत्वात् किंतु फलतः परिसंख्यायां त्रैदोष्यपरिहारार्थात्

प्याहि प्रत्यक्षश्रुत्याऽश्वाभिधान्यंगत्वेनावगतस्य मंत्रस्यैकैमर्थ्याकांक्षानिवृत्तौ सत्यां स्मानाद्ध्ये विनियोजकश्रुति
कल्पनापत्तिर्बाधान्नैवाश्वाभिधान्यां मंत्रविनियोगो मानान्तरसिद्धोस्ति येन श्रुतेन तस्मिंस्तात्पर्यं हीयेत। नापि गर्दभाभि
धान्यां मंत्रविनियोगो मानात्सिद्धो येन तन्निवृत्तावश्रुतार्थांतात्पर्यं कल्प्येत तत्प्रापकश्रुतिकल्पनापत्तिर्बाधादेव वचनप्रा
मबाधोऽपि फले तु विधेयतोच्यमाने प्रत्यक्षानुमेयश्रुतिभ्यामश्वाभिधान्यां मंत्रशक्तिसंभवे तुल्येऽपि प्रत्यक्षानुमेयश्रुतिप्रति
बंधेन तत्समानाया प्रत्यक्षश्रुत्याऽश्वाभिधान्यंगत्वबोधने कृतं तन्न गर्दभाभिधान्यामनुमेयश्रुत्या मंत्रशक्तिर्माभूदित्येव
मर्थमिति निर्णयात्फलतः परिसंख्यासिद्धिः। ननु परिवचनं गर्दभाभिधान्यां मंत्रनिवृत्तिर्न बोधयेत्तस्मैवेतस्मात्तन्निवृत्तिः
सिध्येत् मंत्रस्याश्वाभिधान्यादानांगत्वेनैकैमर्थ्याकांक्षानिवृत्तावपि गर्दभाभिधान्यादाने तस्या एवाकांक्षासत्त्वेन तन्मंत्रप्र
तादर्थ्यापत्तेः। न चाश्वोपलम्भेनोपदृष्टादिनास्याकांक्षाया अपि गर्दभाभिधान्यादानीयाकांक्षोपशमसंभवात्तन्मंत्रस्य तादर्थ्या
पत्तिरिति वाच्यं नियमसंभवेऽनियमस्यान्याय्यत्वात् अपूर्वीय गर्दभाभिधान्यादानस्याकृतत्वेनाकांक्षापूर्वसंबंधानामु

भा.स.
७५
75

इष्टादीनां स्वीकारात्क्लृप्तापूर्वसंबंधमंत्रस्वीकारे लाघवाच्च । उक्तं हि तृतीये आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति वचनं लो-
त्राद्यंगत्वेन विनियुक्तामपि प्रकृतामेवाग्नेयीं विनियुङ्क्ते । न तु प्रकृतां तस्या अपूर्वसंबंधद्वारसंबंधे च बोध्यमाने तिगौ-
रवारंवादिति । न च वचनस्याश्वाभिधानीमंत्रसंबंधबोधकत्वेपि तत्तद्व्यतिरेके संभवस्यासिकत्वबोधनप्रयुक्तवे-
युर्थ्यानुपपत्त्येव गर्दभाभिधान्या मंत्रनिवृत्तिः शंक्या तथा सति पंचपंचनखा इत्यत्रापि त्रैदोष्याभावापत्तेः । शशादि-
मन्त्राबोधकत्वापरित्यागेपि त्वयस्यैव वैयर्थ्यानुपपत्त्येव श्वादिनिवृत्तिसिद्धेः किमिति क्लृप्तहान्यक्लृप्तकल्पने स्वी-
कार्ये तस्मात्केनापि मानेन संभवत्प्रातिकस्यार्थस्य निवृत्तिबोधकवचनं विना वैयर्थ्यानुपपत्तिमात्रेणान निवृत्ति-
सिद्धिरिति स्वीकार्यं तथा सत्युक्तरीत्या गर्दभाभिधान्याः संभवत्प्रातिकमंत्रनिवृत्तिसिध्ये क्लृप्तवचनेनैव लैंगिकवि-
नियोगप्रतीक्षस्य निवृत्तिपरेणाभवितव्यं तस्मान्निवार्यं त्रैदोष्यमिति सिद्धं गर्दभाभिधान्या दानस्यसत्तामपि स्मारका-
कांक्षायां सत्स्वपि च मंत्रस्य क्लृप्तापूर्वसंबंधस्य मंत्रस्य तादर्थ्यानापत्तेः । तथा हि हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याद्या-

ए.म.
७५

माधारयतीत्याधारसामान्येविनियुक्तस्यमंत्रस्यकर्माधारंप्रसंगत्वमितिसाकांक्षासंभवेपिप्राजापत्याधारस्यचप्र
कृतात्वविविकृतावप्यविनियुक्तोपायाक्षेपकत्वप्रयोजकस्यसाकांक्षासत्वेपिप्राधारस्यचोदकप्राप्तमंत्रेणा
नेनाकांक्षस्यसंभवेपिहिरण्यगर्भमंत्रस्यपूर्वस्मिन्प्राजापत्येयोग्यतायाउक्तत्वाद्भिन्नेचायोग्यतायाःस्फुटत्वेपिनिय
मादृष्टकल्पनागौरवभयादेवपूर्वाधारंप्रतिहिरण्यगर्भमंत्रस्यनांगत्वमाश्रीयते। आश्रीयतेचोत्तराधारंप्रतितत्रनियमा
दृष्टस्यक्लृप्तत्वात्। प्रकृतेतुआग्नाभिधान्यादानस्यमंत्रान्तरावरोधःनापितन्त्रमंत्रस्यायोग्यत्वविशिष्टचवचने
नतत्रैवविनियोगोदृश्यते एवंसत्यभिनवनियमादृष्टकल्पनापादकंगर्दभाभिधान्यर्थत्वंतदीयस्याकांक्षा
मात्रवशेनकथमाश्रयितुंशक्यं आग्नेय्यांतुक्लृप्तविनियोगविधिबलान्नियमादृष्टंक्लृप्तंतस्यैवप्रकृताग्नेयी
जन्यत्वाश्रयणात्अभिनवनियमविधिबलान्नियमादृष्टकल्पनापत्तिःयदिगर्दभाभिधान्यामपिप्रकृताप्रकृत
मंत्रसाधारण्येनविनियोगःस्यात्ततःक्लृप्तनियमादृष्टेप्रकृतमंत्रस्यैवसाधनत्वंस्वीक्रियेतनचैवमस्ति। अथाग्ने

मा दी. ७६ ७८

कस्मात्काक्षेपान्नियमादृष्टकल्पनमपि लघीयः अतः स्त्रीकृत्स्नापि तत्कर्दमाभिधान्यां मंत्रविनियोगो वक्तुमुचि
तः इत्युक्तं चेत् तर्हि हे रण्यगर्भमंत्रोपि तथैव पूर्वाधारे लब्धविनियोगोन्नप्राशे गोदानापादकमगत्वं गच्छेत्। अथ
गर्दभाभिधान्या दानस्यानेकस्मात्काक्षेपकत्वेनेतः शाल्मसंल — तपूर्वाधारस्य प्रकृतावितिचेत्। किं ततः न हि प्रकृ
तावाक्षेपलभ्यस्य विकृतावतिदेशो नियेन तत्र साक्षेपगोदानं परिहीयेत। न चाक्षेपलभ्यानामुपायानां ताप्र
कृतस्यपूर्वसंबंधः क्लृप्त इति विकृत्यपूर्वसंबंधोपि क्लृप्तो वक्तुं शक्यते येन तत्कल्पनागौरवं न स्यात्। किं च भव
न्मते प्रकृतावपि पूर्वाधारस्य नानियतानेकोपायाक्षेपकत्वमुचितं उपांशुयाजादिगोचरविनियोगेन क्लृप्तापूर्वसं
बंधस्य प्रकृतप्राजापत्यमंत्रस्यैव वाचो ज्ञापयिमाणस्य मनसालोच्यमानस्य वा स्मारकत्वेन स्वीकार्यत्वात्। आग्ने
यीन्यायसिद्धत्वात्। तत्र च प्रकृतौ पूर्वाधारेपि नियमादृष्टं कृत्स्नमिति हिरण्यगर्भमंत्रोपि लिंगाविरोधात् तदंगमे
व स्यात्। किं च प्रकृतौ मेष्याः प्रत्यक्षविधिना विनियोगेन तस्यापूर्वसंबंधं विनाऽपर्यवसानाद्द्वारसंबंधे पूर्वसंबंधे च वो एम. ७६

ध्येगोत्रंश्रवेतीतियुक्तंउपद्रष्ट्रादीनांतुलोकप्रसिद्धस्याधनत्वाल्लोचनेनास्तिप्रमाणानांनैवापूर्वसंबंधापेक्षा
अतः कथंतत्कल्पनानिमित्तगोत्रापत्तिः यत्परिजिहीर्षयागृह्याभिधान्यांमंत्रोनियम्येत किंचतस्यामपिउ
पद्रष्टादीनामपूर्वसंबंधापेक्षायांनैवतत्कल्पनापत्तिः॥ अश्माभिधान्यादानद्वारामंत्रस्यैवप्रकरणान्नामंत्र
कवाक्यमादिपदार्थद्वारोपद्रष्ट्रादीनामप्यपूर्वसंबंधस्यकल्प्यत्वात्। अथनकल्प्यापूर्वसंबंधत्वेनोपद्रष्ट्रादि
लौकिकेगोत्रंवदामिकिंतुकल्प्यस्यानासंबंधत्वेनायथाहिपुरावाचः प्रवदितोनिर्वपेदितिअध्वरकल्पाप्रक
रणपठितेवचनेकृत्स्नप्रातःकालसंबंधत्वेनप्रातर्विहितप्रधानसंबंधिनएवनिर्वापस्यप्रातःकालगतविशेष
संबंधोविधीयतेनतुमध्याह्नादिविहितप्रधानसंबंधिनः। तस्यप्रातःसामान्यसंबंधेनद्विषेतद्विषेनतद्विशेषसंबं
धेचाभिगोत्रात्। उक्तंचैतदेकादशेनतथाऽश्माभिधान्यां। विनियोगेनकृत्स्नस्यरशनासंबंधस्यमंत्रस्यगृह्याभिधान्या
स्यैवतद्विशेषसंबंधोवक्तुमुचितः नतूपद्रष्टादेः तस्यरशनासामान्यसंबंधेनतद्विशेषसंबंधेचाभिगोत्रादित्यत्रचैत

नैवं। अक्लृप्तप्राप्तः संबंधस्य हि प्राप्तः कालविशेषसंबंधविधिरपूर्वविधिः स्यात् क्लृप्तप्राप्तः सामान्यसंबंधस्य तु तद्विशेषसं-
बंधे नियमविधिरिति युक्तं प्रातर्विहितप्रधानसंबंधिनिर्वापस्यैव कालविशेषविध्यंगीकरणं। न च त्वदुक्तरीत्या रशनासंबंध-
क्लृप्त्यक्लृप्तिभ्यां विधिव्यापारे कश्चिद्विशेषोऽस्ति अप्राप्तरशनासामान्यसंबंधस्यैव प्राप्तस्याभिधानीसंबंधस्याऽपि गर्दभाभिधान्यं-
गतायाः अप्राप्तायाः एव प्रापणीयत्वात् न च द्वारां संबंधव्यतिरेकेणापूर्वसंबंध इव गर्दभाभिधानीसंबंधकर्तृत्वं नो विधेः रशनासा-
मान्यसंबंधे प्रथमव्यापारोऽस्ति यद्वा एवमप्यक्लृप्तसामान्यसंबंधमेव स्वीकुर्यात् न तु अर्थवत्त्वयं पृथिवीद्रव्यसन्नेयसामान्यसंबंधा-
नापेक्षते न व्याप्तीयते च तेषु तथैव रशनासामान्यसंबंधमपि नापेक्षते न क्वचन तत्र व्याप्तीयेत किं चोक्तविधया मंत्रस्योपद्रष्टृद्वारीनां च
क्लृप्तसामान्यसंबंधत्वे तस्येऽपि यदि क्लृप्तरशनासामान्यसंबंधतान्मंत्रोपादानं गर्दभरशनार्थमापद्येत तत्राऽऽपद्येत न तदा क्लृप्तगर्दभरशना-
संबंधत्वेन गर्दभरशनादानविधेरेव स्मारकत्वेनोपादानांतरस्य प्राप्तगर्दभरशनादानप्रतीतिद्वारेण क्लृप्तसामान्यसंबंधस्य प्राप्त
तत्प्रातीतिद्वारेणाप्यपूर्वसंबंधे तिलाघवात् अतः क्लृप्तविधे गर्दभाभिधानीनि हत्विपरत्वाभावे विप्रायकप्राप्तारणानिरोधे मेकार्दभा

मिथ्यानीनिवृत्तिसिद्धेः संभवस्य त्वेतद्दोषाभ्याहितपरिसंख्योऽप्यवहार्यश्चाचार्याणामिति तानन्नुपेक्ष्य गर्द्दभरशनानिवृत्तिरस्मृतासतीक
त्स्याप्सैव प्राप्तबाधस्त्विके तिनाङ्गकल्पनातः प्राप्तबाधस्य दृष्ट्येहोषत्वेनोपन्यासः संभवतीत्यत आह अत्रास्मिंश्चेति
यथैव त्वयाश्रुतेऽर्थे शब्दवृत्तान्तस्यार्थकल्पनमन्याय्यत्वात्त्वयं दोषस्तथैव मानप्राप्तस्यार्थस्याबाधेनोपपन्नो वा धस्यान्याय्य
त्वात्प्राप्तबाधोऽपि तत्त्वं तत्र एव दोषः इत्याशयः। अतश्चेति ननु यद्यपि देवस्य त्वेत्यादिमंत्रेऽग्नयं निर्वपामीति पदद्वयंस
मवेतार्थस्य भवति प्रकाशकं नैतावता संपूर्णस्य मंत्रस्य तत्प्रकाशकत्वं संभवति देवस्य त्वादिपदानामसमवेता
र्थत्वादिति चेन्न तेषामपि स्वार्थविशिष्टत्वेन निर्वापप्रकाशनार्थत्वात्। विशिष्टस्य प्रकाशनस्यानुष्ठानानुपयो
गित्वेऽपि मंत्रनियमादृष्टएवोपयोगसंभवात् ननु तथापि क्रोञ्चशास्त्रमंत्राणां नैवप्रयोगसमवेतोऽर्थः प्रकाश्यः
संभवति तेषां द्विपत्संस्कारार्थत्वस्य द्वितीयेनिरस्तत्वादिति चेन्न यत्प्रकाशनं प्रयोगसाध्यापूर्वेणापेक्षितं तत्प्र
काशकत्वस्य लक्षणेन विवक्षितत्वात्तत्प्रकाशने स्वरूपेणापेक्षितं प्रकारस्य द्वारेणावेत्यन्यदेव तत्। न चैवमपिता द

शार्थप्रकाशत्वस्य जपमंत्रेषु संभवत्तेषामुच्चारणाद् दृष्टोत्पत्त्युपगमादिति वाच्यं जेषामप्यन्यत्र क्रतोपयोगा
उवाकार्थस्तोत्रशास्त्रयोर्वा विनियोगेन तादृशार्थप्रकाशकत्वादृष्टप्रभावात्॥ इत्योहोपपत्तिवद्धानांचार्थाभिधान
द्वारेवादृष्टार्थतापादकत्वमुचितत्वान्नपथ्योक्तं तन्त्रसारे। इत्यूहोपनिबद्धमंत्राणां दृष्टफले विधिः। श्रुवादिशब्दाह
शाकृः सोमाभिधानाभिधायकत्वान्नियमयापि साममिमैर्वसमाक्षा लौ व्यर्थोभिधीयते। जथाव्यग्रक्षणाभिव्यक्तिद्वारा संभ
वतिजेषामर्थप्रकाशकत्वं जथाग्निप्रजापतिहृदयादीनामनुक्तसामान्नार्थाभिधानार्थत्वमितिचेन् नतान्याथि
यत्र कर्माणि विनियुक्तानि तत्पूर्वेणापेक्षितस्य त्वविशिष्टत्वेन प्रयोगविधिप्रयोगप्रसायनस्य तैःपिसंपादना
त्। जहि किंमंत्रोच्चारणस्यादृष्टार्थत्वेन क्वाप्यत आह। येषां क्वापीतियेषां मंत्राणां प्रामाणिकविनियोगवत्त्वेन क्वा
पि प्रयोगे निविष्टानां तत्रार्थप्रसापनार्थत्वेन संभवति तत्र तदुच्चारणस्यादृष्टार्थत्वेप्यन्यत्र विनियोगवशे
नतेषामेवार्थप्रत्यायनार्थत्वसंभवान्न क्वापि मंत्रे प्रतीयमानार्थाविवक्षाशंकेत्याशयः। नचैवं मंत्राणां विवाक्ष

तार्थत्वलाभेपि कथं स्मारकत्वेनाभिमतानां तेषामनधिगतबोधकत्वरूपं प्रामाण्यमिति चेदत्र केचिद्धर्मार्थत्व
मात्रेणैवां स्मृतिवत्प्रामाण्यमित्याहुः । अन्ये तु चोदनालक्षणोर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रे चोदनाशब्देन प्रवर्त्तकत्व
पर्यायत्वमधिकरणस्य मंत्रार्थवादाद्येकवाक्यतापन्नस्य विधेरभिधानाद्यथाप्रतिज्ञातं मंत्रार्थवादविधिप्रामाण्य
मेकरूपमेव वक्तुमुचितं संभवति च मंत्राणामप्यनधिगतार्थगंतृत्वं । धन्वन्निव प्रपा असि कुमारा विशिखा इवे
त्यादीनां तावत्प्रपाशिखाधारणादितत्त्वगतं श्रेयःसाधनत्वं चानधिगतं तच्छास्त्रानुमानेन ज्ञापयतां स्वरूपमेव तावत् । ए
वमनधिगतं यागस्य रूपं तद्धुतमापुरोडाशादिसाधनत्वं च बोधयति सूक्तवाकेपि तथा शास्त्रान्तरप्राप्तानामन्वाधाना
स्ताक्रमणानीति वचनक्रियाणां यथाक्रमं यजमानगामृत्विग्गाम्युभयगामि वक्रमिषं विजिहाथां मा मा संताप्तमि
ति चोदितनाप्यमध्यात्मकश्रेयःसाधनतां ज्ञापयत्स्वममा — — — वेविति अस्मा विस्तृमावाम वृतन्नो स्टहेति मंत्रेषु एष्टृदा
हरणोयनावदानेयादिविधिवद्दर्शपूर्णमासविधिवच्चाविहितं धर्मं प्रामाण्यं । एवमिंद्र ऊर्ध्वो अध्वर इत्यादिमंत्रस्यानधि

मा॰ टी॰ ७९ 79 गत्वमंत्रयागं बोधयतः प्रयाजविधिवत् । ये तु द्रव्यविशेषदेवताविशेषकर्तृविशेषक्रमविशेषप्रकाशका मंत्राः छा
गस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यंत्विति आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीति होतेव नः प्र
थमः याहीति तेषामपि चतुर्ज्ञेक्षा ग्रहणाति प्रयाजेभ्यस्त दिक्सादि विधिवत् । सर्वेषां च लिंगविनियोज्यमंत्राणाम
पूर्वस्माधनीभूतेलवनादावात्मनो गर्भग्राहयतां तत्र हृदेवा । अंततन उदाहृतानुदाहृतानां सर्वेषामेवं प्रयोगकालेऽपूर्वसा
धनत्वेन स्वार्थानुसंधानाकर्तव्यतां गाययन्तामिति परे त्वाहुः । नैवमपि चोदनावन्मंत्राणां शब्दविधया शामाण्यप्रसि
द्धिः मद्धि चोदनागतेर्विध मंत्रगतेः पदैः रूपस्थितैः पदार्थोऽनुक्तोदाहरणेषु काक्षादिस्मृचिवास्तां तामनधिगत प्र
मा जनयंति । अपि तु तं तमर्थं बोधयंतां तेषां मानान्तरानुपपत्तिः । न च शब्दानुपपत्त्या अतं ज्ञानं शब्दलिंगकाकाशानु
मिति वक्तव्यत्वेन प्रवहनुर्ज्ञशकं अतस्यापि शब्दविधया शामाण्यपथा कथंचिदैकरूप्येण ज्ञप्तिज्ञोपपादनेन तस्य
रूपपनधिगतार्थगंतृत्वे यथार्थज्ञानजनकत्वस्य रूपेणो च प्राप्तिज्ञोपपत्तिः । किं न स्यात् । न चानधिगतार्थगंतृत्वम एम॰ ७९

पि सर्वमंत्रप्रामाण्येन शक्यं निरूपयितुं। अन्यथा साम्नाकेनापि स्वरूपप्रकारेण न संभवात्। अत एव द्वितीयसूत्रे चो
दनापदं नार्थवादमंत्राद्येकवाक्यतापन्नविधिपरं उक्तं विधयाविध्यर्थमंत्रेष्वेकरूपप्रामाण्यप्रतिज्ञाया असंभवात्
न चैवमप्रतिज्ञातस्य मंत्रादिप्रामाण्यस्य कथमाकरेण निरूपणमिति शंक्यं। प्रथमसूत्र एव सामान्यतो धर्मप्रमाण
निरूपणप्रतिज्ञायाः कथं लक्षणको धर्म इति भाष्येण प्रदर्शनात्। पदैकवाक्यतयार्थवादादेः प्रामाण्यं यन्मूलत्वेन
स्मृत्यादेः प्रामाण्यं तस्य प्रधानप्रमाणत्वेन तत्संदर्शनार्थतया द्वितीयसूत्रे चोदनाग्रहणोपपत्ते तस्मात्सर्वमंत्राणां त
त्र हि नियोजकविधिवाक्यार्थपदार्थाविधयाऽनुप्रवेशात्पदार्थानां च वाक्यार्थप्रामाण्योपयुक्तानां क्रियार्थेन समाम्नायो
ऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रेऽर्थस्येत्याद्यवयवव्याख्यानं कुर्वता भाष्यकारेणोक्तं पदानि हि स्वं स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्या
पाराणि। अथेदानीं पदार्था अवगताः संतो वाक्यार्थं गमयंति। वार्तिककारेणापि। अवाचकत्वं वाक्यस्योपयुक्तानामिती
रितं हेतुः स्यात्तन्निमित्तत्वं मूलं वार्थस्य कस्यचित्। पदार्थमूलको ह्येष न भ्रांतिरिति गम्यते साक्षाद्यद्यपि कुर्वंति पदार्थप्रति

भा॰ टी॰ पादनं। वर्णानि तथापि नैनं तस्मिन्नपर्यवस्यंतीति निष्फलो वाक्यार्थमिति जयेतेषां प्रवृत्तो नांतरीयकं पाकेज्वालेवकाष्ठानां पदार्थ
प्रतिपादनं। प्रयोजनं न यथा चैयामर्थमिच्छंति भावमा क्रियेनिनितेन हम्समाम्नाय प्रयोजनमिति। अस्य चेत्यमभिप्राय उ
८० क्तो न्यायरत्नाकरे। ये हि वाक्यमेव सभागं निर्भागं वा वाक्यार्थस्य वाचकं मन्यंते ये च निर्मूलमेव वाक्यार्थज्ञानं तेषामु
80 भयेषामपीदं सूत्रं शास्त्र निराकरणं तन्त्रतद्भूतानामिति सूत्रावयवेन वाक्यस्य वाचकत्वनिराकरणं लोकसिद्धेषु पदार्थे
षु वर्तमानानां पदानामेव वाक्यार्थोपायत्वान्न वाक्यस्य वाचकत्वमिति अर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति तत्र च हेतुः पदार्थाना
मेव निमित्तत्वोपपन्नेर्निःप्रमाणकं वाक्यस्य वाचकत्वमिति। यद्वार्थस्य वाक्यार्थस्य मूलं कथ्यते तन्निमित्तत्वादिति प
दार्थमूलको हि वाक्यार्थबोधो न निर्मूलत्वेन्नातितथाशंकितव्यः। न चैवं वाक्यार्थभूतक्रियाप्रतीतेः पदार्थामिश्रितत्वे
पदानां क्रियार्थेन समाम्नायः कथमिति शंक्यं। पदार्थेषु पर्यवसिताभिधाव्यापाराणामपि पदानां वाक्यार्थ एव तात्प राम॰
र्यपर्यवसानात्। एवं च क्रियार्थेनेत्यस्यायमर्थः प्रयोजनपरोमाभिधेयपर इति। न चैवमपि पदार्थज्ञानानां हेतुत्वमनंगी ८०

ष्टत्वपदार्थानां तदङ्गीकारे को हेतुरिति शङ्क्यं। गोपदजन्यज्ञानं तज्ज्ञानव्यक्तीनां हेतुत्वमपेक्ष्य गोपदाभिहितगोत्वस्य हे
तुत्वाङ्गीकारे लाघवात् एवं शुक्लयागाकाशादिशब्दानामित्यपि द्रष्टव्यम्। किञ्च गुणक्रियाद्रव्यवाचित्वमते श्वेतत्वा
दिजातिवाचित्वमते वा नानापदार्थानां वा कार्यधीहेतुत्वमते लाघवं बोध्यं। न चाज्ञातपदार्थानां वा कार्यधीहेतुत्वायोगा
ज्ज्ञातपदार्थानां तद्वाच्यं तथा च लाघवाज्ज्ञानानामेव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं गोत्वादिरूपविज्ञतवाक्यार्थधियं प्रति गोत्वा
दिभिन्नार्थगोचरज्ञानानां हेतुतायोगेन गोत्वादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथा च लाघवाद्गोत्वादीनामेव हेतुत्वमस्त्विस्यपि
वक्तुं शक्यत्वात् वस्तुतस्तु पदाभिहितगोत्वादीनां वाक्यार्थधियं प्रति हेतुत्वं पदाभिहितत्वं च पदविषयीकृतत्वं लक्ष्य
गोणसाधारणम्। अतो नैवकारस्य नावच्छेदके ज्ञानप्रवेशः। न चातीतानागतपदार्थानां कथं हेतुतेति शङ्क्यं स एकः स एक
इत्यपदस्था बुद्धिजन्यत्वेनोद्धा विस्तवाधितधीविषयस्महितत्वस्यातीतानागतामपि पदार्थाभ्यां बुद्धिस्थान्मनाजननवदुपपत्तेः। त
त्सिद्धपदार्थविधया मन्त्राणां धर्मे प्रमाणमिति मवदेव स्वाहा नैव मन्त्राणां शब्दविषया पदार्थविधया वाऽनाधिगतार्थ

भा॰दी॰
८१
४।

णेन तद्रूपप्रामाण्यनिरूपणप्रयोजनं प्रतिवेदवाक्यं मादृशप्रामाण्यमनुसारेण स्यासंभवात्। न हि विहिताकार्यो
त्तादृशप्रामाण्यमस्ति। कथंचित्साक्षात्पारंपर्येण वा धर्मप्रमित्युपयोगित्वमात्रेण तु मंत्राणां स्पष्टमेवेति। गुरुमतानु
सारिणस्तु प्रथमसूत्रे प्रतिज्ञातधर्मप्रमाणसामान्यस्य द्वितीयसूत्रे चोदनायामुपसंहारेणैव स्वातंत्र्येण मंत्रार्थ
वादादिप्रामाण्यं प्रतिज्ञातं अत एव न तादर्थ्यं कस्यचिदधिकरणस्य किमर्थं तर्हि मंत्राद्यधिकरणमिति चेत्के
नापि प्रकारेण चोदनानामप्रामाण्यशंकानिरासाय। तथा हि मंत्राधिकरणे निविवेत्कर्म्मकास्त्रमंत्रयोरन्योन्य
व्याहतार्थत्वात्तादृशात्तदुभयैकवाक्यतापस्याप्रयोगचोदनानामप्रामाण्यमाशंक्य ण।द्वाति तं प्रसक्तितोऽर्थपरता
यां मंत्रेष्वविशेषात्तदर्थशास्त्रस्य स्वानुवादत्वेन विरुद्धाकारत्वत्रयनसंभवान्नैव तयोर्व्याहतार्थत्वं। ननु ऋगादिकल्पन
या विलंवितप्रवृत्तिकं लिंगमेव शीघ्रप्रवृत्तं तदर्थशास्त्रानुरोधे नानुवादो भवेत् कथमन्यथाश्रुतवचनानुरोधे
नैंद्री। लिंगस्य वा धर्द्रति चेत्परिहृतमेतन्नयविवेके। तदर्थशास्त्राच्छेषबोधिमात्रार्थत्वं। किंचित्करत्वात्तु मंत्रशक्तिनिरू राम॰ ८१

णत्वात्तन्निरूपणे च किंचित्कार्यत्वाशेषत्वमपि लब्धमेवेति विनियोगबुद्धौ जातायां तदर्थशास्त्रमनुवादः ऐन्द्र्या
वचनादेव लब्धं किंचित्कारत्वाभिधानमिति। यास्यामातमेतद्वदराजेन शेषः शेषी किंचित्कारस्येति त्रयमुक्तानं विनि
योगे सामग्री तत्र तदर्थशास्त्रे शेषशेषिभावार्थं तां न तु शेषत्वमात्रम्॥ किंचित्कारत्वम् उपकारविशेषोपि। स च मं पो २
त्रशक्तिनिरूपणादभिधानान्मायासः अतो लिंगापेक्षं तदर्थशास्त्रं न तु लिंगस्य क्वचिदप्यंशे तदर्थशास्त्रापे
क्षेति तदर्थशास्त्रस्य लिंगप्राप्तानुवादत्वमुचितं। ऐन्द्रीवचने तु न लिंगापेक्षा उपपूर्वस्य तिष्ठतेरभिधानार्थत्वेन
वचनादेव किंचित्कारत्वाभादिति। न च सर्वतदर्थशास्त्राणामनुवादतायां वैयर्थ्यं न विशंक्यं क्वचिदर्थवादार्थता
याः संभवात्। अतो न प्रयोगचोदनानामप्रामाण्यमिति एवमर्थवादाद्यधिकरणेष्वपि चोदनाप्रामाण्यमेव
साध्यते। तेन मंत्रादीनां पृथक्प्रामाण्यचिंतायाः फलमित्याहुः सर्वास्वपि मतानि मनसि निधायाह सर्वथा
पीति। नामधेयानामिति। अत्र नामधेयग्रहणं न जातिगुणादिकमात्रपरं श्येनादिपदानां विधेयार्थपरिच्छेदार्थत्वा

भाट्टी॰ ८२

भावानामपि कर्मविशेष्यकप्रतीतिजनकसुबन्तपदं। सर्वपृष्ठातिरात्रादिपदानां तज्जनकानामपि उक्तपरि

च्छेदार्थत्वासंभवात् किंतु योगे न रूढ्याबाधात्वर्थपरिच्छेदतात्पर्यकत्वं तत्वांनतु परिच्छेदो नाम सामान्यात्मना बु

द्धिस्थस्य विशेषात्मना प्रसायनं एकाहापञ्चाइवाहत्वेन उद्भिदादस्य यजिसामानाधिकरण्यात्कर्मनामत्वं

वदद्भिर्यद्यागसामान्यवाचित्वमुच्येत तत्तोनेव विशेषप्रसाधकत्वमिति कथं परिच्छेदकत्वं। अथ शब्दांतरा

दिमानकयागत्वावांतरवैजात्यवाचित्वमस्योच्येत तदा कथं तत्र यजिसामानाधिकरण्यमानत्वं न हि य

जिर्वैजात्यवाची नैनैव वैजात्यप्रसाधनेयानेव परिच्छेदो नाम फलं अन्यलभ्यत्वात्। अत आह अनेनेति। नेव

पिकः को किल इत्यत्र को किलपदसामानाधिकरण्यात् कोकिलपदवाच्योपि कपदस्येव यजिसामानाधिकरण्या

द्यजिवाच्येन सामान्ये उद्भिदादस्य शक्तिग्रहं ब्रूमः। किंतु शब्दान्तरायत्तान्यतरसहितविधिनाप्राज्ञानात्पर्यविषयत्वे राम॰

नास्मिन्नेयागीपविशेषरूपे। यथात्र कमाह्ला गानयनकथनोपक्रमकेवाकेदेवदत्तं ब्राह्मणमानयेत्यत्र देवदत्त ८२

ब्राह्मणपदयोः सामानाधिकरण्याद्यो नाम देवदत्तपदस्य ब्राह्मणवाचितां गृह्णाति नासौ ब्राह्मणसामान्यवाचि
तां गृह्णाति। किं तु ब्राह्मणत्वाश्रयीभूतविशेषवाचितां न चैनावता सामानाधिकरण्यस्य किंचित्करत्वं। एवं
कारकान्वयित्वरूपं हि सामानाधिकरण्यं धातुनाम्नाप्ययोरभेदमापादयत निर्वाहाय धातुज्ञाप्ये नाम्नः शक्तिग्राह
पदसति बाधके सामान्यविशिष्टे विशेषरूपे ग्राहयेत स्नुषा पुत्रभार्येति सामानाधिकरण्यमिव स्नुषापदस्य पुत्रवि
शिष्टभार्यायां। विशेषणांशे बाधकोपनिपाते तु संभवति स्वविशेष्ये एव शक्तिग्राहकत्वं यथोदाहृतसामानाधिकरण्य
योर्दत्तब्राह्मणपदयोर्यथाक्रमं विशेषसामान्ययोर्बाधकोपनिपातात्सामान्यविशेषगोचरशक्तिग्राहकत्वं नन्वेवं
पाजिनेव यागविशेषज्ञापनेनाम्नः परिच्छेदफलत्वं नस्यादिति शंकां निराकर्तुमाहतत्रेति। अयमर्थः न वयं नाम्नो
ज्ञात विशेषरूपज्ञापनेन परिच्छेदकत्वं ब्रूमः। किंतु ज्ञात एवाविशेषरूपे जिज्ञासानिवर्त्तनेन यथा ब्राह्मणस्यादि विशि
ष्टदेवदत्तस्वरूपे शब्दाज्ज्ञाते पि पुत्रस्य सज्ञानेच्छया भवति प्रश्नः। कोसाविति प्रत्यक्षज्ञानेन तन्निवृत्तौ च भवति परिच्छेद

मा॰ द्वा॰ ८३

83

व्यवहारः। तथा यज्ञिज्ञानेऽपि विशेषरूपे संज्ञाजन्यज्ञानेच्छयोर्दाहृतत्वश्रुः। संज्ञाजन्यज्ञानोत्पत्तौ तन्निवृत्तौ संभ
वति परिच्छेदव्यवहारः। न चोद्भिस्यदजन्यज्ञानस्यानधिकविषयत्वे कथं तत्सत्तासत्त्वयोः परिच्छेदसत्त्वासत्त्वा
व्यवस्था प्रत्यक्षज्ञानस्यानुशासनाद्भवत्येव क्वचिदप्यशेषाधिकविषयत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षज्ञानवेलायामाधिक्यानु
द्भूतस्यापि परिच्छेदव्यवहारेणाविलक्षणज्ञानेच्छानिवृत्तेर्देवनदालंबनत्वनिर्णयात्। हर्षं च विभिन्नहेतुना
मपि लक्षणाविषयाणामपि ज्ञानानां हेतुविशेषजस्येव कार्यविशेषे नियामकत्वं तार्किकमते परन्यज्ञानस्येव
शाब्दज्ञाने औपनिषदमतेऽसोपंदेवदत्त इति वाक्यजस्याखंडार्थज्ञानस्येवाभेदभ्रमनिवृत्तौ। अतोऽधातुजज्ञानादन
धिकविषयेणापि नामजज्ञानेनैव परिच्छेद इति न दुर्घटं। अमुनेवाभिप्रायेणाह भवदेवः। तेनैवं भूतो पाठविशेषः प्र
तीयते ननु विशेषणविशिष्ट इति। अनन्यलभ्यय विशेषणं विशेषणाद्यर्थः। मूले उद्भिद्रूप इत्युद्भिदभिन्न इति
नि नु संभवत्यधिकार्थत्वे किमिति नाम्न उक्तविधपरिच्छेदार्थत्वं वर्णने कथं संभव इति चेन्न उद्भिस्यहादुद्भित्सं राम॰ ८३

ज्ञकेन लक्ष्येयं संज्ञाविशिष्टयागप्रतीत्यङ्गीकरणात्। नन्वेवमुद्भिदादीनां शब्दस्वरूपाभिधायित्वं स्यात्संप्राप्तं॥ जातिवि
शिष्टप्रतीतिजनकानां गवादीनां जातिवाचित्वस्य बाधकत्वाद्येन संज्ञाविशिष्टमाद्वाडित्यादीनां शब्दमेव निमित्ती
कृत्य प्रवृत्तिमाहुरालंकारिकाः॥ अथ गवादिशब्दाभिहितैर्गोत्वादिभिस्तत्रात्मादिमा संबंधविशेष्यलक्षणासं
भवाद् वृत्तविशेष्यानभिधानात् संज्ञाशब्देऽन्य शब्दमात्राभिधाने लक्षणयापि न संज्ञिप्रतीतिसंभवः शब्दसंज्ञि
नोः संबंधाभावे लक्षणानुपपत्तेः॥ अथ संज्ञिन्यपि शक्तिरस्त्विति चेत् न। अतिगौरवादिति चेत्। भवतु तर्हि संज्ञा
शे लक्षणामंगीकृत्योद्भित्संज्ञकेनेति प्रतीतिनिर्वाहः। न च नामत्ववादिनोऽपि लक्षणाप्रसंगस्तुल्यकोपदशोमत्व
र्थलक्षणायायदस्यामयेन गुणविधित्वप्रसङ्गइति वाच्यं विशिष्टविधिगौरवापादकत्वेन तस्या हेयत्वात्। यथाह
वरदराजः। लक्षणयासोपस्थितं नाम विशेषणं न चेवं लक्षणायां तुल्यायां नमत्वं र्थलक्षणास्यागइति वाच्यं। वा
क्यस्याभावार्थैकविधिपरत्वनियमादिति। यद्वाश्मोव्रजांशोहोपस्थितिमपेक्ष्योद्भित्संज्ञकेनेति प्रतीत्युपपत्तिः। इत्थमे

मा०व्या० ८४

84

वोपपादयितुमुक्तं मद्वचरणोः सर्वत्रत्यगृहीतविशेषणाविशिष्टबुद्धिर्नदृष्टा न त्वनभिहितविशेषणेति। अत उ
द्दिष्टसंज्ञकत्वप्रकारकप्रतीतिजननेनैवोद्दिष्टह्रस्वपरिच्छेदकत्वम्। स्विस्यत आह। उद्दिष्टेति। नतावदनेनेतिर्गज्ञसं
ज्ञात्वेनादृशप्रतीतिजननसंभवः। तदवगमोपि नोद्दिष्टायजेतेतिवाक्यात्साकं रूपानापि मानांतरेण संभवति। अतस्तद
मेव वाक्यं उद्दिष्टायजेतेनेतिनान्वोपजिसामानाधिकरण्येनान्वयबोधयतसंज्ञात्वमाक्षिप्य प्रतीतिषाक्यांतनतस्य सं
ज्ञात्वविशिष्टेप्रथमजोयोन्वयबोधः वपषांगीकार्यः। तेनैवावाधितेनवाक्यपर्यवसानाद्वोद्दिष्टसंज्ञकेनेतिबोधः सं
भवति। कथं चैतद्धाकाधीनविशिष्टेकस्यैतत्संज्ञकत्वस्यासिन्नेवधाक्ये सिद्धवन्निर्दिष्टाइत्साशयः। ननु यद्विसा
मानाधिकरण्यात्संज्ञात्वमुद्दिष्टह्रस्वतदासामानाधिकरण्यनिर्वाहार्थमेव पदपद्विकारार्थत्वं स्वीकार्यम्। भिन्न
प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकार्थवृत्तित्वस्य तल्लक्षणत्वात् न च तत्धर्मिणा तदसंभवः। उद्दिष्टसदृशयोगिकत्वेन फलोद्देद
नकारित्वप्रकारकबोधजनकत्वात् प्रयोगत्वावान्तरजातिप्रकारकबोधजनकत्वात्। न च फलोद्देदनकारि

एम० ८४

त्वयोगस्य ज्योतिष्टोमादिसाध्याऽपाप्तो उद्भिदस्य नियतप्रवृत्तिहेतुत्वं संभवतीति वाच्यं। हरिहरपदेयस्तु त्वस्ये
वोद्भिदस्य हेयागत्वावान्तरजातिविशेषस्य प्रयोगोपाधित्वांगीकारात्। यो हि स्वयमशक्त्वाचोऽतिप्रसज्यमानां शब्द
प्रवृत्तिं निवार्य विषयविशेषे व्यवस्थापयति। स एव प्रयोगोपाधिरित्युच्यते। ननु यदुद्भिद्विधिज्ञाप्यं फलोद्देदनका
रित्वं तदुद्भिदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं उतान्यत्। नाद्यः एतद्विधिज्ञाप्यस्यैतन्निमित्तेन विधेयत्वसिद्धवन्निर्देशायोगात्। न द्वि
तीयः निष्प्रमाणस्यालीकत्वेन निमित्तत्वायोगात्। अतउद्भिदस्य यागत्वावान्तरत्वे जात्येकृष्टेरेव स्वीकार्या प्रयोगो
पाध्यास्तत्त्वगवादाविव साधुत्वाधुत्वार्थः। सांगत्वोपबर्हणावेसाम्यात्तथैसेदृशाधिकेशवादिनाम्नारूढानामपि तत्तत्र
त्रयोगोपाध्यांगप्रपद्भिः केनापि योगेन प्रवृत्तिसंभवस्तत्त्वेवतस्य साधुत्वमित्यालोचयद्भिः सांप्रदायिकैरु
द्भिदादौ रूढे पियोगोपाधाः कृत इति किमाश्चर्यं। न च रूढ्या विना संज्ञात्वं संभवति। डित्थादीनां वाचकादीनां च प्रवि
शेष्यकप्रतीतिहेतुत्वेऽप्यपि डित्थादीनामेव संज्ञात्वव्यवहारात्। अत एव दर्शपूर्णमाससमभिव्याहारेन शब्दानामाकरे का

लसंबंधदेवतासंबंधहेतुकलक्षणाप्रसंगो ऽपा च पङ्कजस्य पादनेपि रूढत्वमेव तत्तत्वा मऽत्पा अथ तृतीयां लक्षणा।
भाट्टा· रूपस्यास्त्र प्रसिद्ध्यर्थस्यागेन नामधेयत्वस्याकास्मिकत्वनिरासार्थं। अन्यत्र प्रसिद्धस्य हि सहसैवार्थान्तरस्याचि
८५ त्वं दुर्ग्रहं पूर्वं प्रसिद्धस्यैव कथंचित्संभवत्रवृत्तिकस्यानुसुर्यं रूढत्वादित्स्यानुभवसिद्धमेतन्न सहृदयानां। अतो न यो
85 गिकत्वेनोद्भिदादिरसामानाधिकरण्योपपत्तिरिति चेन्न दुपसर्गाद्यवयवानां ऋतुशक्तिभिरेवसंभवत्यत्र हन्ति
कत्रोद्भिच्छब्दस्य प्रकरणीशब्दस्यार्थे न रूढिकल्पनायोगात् संभवतिविषयेऽदिकं कर्मीतस्य लसाधनमिति व्याप्ति
बलादवगतं सामान्यतः फलोद्भेदनकारित्वं निमित्तीकृत्य सोद्भिदादयः प्रवृत्तिः विधेयफलविशेषयश्रूद्भेदकत्वप्र
त्यज्ञानज्ञापकत्वं पुरुकं च गोदध्यादिष्वादेषु लोकमोरूढत्वपापप्रसिद्धेषुप्रयोगं शास्त्रस्याविवक्षात्वीकरणं ननूद्भिच्छब्द
स्यरूढिप्रसिद्धिः कृत्रि।येन तत्क्रोचरयोगोयस्यास्वस्यसाधुत्वसिध्यर्थत्वं कल्प्येत न च संज्ञात्वे रूढत्वं नियामकं। ङित्से राम·
यमिति ङित्स्येदम् शब्दयो रूढत्वेतुल्येऽपि परिच्छेदफलकेङित्यशब्दएवसंज्ञात्वव्यवहारेणतत्स्कलतायाएवसंज्ञात्व ८५

नियामकत्वावधारणात्। न च दर्शादिपदे लक्षणास्वीकरणमुचितं तथा सति पिंडपितृयज्ञवाक्ये अमावास्यापदस्य फ
लकस्य नामधेयेन कर्मपरत्वापत्त्या पिंडपितृयज्ञस्य दर्शांगत्वप्रसंगात्। तत्र साधोनिकत्वेनैवोद्दिष्टस्य मानाधिक
रण्यपदस्याधिकार्थत्वं च वाच्यम् अन्यथा हि तत्स्य चेति। तच्छब्देन प्रकृतविधिवाक्यस्थ उद्दिष्टः सांगयागादिकपापरामृश्यते
एतद्वाक्योक्तस्य प्रकृतवाक्यांतरेहि श्रूयमाणा उद्दिष्टहोमयोगे न यजिसामानाधिकरण्यपगच्छेदपि नत्विह श्रूयमाणः। नत्व
स्याद्वाक्यात्पूर्वं सामान्यतोपि फलसाधनत्वावगमे संभवति वेदविहितत्वात्मकवैदिकत्वस्येतः प्रागसिद्धेः। अन्यथा द
र्शस्यापि प्रयोजकत्वात्। न च सोमवाक्यात्साकं सोमयागयोः संबंधानवगमेपि सोमवतायागेनेति वाक्यार्थोपपत्तिर्व
उद्दिष्टवाक्यात्साक्षात्फलसाधनत्वानवगमेपि फलोद्देशेन कादिनायागेनेति वाक्यार्थः किं न स्यादिति शंक्यं वक्ष्यतः पूर्वप्र
वृत्तेनानुमानिकविधेयत्वाविधिमात्रसिद्धेः सोमसंबंधमात्रविधिविषयत्वोपपत्तेः। न चैवमुद्दिष्टविधेः प्रापकफलसामान्यसंबं
धप्रापकः कोपि विधिः प्रवृत्तोस्तीत्यन्विहाप्युत्पत्तिविधिरेतमेयः। उक्तं हि नावश्यमिकोपादाधिकरणोविनियोगविधिना

भा॰द्वा॰
८६

ष्युस्याग्निविध्यनुमानमिति चेन्नायंतोऽप्युक्तं सोमस्यातिद्रूयागांगत्वसिद्धौ विशेषस्य विध्यानुमानानंनत्युक्तत्वा
त्सोमयागविशेषफलविशेषयोः संबंधेऽगमितेऽपुनर्यागस्वरूपावगमः फलसामान्यसंबंधावगमो वा स्पष्टापेक्ष
ते यत्सिद्धौ विध्यनुमानस्यात्तावत्ततः सोमवाक्यादपि न कस्मिंश्चिद्वाक्यजबोधमपेक्ष्य स्वार्थबोधकत्वं लप्स्य
स्येतदधीनप्रतीतिकत्वेनेतरेतराश्रयापत्तेः। किं तु स्वजन्यमेव प्रथमं बोधमपेक्ष्य। उपपादितं चैतदधस्तात्। तान्
च सोमेन यजेतेति वाक्यात् सोमेन यागं कुर्यादिति प्रथमबोधात् सोमयागसंबंधश्चोद्भिदादिनिमित्तत्वेनाभिमतः फ
लसामान्यसंबंधोऽप्युद्भिदादिवाक्यजप्रथमबोधाल्लभ्यत इति साम्प्रतम्। उद्भिदा पशुकामो यजेतेत्यनपेक्ष्य यजेतेति पदस्या
प्रमाणत्वात्। अनवगतप्रवृत्तिनिमित्तस्योद्भिदस्य फलविशेषगमकस्य च पशुकामपदस्य फलसामान्यसंबंधा
ऽपेक्षायोगात्। अत एवोद्भिदस्य यागेन यजिसामानाधिकरण्यमिति हृदयेऽवधेयं तज्ज्ञाच्यं। साधुत्वनिर्वाहाय तु स्वी ए॰म॰
क्रियमाणो योगः कामं वा कांतरेणानुरूपां प्रतीतिमादध्यात्। गवाश्वादिवत्साधुत्वार्थं स्वीक्रियमाणो योगः कथं प्र ८५

तीतिजनकत्वमिति चेन्न। किंमोपगवादिपदगतोपयोगस्तोन्तो प्रतीतिजनयन्न साधुत्वार्थः। किमिति न हि गोपदगतयो
गस्यालीकत्वमिति चेन्न ममृणु पोगोनामानेकाषपवशक्तीनां समुदायः। तास्च कार्यैकगम्याः। तत्र गमेडौ इत्यनुशा
सनेन सत्यपि नडोपस्यपस्य कत्रीद्भिमाक्तिः। तदनुसारि प्रतीतेः पदांतरं गोपदेवादर्शनात्। एवं महीनद्यादिपद
गतस्यापि योगस्यालीकत्वं वोध्यं। उद्भिदादिपदगतानां पवशक्तीनां तु उत्से पणं विभिन्नं शास्त्र विदिहि तु प्रयोगे पुप्रत्येकं
तज्ज्ञानकानां मुद्भित्पदजन्यप्रतीतिविशेष्ये च संभवदर्थकाणों नगपादावध्यकर्णादाविवरूढेप्युद्भित्पदेशको
पलापः। एवं पद्मत्वप्रकारकप्रतीतिजनकतया रूढेऽपि पंकजपदे न योगापलापसंभवः। न त्विदं योगरूढोप्युद्भिच्छब्दः
प्रकृतवाक्ये रूढ्या यागीयविशेषरूपं प्रतिपादयन्न लेतीतिनत्तस्य पञ्चाधिकार्थत्वेन सामानाधिकरण्यसंभव इत्याशयः
। नन्वेवमपि व्याप्यव्यापकजातिवाचिनोरुद्भिच्छब्दयजिधात्वोर्लक्षणयैकव्यक्तिपरत्वात्कथं न नीलोत्पलसामानाधि
करण्यमुत्पलत्वमत आह। यज्ञपवग नेति। यद्यपि यजिधातोर्न यागीयविशेषरूपं वाच्यं तथाप्यवगतं तावतैव न। ततोन

वगतेतास्मिन्नुद्दिश्यदस्य शक्तिग्रहायोगात्ततश्च स्वस्यापि वाच्यभेदेन नीलोत्पलवत्सत्वस्य गुणिवाचार्थत्वेन सामानाधि
करण्यमित्यर्थः । येऽप्युद्देवीति । यद्यपि तद्धितस्य शक्तिजन्यप्रतीतिः स्वोत्पत्तौ आक्षिप्तापदमपेक्षते । यजिधानुजन्यप्र
तीतिस्तु स्वपर्यवसानाय नामेत्यस्तिवैषम्यं । तथापि स्वानधिकार्थसमर्पकमपि पदं देशेन स्वसमानाधिकरणतयाऽपे
क्ष्यत इत्येतावतासामर्थ्येनैव दृष्टान्तः । न तु यथैवोद्भिदादिविधिविधेयस्य फलोद्देशेन कार्यत्वस्यतथैवमांद्विलदेनास्ति उद्भि
र्दृशास्तथैवैतद्विधिविधेयस्य विशेषरूपस्य कथमंशेत्वे तेन सिद्धवन्निर्देश इत्यत आह समर्पकत्वेनेति ॥ विध्यपेक्षितरूपे
णार्यत्वं समर्पणाफलोद्देशेन कार्यत्वस्य हिंसाधनतात्मकस्य यागेनेति यागं प्रतिविशेष्यतयावतीयमानस्य क्रियान्वय
योग्यत्वात् विहितावस्थत्वं हठात्करणादिभावेऽर्थवोद्दिश्यदेनयागोपसर्जनतयावतीयमानस्य च सिद्धावस्थत्वमिति संभव
दवस्थाद्वयस्य विधिनाऽसिद्धावस्थस्यैव विषयीकरणाद्धकानन्तैव सिद्धवन्निर्देशा उपपत्तिः । विशेषरूपस्य तु येऽजातसान्यनो
भाद्गुनानामधेयेन वा यागविशेषणत्वमन्तरेणाप्रतिपत्तिसिद्धत्वाद्द संभवदवस्थाद्वयस्य यागविशेषणतयैव विधिनाविष

णीकरणान्नासिद्धवान्निर्दिष्टानुपपत्तिः। ततो यथा कारकान्वययोग्यस्य द्रव्यादेर्विनियोगं कर्तुं विधिः कारकविभक्त्यं-
तपदेनैव तदर्पणमपेक्षते कारकान्वयायोग्यस्यानुक्रमस्य हिंसादेः पदार्थान्तरविशेषणत्वेनैव तदर्पणमपेक्ष-
त इति तस्य तस्य तदर्थे वार्पणं समुचितं तथा यागादेरुत्पत्तिकर्तृयागविशेषणत्वेनैव वैजात्यार्पणमपेक्ष्यत इ-
ति वैजात्यस्य तदर्थे वार्पणं समुचितं कुर्वतोनाम्नः संभवति सामानाधिकरण्यमित्याशयः। विप्रकृष्टार्थे विध्यापत्तेर्हे-
तुरूपस्य विधानादिति। पारार्थ्यं चोत्तरस्यपसाधुत्वार्थत्वं तदापत्तावानर्थक्यापत्तिर्हेतुः। आनर्थक्यं चाभिधेयता-
चरतात्पर्यशून्यत्वं चोभिन्नक्रमः पारार्थ्यापत्तेश्चेति। स्वार्थतात्पर्यवत्तो द्विधानुपपत्त्यो विनिगमनाविरहादुभावपि प-
रस्य साधुत्वसंपादको भवतः। न त्वन्यतरस्यैकान्तिकं परसाधुत्वार्थमवधारयितुं शक्यं स्वार्थतात्पर्यशून्यत्वेन तुपस्तयो-
र्निर्णीयते स एकान्तेन परसाधुत्वार्थो भवतीति न चैतन्न्याय्यमित्याशयः। यद्यपि स्वत्वस्यापि यागस्याश्रयत्वेन तत्स्वत्वकारणल-
भ्यत्वान्नधातोराश्रयतया स्वार्थसमर्पणपरत्वमिति परिहारः संभवति तथापि वाक्यभेदापादकं समभिव्याहृतधातो

भा॰ द्वा॰
८८

राश्रयसमर्थकत्वमहृदयेनैव शंकितमुचितः। अहृदय्या वांचपरिहारस्तादृश्या अभिरेवकर्तुमुचितः।। यथा सोमिके
ष्टिषु देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं कार्यमिति शंकायाः परिहारार्थमुक्तमाकरे दीक्षणीयायेवं देवतापरिग्रहार्थत्वाभि
ष्टेर्न तत्कार्यमिति पक्षे तत्रोन्वाधानेदीक्षणीयायां च देवतापरिग्रहार्थत्वस्य स्तुतिमात्रत्वादित्यभिप्रेत्याहानेनेत्यत्र स्य
मिति भावनान्वयपरित्यज्य गुणाकारणानावच्छेदकरूपनिरूपकत्वेनान्वयः वाक्यस्य इत्यर्थः। वाक्य गम्येदृशान्वयकल्प
नास्यदृष्टेतिगम्यभावनान्वयनिर्वाहकस्य कारणात्वस्यैव कल्पनमुचितमित्याशयेनाह आश्रयत्वेत्यादिना निष्कृष्ट
शक्तितो पश्या स स्व श्रो तभावनान्वयनिर्वाहकत्वोपपत्त्यर्थः। तथापि यागांतरं कल्पनानिमित्तं गोरेवमस्येवतत्त्वावगो
रवस्यको विशेषइत्यत आह॰ किं चेति॰ तृतीयांत इति तृतीया शब्दो तृतीयांतपरो॰ तृतीयांतत्वार्थगुणवचनेति सूत्रस्य
शाद्वचन॰ तृतीयांतशब्दादरुणा चेत्यादेरुपस्थितदर्थविशेष्यकाम–कलेनतियाः यत॰ तृतीयांतस्यैकदापन्येत्यादिः प्रतीतिस
संगादित्यर्थः। अरुणायेति॰ तृतीयाभिहितस्य कारकस्य क्रियान्यान्वयनियमायुक्तः स्कस्या सामानाधिकरण्य बाधः। यदितुत

राम॰
८८

स्वक्रियान्वयेनाप्यन्वयो घटते तदाकांक्षायोजिनामेन सामानाधिकरण्यानुग्रहार्थं एकहायन्येवान्वयः स्यादिति भावः । अत एव च
साक्षात्क्रियान्वयमकारकस्य समर्पकत्वादेव ननु पदिकानुपारार्थ्यादिदोषान्तरे गुणविधित्वनिरासः कथं तर्हि मत्वर्थलक्ष
णाप्रसंजकविच्छित्तिविध्याख्यगुणविधिप्रकारं परेण स्वीकारयति · अतश्चेति · तत्र हेतुं पूर्वोक्तदोषानाक्रान्तत्वमाह · न
याचतीति · इत्थं गुणविधिप्रकारेभ्यो ऽप्यामानव्येव प्रकारेण न हद्रव्य मद्रितिवक्तुं · तस्य मत्वर्थलक्षणाप्रसंजकनामाह · अतश्चे
ति · नागस्येति · नन्वेकस्या अपि देवताया अनेकद्र— निरूपानेकसंबंधानुपपत्त्यानेकयागकल्पनेयोचिता ततः कथं यागस्यै
कवचनेमिति चेत् · तत्र केचित् · एकवचनीतेवीसाश्रूयेन तद्दिक्त्वनेनद्ध्यादीनां बहूनां परामर्शामिंत्रवा नपुंसकलिंगेन च ·
तेन शास्त्राग्निं मरुतादिति अभिगते तथा स्यादितिशब्देन बहस्याइव यथानामं दुल्लनिर्दिष्टायोगाद्द्ध्यादिविशिष्टसंस्कृष्टमेव परामृ
श्यचदेवतासंबंधयाउद्भिद्धृक्षस्य नामत्वमितिवतितेस्तासां कादूष्टितगुणाधिमकारभित्रमत्वर्थलक्षणा एवेतिष्वक्तमेततत् ।
उपयादितं च यागैकत्वमाश्रित्येकेमधूरकाधिकरणोपवार्तिकत्वकृद्भिरिसाहुः । अन्ये त्वाहुः । षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टां विनावष्यादीनांपरविशेष

भा०द्वा० णत्वायोगाद्विशेषणमंतरेणानिरूपितरूपस्य संसृष्टस्य देवतान्वयानर्हत्वाद्देवतेत्यसमभिव्याहारसंसर्गात्रवादत्वेन चैतं
८९ सृष्टपदस्य संभवात्सर्वनाम्नश्च निर्दिष्टप्रतिनिर्देशस्वभावत्वात्सर्वनाम्नात दिसयनेनरुष्ट्यादीन्येव परामृश्यंते। न चैकवचनानुप
89 पत्तिः। वीप्सांगीकरणात्। कथमनुत्पन्नं गीकार इति चेत्। शृणु वीप्सयाप्रत्येकरूपेणानेकार्थपरामर्शेनास्यैव निर्णयः कार्यः स
स्वेह सर्वनाम्नो निर्दिष्टप्रतिनिर्देशस्वभावेनैव सिद्धः। स्वीक्रीयते नेत्यसौ प्रभुगणोऽग्निगुरुत्वमात्रारिक्षाद्धविनेत्रवीप्सायास्संबंधिकार्था
भिधानस्याभावात्। न चाप्रवृत्तिनिर्देशान्तं तुल्यानामेव परामर्थकापातात्। बलवत्समाश्रयाबाधस्य चानर्थक्यस्य तर्क
वर्शः स्यात् क्लीबत्वाद्धायानां तं तुल्ययामैव परामर्शः स्यादिति शंक्यं। निर्दिष्टानां मध्ये कस्यचित्सर्वनाम्नापरामर्शाभावे तन्नि
र्देशस्यानर्थकतायाश्चनाश्चर्यत्वात्। लिंगस्य च शब्दसाधुत्वार्थत्वसंभवात्। अस्तु वाचीस्यगीकारः पाशान्यायेन प्रधान रा०म०
तयानुरूप्यतयाच बलवत्त्वात्तियदिक्कानुरोधेन लिंगसंख्ययोरुभयोर्विवक्षायाः सुवचत्वात्। यदित्वविवक्षायां न तुष्यसि ८९
। तदाभवत्वोपचारिकत्वेन नयोर्नयानांयथोक्तहाद्दशाद्युष्टीकायां। अथैकदेवतत्वाल्लक्षणयालक्षितलक्षणया

वोपपन्नमेकवचनं लिंगं चेति आख्यातं चेतन्मिश्रैः। तच्छब्दो यदि संनिधानात् स्वगुणवचनस्तत्तल्लक्षितसंनिहितद्रव्या
दि लक्षितं तदेव नाभिप्रायं लक्षितलिङ्गायैकवचनं। अथ संनिहितद्रव्यवचनस्ततो लक्षणया लिंगं त्वेकदेशगतं समस्ते
भूचर्पप्रयुक्तमिति। अन्ये स्तु तच्छब्दस्यान्यतिवचनत्वे प्रथमः कल्पो विशिष्टवचनत्वे द्वितीय इति व्याख्यातां व्याख्यां दूषये
य्यघकल्पोक्तिः। अस्तु पैरस्य वादः। तस्यापि तच्छब्दस्य संनिहितत्वप्रकाशकवोधजनकत्वे संनिधावदृष्टप्रयोगस्य तस्य स्तु
षापदस्य पुत्रवाचित्ववसंनिधिवाचित्वकल्पनानुपपत्तेः। घटस्तु ज्ञाकाशाशब्दजनितोपस्थितीरपेक्ष्य प्रवृत्तेन तच्छब्दे
न कचिज्जात्यभिधानं कचिद्गुणाभिधानं कचिद्द्रव्याभिधानमित्यनेकाविधत्वाक्तिग्रहात्सर्वत्रैयेन रूपेणायदुपस्थितं तेन
न तत्तच्छब्दवाच्यमित्येकरूपेणाशक्तिग्रहे लाघवात्। इत्थं च यत्किंचित्प्राचीनमिति शास्त्रसोपांशुपसंस्त्विति शास्त्रे
णानुपसंहारोक्तिः पुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यस्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनेनोपसंहारोक्तिश्च संगच्छते। अन्यथा तच्छब्दे
नैव यथयघवदेनापि संनिधेः प्राचीनत्वस्य वा सामान्यस्याभिधाने प्रायपाठसंरक्षणायोपांशूपसंस्त्वितस्योपसंहारविधिरेव

भा॰द्वि॰
९०
90

स्यात्। सर्वनामसमानार्थस्य चत्तद्धितस्य सामान्यवाचित्वेस्साधाऽप्रभागाऽप्येवसऽप्रमान चतुर्द्धीकरणानिवृत्त्ये
पुरोडाशशब्दस्त्वमेवाभ्येपं चतुर्धाकरोतीत्यस्योपसंहारः स्यात्। न चतुष्कामुपात्तचतुर्गृहीतस्याग्नेरवस्थितत्वात्। अग्नौ व
स्यत्वेनैककार्यसाधारणस्य प्रतिपत्तन्नर्हत्वात्। नाऽप्रभाऽप्ये चतुर्द्धीकरणप्रसक्तिरितिपाकं प्रक्षेपान्वयिनात्रयाज
शेषेणेवाऽप्रभागशेषेणापिस्वस्य प्रतिपत्त्यं न। एतस्येधारणप्रयुक्तिसंभावात्। न च सामान्यप्रवृत्तस्य चतुर्द्धीकर
णविधेः प्रधानपुरोडाशे चरितार्थस्य न विशेषप्रवृत्तप्रयाजशेषक्षारणविधिवत्प्रक्षेपविषयसंकोचकत्वं
संभवतीत्यपि शंक्यं। अत एव लिङ्गोहविःशेषान्भक्षयन्तीत्यत्र विहितायाः प्रतिपत्तेः प्रधानपुरोडाशे प्राप्ताया बाधम
पेक्षाऽगभूताऽप्रभागाऽप्रविषयप्रतिपत्तेः संकोचस्यैवन्याय्यत्वात्। संमतं चोपस्थितयावद्रूपविशिष्टव्यक्तिवाचित्वं
ऽभिमेनेः। तदुक्तं यथोक्तं वा संनिधानादिति। आह चैनव्याख्यावसरे भाष्यकारः। लिंगादिसर्वविशेषणविशिष्टरू
पेणासंनिहिते प्रत्युत्पन्ने संनिधाने भेदे न विशेषणविशिष्टाव्यक्तिमभिवदितुं शक्नोतीति। व्याख्यातचेतुदृष्टीकार्यं॥ रम॰ ९०

जातिलिंगसंख्याविशेषणविशिष्टां संनिहितव्यक्तिमभिदधाति सर्वनामशब्दो रूपेण स्वसामर्थ्येन । यथा तत्संनिधा
नविशिष्टं जनं तत्सर्वमभिरुन्धति सर्वनामशब्दास्तस्मात्संनिधानमेवैषां सामान्यं निमित्तमिति । सर्वनाम्नां संनिधिवा
चित्वे जातिवाचित्वे वा सर्वमिदं लक्षणं कस्मात् । ततस्त्विदं तच्छब्दाभिहितद्रव्याद्विलक्षितं देवदत्ताभिप्रायमेकवचनं तद्विजी
ति । न च यथाशब्दिकारणान्यायेन वचनस्यान्यसंख्येष्ववयवजातस्याभिप्रायेणानयनसंभवे विभेष्याम भिंगवपश्चत्तिन्या
येन नान्यलिंगेन्यलिंगशब्दप्रयोगसंभव इति शंक्यं । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसके विनपुंस
कशब्दप्रयोगस्यानुशासनसिद्धत्वात् । तस्मादनेकद्रव्यनिरूपितानेकदेवदत्तसंबंधैरनेकभागकल्पनावश्यंभावाद्या
गस्यैकवचनमेकसमुदायाभिप्रायेण मूलेनेयमिसाङः । प्रकृतयागाश्रितस्य चित्रापदोपात्तगुणस्य फले वि
धिनिरासार्थस्य गुणसंबंधे चेति । तदा च वाक्यभेदो नामाश्रयसमर्पकत्वाभिमतप्रकृतवाक्येन साकमसंबंधः । नहि दध्या
दिद्रव्यके यागे ह्यातनदाक्षिप्तं वा प्राणिद्रव्यकार्यकमवगन्तुमलं । प्राणिगतजातिविशेषस्यानड्डुच्चित्रेति कर्तव्यतावशे

षस्यालाभसंभवात्। उत्पत्तिविलायामेवैकं विधिं तेन निराकांक्षस्य यागस्यकाम्यगुणानुरोधेनापरविध्यंतानां
क्षेपकत्वात्। गुणस्य च दर्वीहोमवद्यागस्वादृश्य ममजमानस्वत्वं स्यादिकाम्यगुणवदाश्रयपधर्मग्राहित्वापाद
ववक्लृप्तो विल्वादिस्वाशयः। तथापीति। वाक्यभेदेहि विधेयतावच्छेदकरूपभेदएवं नंत्रानानेकपदोपात्तत्वमपि। अ
तवैयर्थ्याद्यनेकपदत्व। सिद्धेकरूपावच्छिन्नोद्देश्य विधानेन वाक्यभेदपरिहारणतास्वकभावना विशेषणत्वेनानेककारका
णामिवैककारकविशेषणत्वेनानेकस्यद्रव्यस्य सिद्धिकार्थस्यापि विधौ विधिव्यापारमानात्वस्यापरिहार्यत्वादिति
भावः॥ उक्तवाक्यभेदानभ्युपगमेत्वाह विशिष्टेति। तत्र तत्र कारकस्येति। विधानमिति स्वनप्रत्यमनुपपन्नमिति शेषः। प्र
थमांते नानुपपन्नेदित्यस्यान्वयात्। वाधोपपन्नेरिति। अन्यथा चित्रत्वविधेरनर्थक्यापातादित्याशयः। ननु स्त्रीलिं
गानुवादग्रहोतत्वात्स्वर्यकोपजिरेकोद्देश्यत्तयामेषीयाणसमर्थको भवतु तत्रानेकद्रव्यस्तत्ताभंग इत्याशंक्याहोमेपीति
।भवतु तर्हि प्रकृतयागीयनिर्देश्यात्वत्स्त्रीत्वधात्वानुवादेन पशौ पशुत्वरूपचित्रत्वविधानमिति शंकां निरस्ते हेतु

द्वयेसमुच्चयार्थश्च॥ अथफलपदानर्थकमयाग्नेषोमीयप्रकृतभावानांवासमाम्नातस्यचित्रस्यफलेविधिरुत्पत्त्या
हेउभयेति। नहिमेषीयागस्यकारणमतिनाविविधिष्वधानानां। अनन्तदाम्नातस्यमंप्रवर्षेपविधेयमित्याश
यः। सर्वेषविगुणविधिपक्षेष्वसाधारण्येनगौरवसहितवाक्यभेदंदूषणमाह। प्रकृतस्येत्यादिनावाक्यभेदद्वयतः
शाब्दोपीतिशेषः। मात्रकरणादितिफलसंबंधकरणंसंबंधांतरकरणंचहेतूविवक्षितो। द्वितीयमुपपादयतिकृत्ता
याइति। यदिसमुच्चितावग्निप्रजापतीहोमानुवादेनविधीयेतेसमुच्चितयोरेवतयोर्देवतात्वंस्यादग्नीषोमयोरिवातआ
ह। अग्निप्रजापत्योश्चेति॥ ४ ॥ अथतद्धिताभिहितंयागकालोच्चार्यत्वंविनानुकिमिदंदेवतात्वंकस्यमतद्भ्यय:
कानितत्रप्रमाणानिकथंचतेषांबलाबलमिति। तत्रावस्तूज्जमानदग्नोद्देश्यत्वंदेवतात्वं। आग्नेयपुरोडाशस्यागमधेप्र
माणादुद्देश्यतांगतस्येंद्राग्नदेवतात्वप्रसंगात्। तानचविहितत्वविशेषणेनतत्परिहारः। माज्ञायपायाग्येतस्वेनेंद्रादेरपिविहि
तत्वात्। अथयस्मिन्यागेयोद्देश्यत्वेनविहितास्तत्रस्यदेवतेतिवाच्यंतथासतियागस्यदेवताधीननिरूपणत्वादन्योन्याश्रयः।

भाट्टा॰
९२

ज्योतिष्टोमे चैवं द्रव्यादीनां अदेवतात्वापातः। यागं प्रत्युद्देश्यत्वेन तासां विधानाभावात्। अथ यत्कर्माङ्गभूतद्रव्यान्वयि व्यापारो
द्देश्यत्वेन या विहिता सा तत्र देवतेति विवक्ष्यते· सोमदर्शादौ तादृशव्यापारो ग्रहणनिर्वापादि· द्रव्यसंस्काररहिते दर्विहोमादौ त्या
ग एव। यागघटितलक्षणत्वाच्च देवतापातान्योन्याश्रय इति चेत्· न· वेदविदे गां दद्यादिति दाने वेदविदो देवतापातात्।
अथ प्रतिग्रहभूम्यत्ते नोक्तलक्षणं विशेषणीयं· उक्तं हि यजतिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वादिति सूत्रे मि
श्रेष्वदृष्टं देवतालक्षणमिति चेत्। न विधया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तिमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितमि
त्येवं लक्षणस्यापात्रस्य विशिष्टदेशकालसन्निधावसन्निधौ गोभूहिरण्यादिपात्रे दानत्वमर्चितं। नापात्रे विदुषा
किंचिदात्मनः श्रेय इच्छतेति पात्रेदाननिषेधात् स्वोद्देशेन स्वकृतकालान्तरादौ स्वस्मा अर्थमाणमपि येन पात्रेण प्रतिग्र
हसमर्थोऽपि प्रसंगात्तत्र वर्जयेदिति निषेधात्स्वीक्रियते न स्मिन्नतिव्याप्तिः। तद्देवतैवेति चेत्· तथा सति न देवताभिन्ना
व्यक्तिरूपमिति न्याये ननु सप्तमिनिमिभूतब्राह्मणान्तरस्वीकारसंभवापत्तिः। अथ विधिगतशब्दाविनाभूतोद्देशकत्वं देव राम॰ ९२

वृत्तात्वात् अस्ति च तद्गमादिषु विधिगतानामादिपर्यायवत्स्यादिशब्देहृदेशासंभवात् । नास्ति च संप्रदाने उदाहृतप्रभृति वि-
धिगतपात्रादिशब्देन तत्सोद्देशानियमाभावादिस्फ्यतेन तथा सति मांत्रवर्णिकदेवतात्वव्याप्तिः । ब्राह्मणाग्न्यादिशब्दे-
न तासामुद्देशानियमाभावात् । अथ मंत्रवर्णानुमितविधिमादाय तासां विलक्षणानीयेत तथा सति येषु दानेषु पात्रस्य
नामगोत्रशब्देनोद्देशानियमस्तानि एतस्मिन्यथोदाहृतहारे हेमादिः । नामगोत्रेणु संकीर्त्य संप्रदानस्य चात्मनः । संप्रदेयं प्र-
यच्छन्ति कन्यादाने तु पुत्रय मितितं पात्रमितमदोगोत्राया अमुष्या इति पात्रमुद्दिश्य त्यजेदिति विधिमादाय तत्संप्रदाने
अतिव्याप्तिः । येन चेत्रादिशब्देनोद्देशस्तस्यैव विधिगतत्वमिति चेन्न । तादृशशब्दसंग्रहार्थ दृशब्दस्य विधिगतत्वे-
न तादृशशब्दस्य विधिगतत्वात् । अतएवाग्नाय्यादेर्धर्मत्वमित्यधिकरणोदाहृतकेवलाकगतप्रजमानमात्रे अस्त्वेवमंत्र-
त्वं ऋक्सावसावितितस्याग्नातत्वादिस्फूर्तवार्तिके । अन्यथा चास्याग्निम्यावाहने निमित्ते अमुष्मै स्वाहेति तु रूपादितिवि-
हितहोमोद्देश्यंद्राद्दे देवतात्वापत्तिः तस्माच्च केंद्रादिस्यद्दस्य विधिगतत्वाभावात् । अथ विधिगतशब्दोद्देश्यत्वे सति ऋत्विग्लोक

स्य त्वे सति देवतात्वं· न च संप्रदानभूतेश्वरगणस्तोनदृश्यन्ते चेत्। न पित्रादीनां श्राद्धीयदेवतात्वाभावापत्तेः। तेषां सर्वेषां द्यु
लोकगतस्य श्राद्धीयदेवतात्वप्रतिपत्तिकालीनत्वाभ्युपगमेनापि श्राद्धादेर्द्युलोकप्राप्तिफलकत्वानुपपत्तेः। अथ द्यु
लोकस्य श्राद्धेनामानुषत्वं विवक्षितं तथापि सिद्धमनुष्याणां तेषु पित्रादिष्टदेवतात्वापत्तिः। न च सपिंडीकरणानन्तरं प्रे
तावस्थायां स्थितानां तदन्तःश्राद्धेषु वस्वादिभावश्रवणान्नैवं केषामपि मानुषत्वप्राप्तिरिति शंक्यं। विचित्रकर्मणां प्राणिनां
नियतावस्थानुपपत्तेः। तथात्वे चापि पित्राद्युद्देशेन पुत्रादिदत्तान्नादेर्विविधपरिणाम अथ मनुष्यजन्मको सर्गादिरूपो यमिति व
त्सरायोऽपत्वं तेन शब्देन विवक्षितं। अस्ति च तत्समस्तपित्रादिषु नास्ति च सन्तानपात्रेषु श्राद्धरोहितिरिति चेत्तन्न· अश्वमेधे
दश्मेधः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहेत्यादिमन्त्रैः क्रियमाणमन्त्रेषु अग्नीयदंतन्न्यादेर्देवतात्वापत्तेः अथोच्यते नैवमाहुः कर्तुः पि
त्रादीनां देवतात्वं· किंतु वसुरुद्रादित्यानां· वसुरुद्रादित्यसुताः पितरः श्राद्धदेवता इति याज्ञवल्क्येन तत्र देवदत्तादय

एव श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः पित्रादिशब्दैरुच्यन्ते· किंतु विशिष्टा वस्वादिदेवतासहिता एव यथा देवदत्तादिशब्दैर्नरा

93

रमात्रं नाप्यात्ममात्रं· किं तु शरीरविशिष्टात्मान उच्यन्ते एवमधिष्ठातृदेवतासहिता देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैरु-
च्यन्ते· इति वाक्यार्थः· दत्तहतादिशब्दैश्च तदधिष्ठातॄणां भुलोकस्थानामेव देवदेवतात्वं विवक्षितं तेन पांचभौतिदेहमे-
व भुलोकस्थत्वं दत्तहतादिशब्दैश्च तदधिष्ठातृणां भुलोकस्थानामेव देवतात्वमिति यथाश्रुतस्यैव तत्त्वस्य लक्षणया प्रवे-
शो नानुपपत्तिरिति। आत्मानमेवं सपिंडीकरणात्तरत्र श्राद्धेषु यीणपंति मनुष्यी पितृन् श्राद्धेन तर्पिता इस्क नरः· द्वृतिपा-
दकस्य· पानं भवति पक्षत्वे राक्षसत्वे तथामिषं। दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकं। मानुषत्वे त्वन्नपानादिना नाभा-
गरसो भवेदिति मात्स्यवचसोऽनुपपत्तिः। नियतावस्थाश्रवणस्य तु तत्तच्छ्राद्धगतनियतदेवतोद्देशविधिविशेषत्वेनाप्युप-
पत्तिः+ पार्वणादेवताविषयत्वादुक्तवचसां तत्स्वर्भाविष्णुकर्त्तुः पित्रादीनां देवतात्वं विना का गतिः स्यादेतत्। अस्ति
तावदिंद्रादिभ्यः पितृणां स्वोद्देश्यककर्मजन्योत्तमलोकगत्यास्वात्मफलभाक्त्वेनैव लक्षणं। रात्रिसत्रन्यायेन जातेष्टौ
पुत्रगामिफलत्वस्येव श्राद्धे पितृगामिफलत्वस्यावश्यंभावात् श्राद्धे च हविर्विशेषेण पितृणां तृप्त्यानंत्यं श्रूयते देशविशे-

मा.श्रा.
९४
९५

षे कालविशेषे दत्तेन हविः समानेनापि । तथा । खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च । लोहामिषं महाशाकं
मां वाध्रीणसस्य च । यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते इति तत्र हविः स्वीकर्तृत्वात्तदुद्देश्यकोत्सर्गस्य च यद्द
दाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते इति तत्र हविः स्वीकारस्य पुत्रविचित्रफलस्य पित्रात्मजत्वनिर्वाहाय च पितृणां
हविः स्वीकारोऽवश्यं वक्तव्यः तत्र च पितृणां हविः स्वीकर्तृत्वात्तदुद्देश्यकोत्सर्गस्य च यद्ददातिगयास्थ इति वि
धौ ददातिना निर्देशात् पितृणां देवतात्वं । अस्ति च निषेधे पि ददातिना तन्निर्देशः । न योषिभ्यः पृथग्दद्यादवसानदि
नादृते ॥ एवमन्वेपिंडमातामहस्त्रिरसायतः स्मृतेति । अत्र च सपत्नीकानां पित्रादीनां श्राद्धीयदेवतात्वविवक्षया
पृथक्त्वेमात्रं निषिध्यते । मूलतया एतु क्रीसापोविड्डुद्देश्यकत्वमात्रेवेसन्यदेतत् ॥ श्राद्धीयोत्सर्गस्य ददातिना निर्देशाच्छ्रा
द्धस्य दानत्वं तु निर्णीयते । यत्तु तेनैवोक्तं पितृणां देवतात्वसायत्तं तेन निर्देशादिंद्रादिवद्धविःस्वीकर्तृत्वाच्च पित्रपेक्ष रा म. ९४
याश्राद्धस्य यागत्वं । ब्राह्मणस्याहवनीयार्थ इति ब्राह्मणागमनस्यापि तज्जन्मकत्वप्रतीतेर्ब्राह्मणापेक्षया तत्सेवदानत्वं

न्तांते विशेष्यप्रकारापेक्षया प्रमातात्प्रमात्वव्युत्पत्तियोगिभेदापेक्षया नोभयरूपत्वं विरुद्धमिति निरस्तं। अन्वाहार्यदा
नविधिवाक्यशेषे ब्राह्मणानां देवतात्वनिर्देशा बहुपचारेणापि तृणां तन्निर्देशासंभवात्। इन्द्रादिवैलक्षण्यस्य चोपपा
दितत्वात्। आहवनीयकार्यापत्तिनिर्देशेन चाहवनीयाधिकरणकप्रक्षेपस्येव ब्राह्मणभोजनस्य प्रतिपत्तित्वप्रती
तेर्न ब्राह्मणस्य तत्पादत्वं श्रौतीयं। न च तदा श्राद्धस्य ब्राह्मणसंप्रदानकदानत्वं। अतः पितृसंप्रदानकदानात्मकमे
व श्राद्धमिति कथं पितृष्वव्याप्तिर्देवतालक्षणस्येति। नैतत्। दानात्मकश्राद्धस्य पितृदेवतापादानपर्यन्तत्वनियमे सति
विमुक्तपितृकेणाश्राद्धकरणानुपपत्तेः। न चाकर्तव्यमेवेति मन्तव्यं नित्यत्वश्रवणात्। तस्मात् पितृदेवत्यत्वयागात्म
कमेव श्राद्धमिति पितृष्वव्याप्तिर्न देवतालक्षणासंभवः। नतावश्योद्देश्यत्वं प्रतियोगिहीनाभिवेष्टितत्वमतेन संभवः। क्वचि
त्पशुपुरोडाशादिदेवतापां तत्संभवेपि सर्वयागीयदेवतासु तदसंभवात्। किं चोक्तसर्वलक्षणेषु प्रविष्टोद्देश्यानिर्वचना
देवतासु तदसंभवात्। न च स्ववाचकपदेन निर्देश एवोद्देश्यत्वमिति वाच्यं। इदमादिशब्दनिर्दिष्टद्रव्यादेरप्युद्देश्यत्वापत्तेः। नापिप

भा॰ द्वा॰
९५
95

र्वर्तितो वह्निमानित्यत्र पर्वतत्वस्यैव सिद्धवन्निर्देशाभिव्यंग्यो विषयताविशेषः। अत्रायमिदं न ममेति त्यागवाक्ये स्येतरपदार्था
न्वयितिधर्मित्वेन प्रसक्तस्य सिद्धत्वेन द्रव्यस्येव पर्वतत्वस्यानयानतदापत्तेः। नापि चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वमुद्देश्यः। धृत्यादिदे
वस्य होमे तेषामदेवतात्वापत्तेः। यथोदाजहार छंदोगपरिशिष्टवचः सूत्रपाणिः धृतिहोमेन प्रयुञ्ज्याज्जोनामसु तथाष्ट
सु। चतुर्थ्यामितितन्तुनेतद्वचस्त्यागकालोच्चार्यचतुर्थीनिषेधकं। तथा हि। धृतिहोमस्तावज्जोमिलगत्यसूत्रे विनाहव
कारेणोच्यते तच्चोच्याप्यस्तम्भोऽस्मारंभ वाग्राआकृतीर्जुहोत्सष्टा विद्धृतिरिति गोनामभिर्होमो पितत्रैवाश्वयुजीकर्मणि श्रू
यते। गोनामभिश्च पृथक्काम्यासीत्येतन्मन्त्रमितिमिरिति। एतत्सूत्रद्वयमव्याख्यावसरे भाष्यकारेण नारायणेनोभयेषामं
त्राणां यथाम्नातानामेव स्वाहान्तैर्नामभिश्च प्रथमहोमप्रयोगो न तत्तन्मंत्रगतानां धृत्यादीनां काम्यादीनां चतुर्थ्यन्तत्वमि
त्युपन्यस्तत्वेनास्मानत्वेनैतच्छंदोगवचउदाहृतं यच्छंदोगपरिशिष्टभाष्यकर्तभिः त्राथादिसप्रमृतिरपि मंत्रगत चतुर्थी ए॰ म॰
निषेधकत्वेन एतद्वचो व्याख्यातं। अंगं मूलमंत्रगत चतुर्थीनिषेधकत्वेनोपपन्नस्य वचनस्यानप्रधानशरीरप्रविष्टत्वा ९५

शेषकत्वमुचितमिति चेन्न चितं च चित्तिश्चेत्यादिष्विव विनैव शास्त्रेणान्यायतश्चतुर्थी। निषेधस्य मंत्रेषु शास्त्रसंभवा-
त्। न च देवतायाश्चतुर्थ्यन्तपदनिर्देशे किंचित्प्रमाणमस्य श्रूयते तत्कर्तव्यताबोधकवचसोनुपलंभात्। न चायमस्य
वक्तव्ये देवतानामग्नियोग्यतावलाच्चतुर्थ्यन्तत्वलाभ इति वाच्यं। देवतात्वेनाप्येतद्धितमपेक्ष्य चतुर्थ्यादेर्दौर्बल्यप्रयोजक-
न्यायेन देवतापदोपरि चतुर्थीनिर्देशानर्हत्वात्। आग्नेय– दैवतममेत्यपियागवाक्यप्रयोगसंभवाच्च। नापि तत्स्येदमित्या-
रोपविषयत्वमुद्देश्यत्वमिति मूलपाठयुक्तिसंगच्छते द्रव्यस्यापि तद्विषयत्वेनोद्देश्यतापत्तेः। अत उद्देश्यानिर्वचनाद्दवि-
देवतानिर्वचनासंभवः। अथ देवतात्वमग्नीन्द्रादिवृत्तिजातिविशेष इष्यते तथा सति यागचोभयाद्द्रव्याणामिव देवता-
नामप्यनियतानामाक्षेपे प्राप्ते व्रीह्यादिचोदनया नियतव्रीह्यादेरिवाग्न्यादिचोदनया नियताग्न्यादेरुपचारे द्रव्यान्तराक्षेपेण द्रव्य-
प्रतिनिधिवद्देवतान्तराक्षेपेण देवताप्रतिनिधिस्वीकारापत्तिः। यदि हि यायज्ञोद्देश्यत्वेन विहितास्तत्र देवतात्वेन
। तत्तो नैवान्यस्यादेवतात्वमिति प्रतिनिधिर्वारयितुं शक्यः। किंच। हविर्भीमिव मंत्रोपि देवतातद्धितविधानाद्दविनि-

मा.द्वा.
९६
96

पितमिव मंत्रनिरूपितमिति देवतात्वं तत्साक्षात्मकं वाच्यं तत्र मंत्रनिरूपिता हविर्नीरूपितस्याभेदे मंत्रगोचरत्वमग्ने प्यामी
ध्रमित्यादितद्धितस्यश्रवणाद्विवस्यो पँचरूमित्यादितद्धितश्रवणादपि न यागकल्पनापत्तिः। भेदे समानाधिकरण्याज्ञा
त्पो र्व्याप्यव्यापकभावो वषट्पं वाच्यः। न चासौ संभवति। जुहुमो होमी हविर्देवतायां मंत्रदेवतात्वाभावात्। स्तोत्रादिमंत्रदे
वतायां हविर्देवतात्वाभावादिति न ज्ञान्यात्मकमपि देवतात्वं। इति देवतालक्षणाक्षेपः। तदाश्रयोप्यर्थो यागस्तद्घ्वो वा। तत्र
केचित्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमं प्रत्ययत्वसामान्येन प्रसमतिक्रम्य तद्धितचतुर्थ्यभावं प्रकृतिपदाद्वान्वितस्वार्थभि
धानं यत्त्वीकार्यं तत्प्रकृत्यर्थाभावात्। उत प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वान्वयानर्हत्वाद्वा। नाद्यः वायव्याग्नेयसोमीयादिकत्वि मयदेवता
पदप्रकृत्यर्थानां प्रत्ययादिलौकिकमानसिद्धत्वात्। ऐन्द्रादिप्रकृत्यर्थानामपि स्वर्गवदर्थवादादिसिद्धत्वात्। विध्यपेक्षिते स्व
र्गरूपे संभवत्यर्थवादादिप्रमाणं न तु विध्यनपेक्षिते इन्द्रादिस्वरूप इति चेत्। कथमनपेक्षितमेतद्यावता प्रत्ययान्तरत्वमात्र राम.
प्रकृत्यर्थान्वितत्वेन तद्धितादिसमपि तस्य देवताकारकस्याभिधाने प्रवर्तमानो विधिस्तन्निर्वाहाय प्रार्थयितएव प्रकृत्यर्थवि ९६

शेषरूपां स्फुटं चेन्द्रत्वादिफलार्थशतान्यमेधादिकर्मविधीनामिन्द्रादिस्वरूपापेक्षत्वात्। किं चेन्द्राय जुष्टं इदम् मा वहेन्द्रस्याभि
पाधामान्यथा लिङ्ग इदं इन्द्रस्याहमुञ्जितिमिति देवताशब्दास्तु विभक्त्यन्तावरूप्यन्ते न चैतान् इन्द्रस्य प्रातिपदिकत्वे संग
च्छन्ते। न चार्थशून्यस्य प्रातिपदिकत्वसंभवः। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति पाणिनीयोक्तेः। अतो यनेन्द्रादिशब्दा
नामर्थशून्यत्वं न द्वितीयः। यदि हि सगकालोद्यायित्वादिलक्षणां देवतात्वं शब्दसमवायाहितं न द्वितवाच्यत्वेन निराकृतं
स्यात् ततः प्रकृत्यर्थस्य तदन्वयानर्हत्वं सिध्येत्। न चैवं रूढव्यवहारादिनानिर्णीतमस्ति। अथ शब्दसमवायिदेवतात्वा
भिधानानुरोधेन देवतात्वस्य तात्कालक्षणत्वमुच्येत। तदा चक्रकापत्तिः शब्दसमवायिदेवतात्वाभिधाने सिद्धे देवतात्व
स्य तादृग्लक्षणत्वसिद्धिः। ततश्च प्रकृत्यर्थस्य देवतान्वयानर्हत्वसिद्धिः। तस्यां च सत्यां शब्दसमवायिदेवतात्वाभिधान
मिति। यद्यपि लोके तद्धितार्थत्वेन शब्दसमवायिदेवतात्वं प्रसिद्धं भवेत्। यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादिवाक्यशेषोपाद्दा
यव्यादिकतिपयतद्धितेष्वावदर्थगमनमेव देवतासमभिधेयं। पैवहिवायव्यतद्धितसमर्पिता देवताविषये विहिता सेवेह

भा॰टी॰
९८
97

वाक्यशेषेऽस्मिन्नगामित्वेन गुणो न रूपत इत्यविवादः। न च पादस्य प्रसिद्धो यं गुणः रूपस्येनिर्देष्टुं शक्यते। अतो यथा
दित्यः प्रायणीयः पेयसि चरुः स्वत्रादितिमोदनेनेति वाक्यशेषाच्च हृशब्दस्य लोकप्रसिद्धस्य त्वर्थत्वपरित्यागेनौ
द्दनविधित्वेनिर्णीते यत्रापि शेषोऽयं चरुमित्यादौ न वाक्यशेषस्तत्रापि वेदावधृतशास्त्रानुरोधेनौदनवाचित्वमेवाश्रीयते
·तयावाप्युत्पन्नतद्धितस्य वाक्यशेषादर्थगतदेवतात्वाभिधायित्वे निर्णीते यत्रापि शेषोऽयं दोनाशेन तत्रापि तद्धितमभिधायि
त्वमेवाश्रीकार्यं। एवं च सूर्यगतत्वेन प्रसिद्धस्य गणप्रकाशको यास्मादिमंत्रगतोऽग्नोतिष्ठद्दृतिविश्वमाभासीत्या
दौपदसिच्चयः संगच्छते। तद्धितोत्पत्त्यायेन चतुर्थी मंत्रप्रमाणकमपि देवतात्वमर्थगम्येवः कथमन्यथैषवैद्रमि—
द्रविर्यजतइत्यादिवाक्यशेषमंत्रवर्णाः संगच्छेरन्। तस्मादर्थानामेवतात्वं। अत एव तिर्यगधिकरणादेर्देवानामनधिकार
सिद्धौभाष्यकारोक्तहेतुः संगच्छते देवानां देवान्तराभावादिति। शब्दस्य देवतात्वे न तु आरण्यस्याग्निद्वेष्ट्रादिभि
रपिकर्तुं भाष्यत्वान्नानेन हेतुना तेषामनधिकारः सिध्येत्। नित्यत्वं चैतद्वाप्यवलेन शब्दे देवनाम न सिध्येः। अथार्थस्य देव

टीम
९८

तात्वेयेन केनापि शब्देनोद्दिश्यमानस्य देवतात्वापत्तिः। ततश्च विधिशब्दस्य मंत्रत्वमिति न्यायविरोधः। न च शब्देनोद्दि
ष्टां विना देवतात्वायोगाच्छब्दविशेषाकांक्षायां श्रुतशब्दं विधिरेव नियमयतीति वाच्यं। तस्यार्थदेवतात्वेन विधायतत्वमपि
विदधतो विधेरतिप्रसंगात्। अतः शाब्दनियममभ्युपगच्छता निरुक्तापूर्वार्थदेवताविधिभावोऽभ्युपेय इति चेन्न। अमं
त्रैकपदार्थस्य प्रयोगकाले स्मारकाकांक्षायां तद्विधानेन चरितार्थस्यापि अस्मरणस्याध्ययनविधिवशात् स्मारकत्वनि
यमः चरुदेवतात्वेन विहितार्थस्य प्रयोगकालीनोद्देशोपयोगिशब्दापेक्षायामर्थसमर्पणेन चरितार्थस्यापि शब्दस्य
तद्बलादेव नियमसंभवादित्याहुः। तत्र देवतात्वेन विहितस्यार्थस्य शब्दाकांक्षायां निराकांक्षस्यापि शब्दस्य केनापि
विधिना नियमांगीकारे यत्राग्नये पावकायेत्यादौ पर्यायाभ्यां देवतासमर्पणमस्ति। तत्रैकेनैव शब्देनार्थस्य नैराकांक्ष्यो
पपत्तेः सत्यामेकपदार्थस्य लिंगविनियुक्तानेकमंत्रवत् सर्वपर्यायविकल्पापत्तेः। न चेष्टापत्तिः प्राकृतस्य गुणश्रुतेः सगु
णोनाभिधानं स्यादिति दशमाधिकरणविरोधात्। तत्र त्वेतन्निरूपितं। ईदृशस्थले समुच्चिताभ्यां पर्यायाभ्यां देवतोद्देशः

कार्यत इति चेन्नैत्वाद्‌ः॥ सप्तम्या द्वादिशाद्यर्थसत्त्वेन द्वाचिशब्दोच्चारणाव्यतिरेकेणातन्नोच पुरुषव्यापारासंभवा
त् स्वव्यापारे पुरुषो नियुज्यत इति न्यायाच्छब्दोच्चारणमेव विधिविधेयमवश्यं वाच्यं। अत एव शाब्दत्वस्य गुणत्वप्रमाणावि
स्याधिकरणे एव भाष्यकारेणोक्तं। देवताशब्दस्य हविषश्च संबंधः साक्षादुच्यत इति। विधिशब्दस्य मंत्रत्वेऽप्यधिकर
णे च मिश्रे एवापि सर्वत्र देवताविधौ शब्द एव विधीयते नार्थ इत्युक्तं। न चाविहिता देवता भवति श्रुतिप्रसंगात्। उक्तं च न दे
वताग्निशब्दक्रियमित्यधिकरणे मिश्रेः याः यदर्थे विहिता सा तस्य देवतेति। एवं चाविधेयार्थस्य देवतान्वयबाधादाग्ने
यादिपदस्य तत्संबंधेन लक्षणायोपस्थापितशब्दान्वितमेव देवतात्वं प्रसिद्धलक्षणां विलक्षणां वा तद्धितादिनाभिधये।
अत एव विधेयतद्धितप्रकृत्यर्थगतविशेषरूपानपेक्षत्वान्नार्थवादादेस्तत्र प्रामाण्यं। तदनपेक्षितेपि वस्तुनि मंत्रार्थ
वादादेः प्रामाण्याभ्युपगमे नक्षत्रेष्टिवाक्यशेषेभ्योऽग्न्यादिदेवत्यकर्मसु चाग्न्यादीनामधिकारापत्तेस्तस्य च शब्ददेवता
त्वं विना संभवादनिरुक्तापि शब्दस्यैव देवतात्वमभ्युपेयं तथा हि। अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व

पेदित्यादिनस्तेष्टिसमीपेऽभ्यनते। अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति स एतमग्नयेऽन्नन्निकाम्यः पुरोडाश
मष्टाकपालं निर्वपदिति। प्रजापतिः प्रजा असृजत तेऽस्मात्प्रक्रम्य स एतं प्रजापतये शेहिषे चरुं निरवपदित्यादि।
अर्थस्य देवतात्वे स्वात्मानमुद्दिश्य स्वत्वस्य त्यागः कृतवानिति विधितं। शब्दस्य देवतात्वे तु समवस्थ्ये ऽप्ययमयं इति शब्द
स्य मुख्यार्थस्य त्यागः कर्तव्यः। यत्तु यस्य कर्मणो भाव्याग्नित्वं लक्षणया यास जीवविशेषः प्रथमान्तानिर्देशेनोच्यते वर्तमाना
मिभावस्तु चतुर्थ्यन्ता निर्देशेनेति वाक्यशेषबोधितस्याग्न्याद्यधिकारस्योपपादनं तत्र वाक्यशेषगतमुख्याग्निशब्दल
क्षणो वदापोवर्हितत्वोऽजघन्ये चतुर्थ्यन्ते लक्षणया ऽपणां किं च रुद्रो वा अकामयत पशुमान्स्यामिति स एतं रुद्राय
द्र्यैपेयगवं चरुं पयसि निरवपत्। विष्णुर्वा अकामयत पुण्यं श्लोकं शृण्वीय न मा पापी कीर्तिरागच्छेदिति स ए
एतं विष्णवे शिपिविष्टाय पुरोडाशं त्रिकपालं निरवपदिति वाक्यशेषगतो प्रथमान्तो रुद्रविष्णुशब्दो नोक्तरीत्या लक्ष
णया विनेतुं शक्यो। तयोर्जीववचनत्वस्य निसर्गसिद्धत्वाभावार्थत्वस्य चेतिहासपुराणोपबृंहितानेकश्रुतिसिद्धत्वात्। क

भाट्ट० ९९ 99

थं च ब्रह्मस्य वा अकामयत ब्रह्मलोकमभिजयेमेति । तदेतं ब्रह्मस्तोमाभिजिते चहं निरवपदिति वाक्यशेषगतो ब्रह्म
मान चतुर्थ्यन्तो ब्रह्मशब्दोपरब्रह्मवाचिनो संतो भिन्नार्थो स्मा तां । यदपि मतं नक्षत्रेष्टिष्वेकैकस्मिन्यागे ततन्नक्ष
त्रस्यातन्तद्धिष्टानुष्वदेवतयोः समुच्चयान्नक्षत्रस्य नक्षत्रसाधारणत्वत्वापादकत्वसहितनक्षत्रोद्देश्यकमसा
धारणसत्वस्यागं कुर्वतामग्न्यादीनां संभवत्यवाधिकारइति । तदपि तुच्छं । यतो नममेस्येतावन्मात्राकारवुध्यात्मकं
यादृशं दानयादीरेयाणां नक्षत्रादीरे द्रविष्टं कर्तुः विशिष्यमाणस्वत्वनिवर्तकं साधारणस्वत्वांतराणामाद्ध्के स्यागत्वरूपं
तादृशमेव नक्षत्रेष्टियागशरीरे द्रविष्टं स्वीक्रियते उत लोके कचित्प्रसिद्धं नममेदं किंतु तवापीत्याद्याकारवुध्यात्मक
नाद्यः । तादृशत्यागे त्वोद्देश्यस्य सर्वथावाधान्नान द्वितीयः । नक्षत्रेष्टिष्वीदृशस्यागस्यैवेदानीतनपुरुषेरनुष्टेयत्वायत्तेः ।
न चैकस्मिन्नेव शास्त्रे पुरुषभेदेन शास्त्रार्थभेद एकस्मिंश्च पदे पदार्थभेदश्च संभवति । तस्माद्दहस्यैव देवतात्वं । अय
नावमिकदेवताधिकरणन्यायेन समस्तनक्षत्रेष्टिवाक्यशेषाणां स्तुतिपरतया स्वार्थे प्रामाण्याभावो निरवपदित्यादिस राम० ९९

मन्त्राणिङ्ङ्ः मन्त्रीनां अविवक्षितार्थत्वात् । अन्येन न तेभ्यो न्यायप्रकारसिद्धेन तत्रां शब्ददेवतात्वसिद्धिरस्तु अन्येन तर्हि
विग्रहादिमदिन्द्रादिरूपप्रतिपादकानां मन्त्रार्थवादानां भवतु द्वाहृतानामर्थदेवतात्वसाधकानां वा काशेषाणां
मन्त्रगतस्तुव विभक्तीनां च तेनैव न्यायेनाविवक्षितार्थत्वान्नेन्द्रायेत्यादिनापि न देवतात्वमिति तन्न द्विधिपर्यालोच
नेयैव स्तुतराशब्ददेवतात्वसिद्धिरिति । तदृषिनायतो पादृशं चतुर्थ्यंतपदप्रतिपाद्यत्वप्रयोजकं देवतात्वं प्रसिद्धं
यदि तावन्नादृशमेव शब्दसमवायस्त्व्येन तत्तो यथे वाऽमेयसोपादितद्धितसमर्पिततत्तद्देवतात्वनिर्वाहाया वस्पष्टीक
र्त्तव्ये चतुर्थ्यंतशब्दोच्चारणे वाक्यशेषादिना वचन विशेषव्याकरणादिना प्रकृतिप्रत्ययविकारविशेषप्रयोगापो य
त्तामालोच्यान्यये सूर्यायेति विशिष्टशब्दोच्चारणमेव विधिविषयत्वेनानुष्ठेयत्वेन च स्वीक्रियते तथैव लोकप्रसि
द्धार्थविशेषणेो च शक्तीनामग्न्यादिपदानां शब्दवाचकत्वायोगात् स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमस्य वाचकं प्रयोक्त्पा
मह इति न्यायमालोच्याग्निशब्दाय सूर्यशब्दायेत्येव शब्दोच्चारणां तत्वेन तत्वेन तत्वम्प्रेपंसात् । अथ चतुर्थ्यंतत्वेन

भा दी॰ त्यागकालोद्देश्यत्वमेव देवतात्वं शब्दगतं तद्धितादिप्रतिपाद्यमिति कथ्यते उच्यतां तथा सति त्यागकाले यद्यपि ना
१०० निर्दिष्टशब्दप्रयोगापत्तिः। तद्धितप्रकृतिमात्रस्य त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणे बाधकाभावात्। नापि देवता
प्रकाशनार्थत्वमपि श्रुतेष्वावाहनादिनियमेषु। धान्यमसीति वदाम्नातेऽस्मादृशादेर्देवलक्षणापादेवताभूत
100 शब्दप्रकाशनौचित्यात् तथापि सोमादिविकृतिगतेष्वावाहनादिनिगमेषु प्राकृतदेवतापदस्थानेऽवश्यकर्त्तव्ये
वैकृतदेवताप्रकाशकपदप्रक्षेपे त्वायज्ञ इत्याद्यूहन्यायात् सूर्यशब्दापेक्षयोहः प्रसज्येत। न सूर्यायेति। ननु दशामे
नयोन्तरत्वात्ततो न तत्प्रकृतित्वादित्यधिकरणोक्तसौर्यागमन्त्रेषु। निगमेषु सूर्यदेवताप्रकाशनाया नियतशब्दोच्चा
रणं पूर्वपक्षीकृत्य न सौर्यविधिना त्यागवेलायामेव सूर्यशब्दो नियम्यते किंतु कृत्स्नप्रयोगे यावत्सु प्रदेशेषु देवतावा
चिशब्दोच्चारणमपेक्षते तत्र सर्वत्रापि युगपदेकरूपसूर्यशब्दोच्चारणं नियम्यते। कारकाणां भावनान्वयनियमे राम॰ १००
न देवतात्मककारकविशेषात्मनः शब्दस्यापि भावनान्वयनियमाद्धि तद्भावनाया एव च प्रयोगत्वादिति सिद्धान्ति

तंतं तच्च कालादिवृत्प्रयोगात्र्युवं ध्यंगत्वं देवतायाथार्थ्यविनात्ति तथापि स्यागे निगमेषु चशब्दे च नियमात् त्यागे वेनायाम

यामप्रयुक्तस्य शब्दस्यैतस्य सूर्यशब्दस्यादित्यादिशब्दानामपि च न निगमेषु प्रयोगापत्तिरिति मेवं यथापि सर्वत्र सूर्यशब्द

नियमेन तत्पर्यायानिवृत्तेस्तथापि नाखेकद्रव्यमपि नियमगोचरः। न हि स्रागवेलायां चतुर्थ्यन्तोशोप्रयुक्त इति निगमेष्व

पि तथैव नियम्यते। यतो यथैव तन्निगमकार्यभूतवाक्यार्थप्रतीत्यानुगुण्येन सूर्यशब्दस्यैव द्वितीयान्तस्य ध्यन्तादिरूपेण नि

यमेनानिगमेषु प्रयोगः सिध्यति तथैव यागीयदेवताभूतशब्दप्रकाशनात्मककार्यानुरोधेन शब्दस्यैतस्यैव तस्य प्रयोगः

सिध्येत्। किंच तत्त्वत्याधिकरणे इंद्र उर्ध्वोध्वर इति मंत्रदायारे देवतात्वाभावस्युक्तं। उपांशुयाजे चक्रमविनियुक्तमंत्रवशाद्वि

ष्ण्वादिदेवतात्वाभावस्युक्तो हेतीयोपांशुयाजाधिकरणे ध्यमांते चाप्ययाजेषु चक्रमविनियुक्तपाजामंत्रेष्वेदेवतात्वाभाव इ

त्युक्तमभ्यासाधिकरणेनाववमिकाधिकरणे च शब्दस्यैव देवतात्वमिति मते च सर्वमेतदसंगतं स्यात्तायदि त्वाग्नेयादिवाक्ये

वायव्यादिषु विधिवाक्येषु देवतात्वमवधारितं स्यात्तदा ततोवधारितदेवताप्रकाशनं विना मंत्राणामंगतानुपपत्तेर्मंत्रगतेन्द्र

भा० द्वा०
१०१
101

विध्यादिसमभिव्याहारदिशादैर्लक्षणया देवतामूर्तशब्दप्रकाशनं स्यात् यदि चोत्तमप्रयाजयाज्यामंत्रोऽत्र ऋतवाकेवाऽस्मभा
गादिप्रयोगांतरीयदेवताप्रकाशनार्थत्वमहिम्नाऽग्न्यादिशब्दानां लक्षणया शब्दपरत्वनिर्णयवदिंद्रउर्ध्व इत्यादिप्रया
जादिमंत्रेष्विंद्रादिशब्दानां शब्दपरत्वनिर्णयः स्यात्तदा तत उत्तमप्रयाजप्रस्तरप्रहरणयोर्विधानादिष्वपि शब्दानां दे
वतात्वमाश्रित्य यागादिदेवतामूर्तशब्दप्रकाशनार्थत्वं मंत्रा भवेयुः। न चान्यतरदाविशिष्टमस्ति। न च मंत्राणां
शब्दप्रकाशकत्वासिद्धौ मंत्रप्रकाशकत्वमहिम्ना शब्दानां देवतात्वसिद्धिः संभवति। अथाग्न्यादिशब्दवदिंद्रादिशब्दा
र्थस्य लोकतोऽसिद्धत्वादर्थशून्यत्वमेवेंद्रादिशब्दानां शब्दपरत्वनिर्णायकमिष्यते तन्न इंद्रादिलोकप्राप्तिफलक
कर्मसिद्ध्यपेक्षितसमर्थकवाक्यशेषेभ्यः स्वर्गवत्तदर्थसिद्धेः। न चात्रैवर्णिकानामिंद्रादिनामुपनयनाभावेन कर्माधिका
रबाधात्तद्बोधकासिद्धिः मंत्राणां वाक्यशेषगतानाम विवक्षितार्थत्वमिव अतोऽपि हेतोरिंद्रं मिंद्रस्येत्यादिश्रुतिमंत्राणां रा० म०
अविवक्षितार्थत्वं सिद्धं येन तन्मतो युक्तं न्यायेनेंद्राद्यर्थत्वसिद्धिर्न स्यात्। किंचाग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विहितचतुर्द्धाकरणा १०१

नाग्नीषोमीयैंद्राग्नयोर्भवतीति तत्तीये प्रथमचरणं संस्थापितं शब्ददेवनामजे तद्धितप्रकृत्साग्निशब्दस्येव तद्घटितश
ब्दांतरस्यापि लक्षणासंभवान्नयोरपि चतुर्द्धीकरणं स्यात्। अथ स्वार्थवाचकत्वरूपः शाक्यसंबंधो यं शांर्दस्यावर्त्तते स ए
व शब्दो लक्षयितुमुचितः। न चाग्नीषोमीयादिशब्दोऽग्निशब्दार्थवाचकत्वमाप्यदत्नी लक्ष्यते न त्वाग्नेये यथाग्नीयदेवताभूत
स्याग्नय इति शब्दस्यापि तद्धितप्रकृत्सा लक्षणा न स्यात्। चतुर्थ्यंते पदे प्रातिपदिकार्थवाचकताया भाप्यदत्तित्वासंभवात्।
अथोच्येत चतुर्थ्यंतोच्चार्यत्वलक्षणं देवतात्वं तद्धिताभिहितं न चतुर्थ्यंतान्वयि· किंतु प्रकृतिमात्रान्वयि इति नाग्नय इत्येता
वता तद्धितप्रकृत्या लक्षणाप्रसक्तिरिति तन्न। यदा कदाचिद्यत्किंचिद्यागकाले वा चतुर्थ्यंतोच्चारितस्य यस्य कस्यापि श
ब्दस्य देवतात्वापातात्। अथ यागकाले चतुर्थ्यंतोच्चार्यत्वेन यो विधिनियतः शब्दः स तस्मिन् देवतेति शब्ददेवतावादिना
विशिष्य देवतात्वं निरूप्येत तदा नेदृशा देवतान्वयस्य तद्धितार्थत्वसंभवः। तद्धितार्थस्य विधिविषयत्वेन विधेस्तद्धितविषय
तावच्छेदकत्वायोगात्। अथ यथा तृतीया विभक्तिः पारार्थ्यमनभिदधानापि पारार्थ्यवतीति पर्यवसायिप्रतीतिगोचरं स

भा.दी.
१०२

102

धनत्वमभिदधानायास्तादर्थ्ये प्रमाणमिष्यते तयोरुक्तलक्षणां देवतात्वमनभिधानोऽपि तद्धितस्तत्प्रतीतिपर्यवसा
यी प्रतीतिगोचरं त्यागफलीनं चतुर्थ्यन्तोच्चारणविधेयत्वमभिदधानो देवतात्वे प्रमाणमिति वदन्ति तदा देवतात्वल
क्षणे तद्धितार्थे चतुर्थ्यन्तत्वप्रवेशो व्यर्थमेव स्वीकृतः स्यात्। अप्रसंगातिप्रसंगनिवारणानुपयोगात्। धूस्त्यादिहोम
देवतायामव्याप्तिफलकः पुनः देवतात्वलक्षणे तत्प्रवेशः स्यात्। अथ तद्धितार्थस्य चतुर्थ्यन्तत्वस्य विधिविषयभा
वोऽपि न स्यात्। अतो विधिविषयत्वसिद्ध्ये तस्य तद्धितार्थत्वमावश्यकमिति चेन्न कथमुपांशुयाजदेवताया अचतुर्थ्य
न्तत्वं विधिविषयः तदंतशब्दोच्चारणपूर्वकत्यागत्वस्यागात्मकयागे न तदापेयः इति चेन्न तद्धितस्थलेऽपि सकेन चार्यते। अ
तोऽन्यलभ्यत्वादपि न चतुर्थ्यन्तत्वस्य तद्धितार्थप्रवेशः न तु उच्चार्यत्वमेव तद्धितार्थः स्यात्। त्यागकाले उच्चार्यत्वस्याप्य
न्यलभ्यत्वादिति चेन्न न तावन्मात्रस्य तद्धितार्थत्वे सौर्यं चरुं वायव्यं मध्ये तमिसारे द्वितीयन्यायसिद्धायायागकल्पना
पात्। अनुष्ठानापत्तेः विनियतशब्देनैवान्वेति तथा सत्येव तद्धितस्योक्तलक्षणां देवतात्वप्रतीतिपर्यवसानसंभवात्। वि

राम.
१०२

।धिना चाग्निशब्दात्प्रातिपदिकमेवानियम्यते। न च तुर्थ्युक्तलक्षणयागस्वरूपेणैव नियमेन तदाक्षेपात्। अतो नाग्निश
ब्दे न चतुर्थ्यन्तत्वलक्षणतोऽस्त्वनेन। तदप्यसत्। सामान्यापेक्षस्य चतुर्थ्यामिव शातियद्धिकेऽपि तुल्यत्वात्। अथ आम्नायाम्नात
विशेषरूपेण प्रतियद्धिकस्यैवाग्नेयोऽपि पक्षसाम्याम्नातैकवचनादिरूपेण चतुर्थ्या अपि नियम्यत्वात्। अन्यथा मो
ढं चरुं निर्वपेत् श्रीयै श्रीकाम इति मद्ध्यः स्वतन्त्र्यः सप्तकथलमिति च विहितयागयोः श्रीयाग इति स्वतन्त्रवद्ध इति
शब्दो ह्याग्नेयेनैव। श्रियइति स्वतन्त्रोऽपि इति शब्दो ह्यारणो नापि देवतोद्देशसिद्ध्यापत्तेः। अत एव विधिशब्दस्य मन्त्रत्वं इत्यपि
कल्पे मित्रैः शब्दनियमप्रदर्शनावसरेऽग्नये इति शब्दमुच्चार्य हविस्त्यजेदित्येव विध्यर्थो दर्शितो ननु चतुर्थ्यन्तमाग्नि
शब्दमुच्चार्येति। अतश्चतुर्थ्यन्तस्य तद्धितार्थान्वयायतद्धितप्रकृत्यास्वार्थवाचकत्वमव्याप्य वर्तनमपि संबंधनिमित्तीकृ
त्याग्नेय इति शब्दो लक्षयितव्यः। तद्वदग्नीषोमशब्देऽग्नीषोमशब्दानपि लक्षयितुं शक्याविति कथमग्नीषोमीयेऽग्नीषोमयोर्न चतुर्थी
कल्पनापत्तिः। अथाग्नेयशब्दस्याग्नीषोमीयप्रतिपादकत्वेऽस्यापि पदाग्नीयोऽष्टाकपाल इति यत्पुरोडाशोद्देश्ययोगत्वं तमेव

चतुर्थीकरणवाक्ये सोवक्तुमर्हतीति नान्यमिश्रक्ये तत्ततः पुरोडाशं कूर्मं मूलाप्रसर्पंतमपश्यन्निति तत्रैव पुरोडाशशब्दस्य दृ
ष्टप्रयोगत्वात् पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति विधिरपि स्वत एव आग्नेयमात्रविषयस्तात्। पुरोडाशं पर्यग्नी करोतीत्यपि
तथा। अथ दृष्टप्रयोगत्वात्पत्नर्कानादैरणा विशेषप्रवृत्तप्रकरणाप्रमाणावलेन प्रक्षतात्विलपुरोडाशपरामर्शी
पुरोडाशशब्दः। तुल्यमिदमाग्नेयशब्देपीति सुधीय एव विवेचयंतु। किंच वाक्यशेषादिना भिन्नार्थत्वेनावगताभ्यां भिन्न
विभक्ताभ्यां ताभ्यां तच्छब्दाभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेन देवतासमर्पणे वाक्यभेद इति मीमांसकाः। यथाहुः। अनेकपदसत्वं
दुपदैकमपि कारकं। तथापि तद्धितैः प्रत्ययैर्विधीयत इति अत एव यदग्नये च प्रजापतये चेत्यत्र तत्त्वप्रशा
स्त्रत्वं नेच्छंति मिश्राः। एकार्थत्वेन प्रसिद्धाभ्यां तु तादृशाभ्यां शब्दाभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेन तत्समर्पणे न वाक्यभेद इत्य
पि मीमांसकप्रसिद्धिः। अत एवाभ्युदयेष्टिवाक्ये प्रकृतयागानुवादेनाग्नये दात्र इति देवताविधानासावित्युक्तं षष्ठे। अ
र्थानपेक्षशब्दमात्रस्य देवतात्वे भिन्नविभक्तयोस्तयोः शब्दयोर्विधेयत्वे तुल्ये कथमेव व्यवस्था स्यात्। किंच तद्धितचतुर्थ्योर्मंत्रापेक्ष

याम्रावल्यं वदत्। द्रुपिमीमांके एपित। द्विचतुर्थ्यांदेवतात्वेन समर्पितस्य गुणस्य मंत्रसमर्पितगुणापेक्षं देवतात्वं स्वीक्रि
यते। अत एवेन्द्रपीताधिकरणोपात्तीवजंगहस्तातीति विहितग्रहे ग्रावपिपत्नीवान्त्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिबेति मंत्रा
स्य त्नीवन्तो ग्रे देवतात्वात्पत्नीवदग्निपीतस्येत्यूहः कार्यो न तु त्वष्टृपीतस्येति पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवतानिति मंत्रा
म्नातयात्रिंशद्देवपीतस्येत्यपि नकार्यः एतत्क्रतौ यद्द्वितीयपादे इन्द्रेवदानेषु मक्षमन्त्रे सोमो हेतव इति रेतत्छित्वा चिंता
रूपयोस्त्वष्ट्रादिपलक्षयेत्तान्मन्त्रेण प्रायःसमर्थत्वात्। इत्यधिकरणयोः। अत एव चैकदेशद्रव्यं चोत्पत्तौ विद्यमानसंयो
गादिति चातुर्थिकाधिकरणोदाहृतेनोन्नयोः। स्विष्टकृते समवद्यतीति वचनेन विहिते स्विष्टकृद्यागे स्विष्टकृद्गुणविशि
ष्टस्याग्नेर्देवतात्वमभ्युपगम्यते कथमन्यथामीत्ररूपो। स्विष्टकृत्वोपजतीति आवभृथिके वचने किंदर्श इव सगुणयोस्त
योर्देवतात्वमुतकेवलयोस्तयोरिति दाशमिको विचारः संगच्छते। न स्वीक्रियते चेत् द्विचतुर्थ्यां देवतात्वेन समर्पित
स्य गुणिनो मंत्रसमर्पितगुणापेक्षदेवतात्वं। अत एव सौर्यागमूले निर्वापमंत्रे सूर्याय त्वेवोहमाहुर्न तु उदुत्यं जातवेदस

मिति मंत्राज्ञातवेदसे सूर्याये ति। अत एव चाग्नीषोमाभ्यामाज्यभागौ यजतीति विधिवशादाग्नेयस्य प्रथमाज्यभा
गस्य प्रथमप्रधानदेवतासंस्कारार्थत्वप्राप्ते द्वितीयाज्यभागस्य देवतासंस्कारत्वासंभवादुद्धोपात्तयोरस्य देवतयो
रेकधानुपात्ताभ्यां याभ्यां विरुद्धान्वयद्वयासंभवात्संभवदपि प्रथमाज्यभागस्य संनिपातित्वं नस्वीकार्यमिति
सिद्धांतितं दशमे। अर्थस्य देवतात्वे गुणस्य गुणिनमविशति नो गुणांतरमिति निरपेक्षत्वाभावात्संभवत्सकृच्च
वस्याशब्दस्य देवतात्वे तु नैषा सिध्येत्। किं चाग्नेयेप्ययसि देवतासामान्याद्बलीयसा द्रव्यसामान्येनैवातिदेश इति
सिद्धांतसिध्ये द्रव्यस्य स्वरूपेणाकर्मसमवायात्। बलीयस्त्वं देवतायास्तु शब्दद्वारेणाकर्मणि समवायाद्देवेल्यमि
त्युक्तमष्टमे विप्रतिपन्नौ हविषा नियम्येते त्यधिकरणे शब्दस्यैव देवतात्वेन तदसंगतं स्यात्। किं चाग्नये पवमानाये
त्यादावनेकशब्दोपात्तैकदेवत्ये यागे आग्नेयाविध्यंतस्यातिदेशः। माहृतं सप्तकपालमित्यादौ चैकशब्दोपात्तानेक
देवत्ये कर्मणि ऐंद्राग्नादेरिति व्यवस्थानाधन्मीमांसकानां याज्ञिकानां च प्रसिद्धा शब्दस्य देवतात्वेन द्वैपरीत्यमवर्ज

नीयमापद्येत नं च शब्दविशिष्टस्यार्थस्यार्थविशिष्टस्य शब्दस्य वा देवतात्वमिति देवतात्वाधिष्ठानशरीरेऽर्थस्यापि
प्रवेशांगीकारेणार्थभेदाद्देवताभेदप्रसिद्धिरिति शंक्यं। एषा वानाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार इति वचनेऽनचनव्यक्ता
रूपेण न चतुर्होतृहोमेष्वनाहिताऽग्न्यधिकारिकत्वनियमानियमपूर्वपक्षस्यैषास्वनिराकरणान्यायेनानियतत्वा
त्वार्थस्यासंभवात्। विशिष्टस्य देवतात्वे चार्थस्येव शब्दस्यापि देवतात्वाधिष्ठानशरीरप्रवेशावश्यंभावेनार्थवशाद्भे
दादेरिव शब्दवशादभेदादेरप्यापत्तेः। अर्थस्य देवतात्वाधिष्ठानत्वसंभवांगीकारे लक्षणोपस्थाप्यशब्दस्य तदसंभ
वापत्तेश्च। केचित्तु माहृतादितद्धितस्यैकशेषादुत्पत्तेरेकशेषाविग्रहे प्रयुक्तानामेकशेषकाले लुप्तालुप्तानामने
कशब्दानां देवतात्वांगीकारेणाशक्यात एव बहुदेवतात्ववादिनापि माहृतादेरनेकदेवत्यत्वप्रसादपितुमित्याहुः
। तच्चिंत्यं। अग्नीषोमीये चतुर्द्धाकरणापादनायोक्तन्यायेन यादृशचतुर्थ्यंतस्योच्चारणं त्यागकाले विधिनाविधेयं तादृ
शस्यैव देवतात्वं तावच्च द्देवतावादिनावश्यं वाच्यं। माहृतयागे च मरुतो यस्य हि क्षयइत्यादिमंत्रान्मरुद्भ्य इत्येव शब्दो

मा॰ दी॰
१०५
105

स्यारणं विधेयं नान्यादर्शनं चैकशेषविग्रहे मरुद्भ्य इति बहवः शब्दाः प्रयुक्ता नापि लुप्ताः। ये त्वेकवचनान्तास्तत्र
प्रयुक्ता लुप्तास्थाने वर्तेषां चतुर्थी बहुवचनान्तवाय्वादिशब्दवद्देवतात्वमिति। न चैतादृशकुशकाशावलंबनेना
पिमवगम्यिनादिगतेऽनेकदेवसत्त्वं वक्तुं युक्तं। पुष्पवन्तादिशब्दवदग्नाविसादेः सहितानेकाभिधायित्वनिय
मेन मरुत्त्वम मरुत्वोतिवदग्नी षाम्बी चेति विग्रहासंभवेन च ह्याविसादिवदेकशेषितासंभवात्। किंच नवमे पार्वणो
क्तहोतीस्यत्र किं पर्वशब्दोपात्तकालदेवस्यावाहाद्युपकारिणो विहितो होमो विकृतिषु प्रवर्त्तते। उत पर्वशब्दोपात्तस
मुदायदेवस्योत संनियातिनो संस्कार्यसमुदायाभावाद्विकृतिषु न प्रवर्त्तते इति संदिह्य काले पर्वशब्दस्य मुख्यत्वात्काल
देवस्यापि ति पूर्वपक्षे प्राप्ते पार्वणहोमयोस्त्वग्रहत्निः समुदायार्थसंयोगात्तद्भीजाहीजिस्त्वेण समुदायवाचिपर्वश
ब्दसंयोगात्समुदायदेवस्येति सिद्धान्तितं। कालवाचित्वनिराकरणार्थं च स्त्वेना प्रकरणतादित्यात्मिनभाष्यकारेण स
मुदायप्रकरणाद्दानकर्मणः प्राणानेश्वभावे प्रस्तस्य पर्वशब्दस्य दानसमुदाये मुख्यत्वात्समुदायदेवस्यैवे

राम॰
१०५

त्कृत्वा मंत्रवर्णाच्चेति सूत्रे फलप्रदत्वेन पूर्णमासादिप्रकाशकत्वं वृषभं वाजिनमित्यादिमंत्रोक्तं नैव हेतुत्वेनो
पन्यस्यासंन्निहितमपि समुदायमुद्दिश्य विहितो पार्वणहोमः स्यादित्याशंका नाधिकारिकृतादिति सूत्रे उक्ता श्रमे
यादीनां चाधिकारः। ते चात्र देवतात्त्वे स्वीकार्ये यो होमो न दभावेनक्त इति। उक्तं चास्मिन्नाधिकरणे विशेषः। तत्रा निहित
त्वात्स्वाकृतानां यागस्य देवतात्वं न प्रसक्तमिति। एवं शब्दस्य देवतात्वे समुत्पन्ने सह तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तो द्वावप्यनुपपन्नौ
स्यातां। शब्दामीत्याहि तदा स्यात्तत्कालाभीप्सा समुदायाभीप्सा वा। तथोदाहृताः सूत्रप्रभृति यथा अप्यहृदय वाचो भ
वेयुः। एतदनन्तरसूत्रद्वयोः विशेषाग्रदभीप्सा वा तद्विषया विति सूत्रद्वयं भाष्यकारेणाधिकरणांतरत्वेन व्याख्यातं वार्ति
ककारैस्तु पूर्वाधिकरणशेषयोजनत्वेन व्याख्यातं तदप्यसंगतं स्यात्। तथाहि। कालदेवतात्वं इव शब्ददेवतात्वेऽपि समुदायसं
स्कारत्वाभावाच्च समुदायसंस्कारकोपः सतत्त्वयोगे स्यादिति। सिद्धान्तसूत्रमसंगतं। यच्च शब्दस्य देवतात्वेऽपि समुदाय
वाचिनामानेन मंत्रीयकृतयाजायमानस्य करणांशे न होमस्य समुदायसंस्कारत्वोपपत्तेरुपपन्नेतदिति। तदा शब्दस्य वाचक

त्वा

त्वामिवकालस्यापिपौर्णमास्यांपौर्णमास्यायजेतेतिशा[illegible]दंगत्वंसमुदायसंबंधोस्तीतिहस्तिज्ञानेहस्तियकस्मरणाव
त्कालज्ञानेनमांत्रणियकृतयाज्ञापमानस्मरणांशेनहोमयोःसमुदायसंस्कारत्वोपपत्तेःपूर्वपक्षसूत्रमसंगत
मिति॥ किंचनवमएवनियमोवृद्धदेवतेविकारास्त्वादिकल्पोवापद्धतिवदितिसूत्रद्वयेसएतान्यमूनादित्सेभ्यःका
माया[illegible]लभतइतिविहितयागेऽग्नीषोमीयपशोर्विकल्पेनशासनस्यमेधपतिभ्यांमेधंमेधपतयेधामितिमंत्रद्वयस्यप
थाक्रमंतत्पूर्वाधिकरणोदेवतात्वाधिष्ठानसंख्यायादेवताकारकसंख्यायाश्चप्रकाशकत्वेनसिद्धस्यमेधपतिवृद्धव
चनांतोहेनानूहेनचप्रयोगइतिनिरूपितंशब्दस्यदेवतात्वाधिष्ठानत्वेपद्धतावग्निरितिसोमइतिसस्याधिष्ठानमे
देनिर्दिष्टविकृतावादित्यशब्दस्यैकस्यैवाधिष्ठानत्वेनकथंत्रोकोविकल्पःसंगच्छतेतानस्मात्रशब्दस्याप्याश्रयत्वमितिदेव
तात्वाश्रयाक्षेपः॥ प्रमाणमपितत्रनमावजद्धितःसंभवति। नहितस्यविधायकत्वेनप्रामाण्यंप्रवर्त्तनानामभिधायित्वात्।
नापिश्रीत्यादिशब्दवद्धिनियोगस्याभिधायित्वेनकारकशक्त्यधिष्ठानत्वेनश्रीत्यादितुल्यत्वंविनियोजकत्वंहितद्धितप्रकृत्यर्थ

स्याग्न्यादेरेव वक्तुं शक्यं न तद्धितार्थस्य। अथ करणाद्द्विकारकाभिधायिविभक्तिवद्देवताकारकाभिधायिन तद्धितस्य वि
नियोजकत्वमुच्यते तन्न। गोमानाधर्यवमिति तद्धितांतस्याग्नेयादिपदस्य सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयत इति
न्यायेन प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्राभिधायित्वात्। गोमानित्यादौ संबंधसामान्यस्येवेह देवतात्वस्य संसर्गविधया भा
नमात्रेणानुशासनोपपत्तेः। अग्नेः पुरोडाशेन सह देवतात्वेन संबंधासंभवेन शब्दजन्यविशिष्टप्रतीत्यनंतरं संबंध
सामान्यस्येव देवतात्वस्याप्यन्यलभ्यत्वसंभवात्। तस्यापि कारकाभिधायित्वे शेषित्वाभ्यामुल्लूखलमुसलाभ्यामि
त्यत्र निष्ठायाइव तद्धितस्य द्रव्योपसर्जनक्रियान्वयिकारकाभिधायित्वात्र विनियोजकत्वसंभवः। एवं चतुर्थ्या अपि
विनियोजकत्वेन प्रामाण्ये वक्तव्ये तस्याद्दासम्बन्धितकारकाभिधायिस्वभावतया गान्विज जदाभिधायित्वासंभवाद्वि
नियोजकत्वासंभवो दर्शयितव्यः। अथ लक्षणया यागान्वयार्हकारकस्वरूपतयोपस्थाप्यत इत्युच्यते। तर्हि यावद्वद्धा
नाशक्यसंबंधि देवतात्वं तावता अपि लक्षणयोपस्थापकत्वसंभवात् तद्धितेन चतुर्थ्या वेति चतुर्थ्या एव विशिष्योपन्या

मा॰ द्वा॰
१०७
107

सोऽनित्यत्वात्सार्थकत्वात्। किंच पदद्वयापेक्षप्रजापतये चेत्यादौ होमसमभिव्याहारश्चतुर्थ्यास्तदन्वयार्हकारकलक्षणायु
क्ता। अपनीतदेवताके प्रकृतयागानां देवतान्तरसंबंधविधिपरेऽपि मध्यमात्वान्नये दात्रेऽस्यादौ च तथा आधान
प्रकरणाम्नाते अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदित्यादौ तु न यागइति समभिव्यवहारेण वा प्रकृतयागग्रह
णमिति कथं चतुर्थ्या देवतात्वलक्षणासिद्धिर्निर्वपतिलक्षितयागसमभिव्याहारस्तत्र बीजमिति चेत् तेन यागल
क्षणायां किं बीजं। द्रव्यदेवतासंबंध इति चेन्नान्योन्याश्रयात्। अतो न चतुर्थ्या अपि देवतायां प्रमाणं नापि मंत्रस्यातस्य
प्रामाण्यमाकरे द्वेधा निरूपितं। क्वचित्पूर्वक्लृप्तदेवतात्वानुपजीवनेन यथा याज्यामंत्रो योऽनुयाजं मंत्रादेशस्तत्रत्याधिक
रणोयोऽनुयाजाधिकरणे। क्वचित्पूर्वक्लृप्ततदुपजीवनेन यथा सूक्तवाकोत्तमप्रयाजयागादेशात्तान्नीयदाषामिका
धिकरणादौ शब्ददेवतावादिनामर्थदेवतावादिनां च मते देवताविधायकविधिशब्दस्य मंत्रत्वं इत्यधिकरणे ऽन्यायेन चतु
र्थ्यन्तशब्दो वाक्यपर्यवसायित्वान्मंत्रस्यविध्यनुमानेन त्वान्तर्गते शब्दविशेषे चतुर्थ्यन्तो स्वार्पितं ज्ञापयन्तः प्रामाण्येन

भवितव्यं।तत्राघोराहरस्तेनैकशब्दसमुदायात्मकोमंत्रोपदेकस्यैकस्यचिदेवशब्दस्यचतुर्थ्यंतोच्चारणांतापय
त्ति।तत्रकिंनियामकमितिचेत्कर्त्र्यंशरूपदार्थान्वितिप्राधान्येनस्वार्थबोधकत्वमितिचेत्किमत्रप्राधान्यशब्देनशाब्द
विशेष्यत्वंविवक्षितंउतवालक्षणधर्मित्वं।आद्येपिविशेष्यत्वंशब्देनमुख्यविशेष्यत्वंउतविशेष्यत्वमात्रं।नाद्यः।त्रिर्दे
वः पृथिवीमेषएतांविचक्रमइत्यादिमंत्रेविचक्रमइत्यादिपदोक्तायाःक्रियायाएवतात्पर्येणनतद्वाचिनस्त्रिविक्रम
शब्दस्यैवोयांसुपाजेचतुर्थ्यंतोच्चारणप्रसंगात्।नद्वितीयः।तेषांत्र्यक्षस्यविरस्यनामेतिषष्ठ्यंतपदनिर्दिष्टविमु
प्रतिप्राधान्येनार्थबोधयतोनामशब्दस्यचतुर्थ्यंतोच्चारणप्रसंगात्।नाद्येद्वितीयः।त्रिविक्रमत्वादिधर्मविष्ण्वादीनां
धर्मधर्मिभावेनाविकदेवताधिकरणन्यायेनपाक्तवत्त्वस्यमीमांसकैरंगीकारात्।नदंगीकारेवा।इंद्रआगच्छहरि
वआगच्छेतिसुब्रह्मण्यानिगदस्याग्निष्टोमस्याग्नआगच्छेतिनाम्नेतिशरणावाचिषुहरिवदादिषूहःस्यात्।तथाचना
मिकाधिकरणविरोधः।एतेनपत्रत्वानिरूपितंफलत्वरूपदेवतात्वंतत्रैवहविर्निरूपितंदेवतात्वंमंत्रेणाक्षिप्यजइति

भा दी॰ परास्तं। यच्चोक्तं निवेधर्मा मंत्रांतर्गतैः पदैः प्रतिपाद्यंते स एव स्यः। न च मंत्रांतर्गता धर्माः क्वचिदुक्ता इति स्वीक्रियते। अ
१०८ थास्तु गुणवत्प्रतिपाद्यत्वरूपं तत्त्वमेव मंत्रनिरूपितं देवतात्वमिति चेन्न। अग्निर्हिमस्य भेषजमित्येवं स्तुति
माजां देवतात्वाभावप्रसंगात्। अथ गुणवत्तया प्रतिपाद्यत्वमेव तन्न गुणास्तत्वास्तवयोक्तेनादर इति चेन्न। तथापि त्रि
देवः पृथिवीमित्यादिमंत्रे ग्रुसमानाधिकरणा देवविष्णावघने कपदस्य कैशपदैकस्यैव कस्यचित्पदस्यार्थस्तुसत्वेना
स्तुपगम्यतेनैव पदेन मंत्रहविर्देवताव्यवहारः क्रियते तत्र किं बीजं शक्यते हि वक्तुं सर्वैः पदैर्देवपदार्थः स्तूय इति
तुल्यं हि लोकप्रसिध्या देवविष्णुशब्दयो रू[illegible]त्वं तुल्यं च निरुक्तादिप्रसिध्या योगिकत्वं तुल्यं चानेकार्थत्वादेवशब्द
स्येंद्रादिषु विष्णुशब्दस्यापि पादे क्रियाधिष्ठानविहादशादित्यांतर्गते यज्ञे जगत्पालके च शक्त्यादिप्रसिद्धत्वात्। दृष्टं च वि एम॰
ष्णुशब्दस्य च देवशब्दस्यापि देवतात्समर्पकत्वं यो नः सपत्नो यो रणः इत्यादिमंत्रकहोमे। अथ छंदो देवतापत्तु क्रमशः ...काद्यं १०८
ये मंत्रविशेषे देवताविशेषस्य नियतरूपेणाकथनाच्छक्यते मंत्रेण स्वदेवताया हविर्देवतात्वं कल्पयितुमिति निरूप्यते।

108

नैमदपिछंदोनिरूपणाद्वदेवतानिरूपणोपितस्यग्रंथस्यास्कस्यमितिक्रमूलतापात्रवश्यवक्तव्यतात् । यथैवहीयंगा
यत्रीयंत्रिष्टुविति श्वतिमंत्रस्कृतयोनसंभावयितुंशक्यं तेजत्थास्याग्निर्देवतास्येंद्रइतिनसंभावइतुंशक्याः शक्यत्वेवन
घेनादिष्टमंत्रौ यदेवतः स्यज्ञोवायज्ञांगंवा तद्देवतामवंतीसादिकाना विष्णुतदेवतालिंगेषुमंत्रेषुनैककदेवता
परिक्षाकथंसंगच्छेतानचऋक्संहितिकिमानंमंत्रदेवतायानिर्णायकंसंभवतिनतराहविर्देवतायाउक्तमायाया
त् । तस्मात्नोयांश्रुयाजमंत्रादेर्देवतायांशमाणंपसंभवति । द्वितीयोदाहरणोपियद्यपिनेवक्त्राक्षेपःसंभवतिक्र
तदेवतालोपजीवनेनधर्मस्यदेवता[redacted]लस्यतत्क्रमसमानाश्रयस्यैवकल्पयितुमुचितत्वात् ॥ तथापिकस्यना
मूलभूतानुपपत्यभावेननमंत्रस्यप्रामाण्यं संभवतितथाहिकर्मांगत्वेनावगतस्यमंत्रस्यकर्मनेतस्वंवंधित्रका
शकत्वंविनागत्यानुपपत्तेः क्रमतत्संवध्यप्रकाशकेनतेनस्वप्रकाश्यस्यकर्मसंवंधित्वमाक्षिप्यपयोग्यमयाहवि
विस्वंदेवतात्वंवाक्षिप्यतइतिनावहाकरीतिः । तत्रोत्तमप्रयाजप्रहरणपेः शेषित्वंवापिदेवतात्वेनक्रमसाश्रया

भा दी॰ १०९ दयत्तेनैव संबंधेन कृतस्तदुभयसंबंधाइति विनैव संबंधाक्षेपं नान्यकाशयत्नोपाज्ञा सूक्तवाक्ययोः प्रयाजप्रह
रणाग्नीषोपपत्तेः कथं देवतात्वाक्षेपकत्वं अथोत्तमप्रयाजयाज्यापाञ्जगतानुपपत्त्याभावेपि प्रयाजस्यैव देवतां विना
नुपपत्तेर्याज्याप्रकाशाग्न्यादीनां देवतात्वं कल्प्यते॥ सूक्तवाक्ये तु इदं हविरिति निर्दिष्टप्रस्तरसंबंधित्वेनाग्न्या
109 दिप्रकाशनानुपपत्तिस्तासां देवतात्वे बीजमित्युच्यते। तत्रा अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति सत्वं धुर्यं ना। अग्ने पदं निर्दिष्टस्याग्ने
रेवाक्षिप्तदेवतात्वकल्पनेन प्रयाजोपपत्तेः। न चेतरप्रयाजयाज्यामन्त्रेष्वस्मिदादीनामिवेहापि अग्न्यादीनामाज्यस्य
व्यन्त्विति हविर्लाभप्रकाशनाद्देवतात्वं प्रतीयत इति शंक्यं। ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङिति मन्त्रे पत्नीवतां त्रिंशतां हवि
र्लाभप्रतीतावपि संबुध्यंत पदनिर्दिष्टाग्नेरेव पात्नीवतग्रहे देवतात्ववत्सर्वप्रयाजयाज्यामन्त्रेषु संबुध्यंतपदनि
र्दिष्टस्यैव सत्त्वासम्पदायेषां हविर्लाभप्रतीतेर्देवतात्वस्योचितत्वात्। तथा चाग्नेर्विश्वेषां देवानां च संवादरूपे दूक्त राम॰
चैव संगच्छते॥ अग्निः किल पूर्वे प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्तभागं। घृतं चापां पुरुषं चौषधीनां १०९

ममेस्व दीर्घमायुरस्त्व देवा इति। ते वलानन्त्य देवतासंहृष्टाः। निरवशेषान्वा यज्ञियस्य सर्वस्य हविषो वनार्योऽर्जि
तं भागं मह्यं दत्त॥ एतं चायां देवानां पिवेयं प्रथमाज्यभागं। औषधीनां सोमपवित्रिमपानां हविषां मध्ये पुरस्तं पुरोडाशं
चाश्नीयां प्रथमप्रधानयागे। हे देवाः ममापि दीर्घमायुरस्त्विति। अनुजज्ञिरे च विश्वे देवास्तस्मै तं भागं। तव प्रयाजा अनुया
जाश्च वै। वलात्। उज्जयनो हविषश्च संयुभागाः। तथा प्रयज्ञोपमस्य सर्वस्मिन्नेन ममापूर्वांहृगतार्थाः। दक्षिणेऽवोपयज्ञः
सर्वोऽस्तु किंच प्रदिशो नमस्ता दिक्षेव दिग्। निवासी निभूता निभागत्वेन कल्पितानामित्यर्थः। प्रदिशश्च तस्माद् इति पाश्चो पिष्ठं
दो देवताऽऽज्यमेव मादितः। प्रयाजेष्वनेकविधदेवताकल्पाऽनुपपन्नस्याह आग्नेया इति स्थिते। तमर्शक्तिमात्र मित रदितिः। तस्मान्नो
नमप्रयाजयाज्याया अग्न्यादीनां देवतात्वे श्रामाण्यं। अप्यग्नेरपि देवतात्वे न तन्। आग्नेयाः प्रयाजाः आग्नेया अनुयाजा इति या
स्कोऽह तत्रात्मस्य नैवतत्सादि॥ न च तनूनपादिशेषु च्छन्दांसि वै प्रयाजा इत्यादि स्मोदितामनाणां तदेवच्छन्दः प्रभृति देवतांतराणाम
पिपासेः कथमुक्त आश्नाणा दग्नेरेव देवतात्वमिति शंक्यं॥ अग्निदेवतात्वप्रायकमात्मणोऽन्तर्हितयो गेनैव वैशेष्यात्॥ नापि सूक्तवाके

इदं शब्दनिर्दिष्टं प्रकृतं प्रति अग्न्यादीनां देवतात्वसिद्धिः सूक्तवाकात्मा गस्ति ह्याग्न्यादिसंबंधस्य प्रकृतस्येदं हविरि
ति पदद्वयेन निर्देशोऽनुवर्तेत स्यादि भूतक्रियानिर्देशस्य बाधापत्तेः। अतः प्रधानक्रियापादतोऽधिनास्य हविरित्य
र्थप्रत्यक्षबहिः परामर्शी इदं शब्दस्समासमंगीकृत्य बर्हिरधिकरणोक्तपुरोडाशादिसंबंधित्वेनैवाग्न्यादिप्रकाश
नं सूक्तवाकेन कर्तुमुचितं॥ भवति चैवं सति देवताश्रयाश्रयमित्यस्य वाक्यार्थैः सह हविः देवतासंबंधप्रकाशकत
येवैकवाक्यतयाऽस्तिच कथं प्रकृतं प्रत्यग्न्यादीनां देवतात्वसिद्धिः॥ अतो न मंत्रस्यापि देवतायां प्रामाण्यं नापि द्वितीयायाः
। तद्धितेन चतुर्थ्या चेति वार्तिके देवताप्रमाणप्रायेण तदपरिगणनात्। प्रत्युतो यांस्तु याजाधिकरणे विष्णुं यजति विष्णुर्य
ष्टव्य इति उपन्यस्य नतु तत्र देवतात्वमभिधीयत इति वार्तिककृद्भिरभिधानात्। स्तागानन्वयित्वेन त्यागान्वयिदेवतात्वा
द्वितीयस्याभावश्चात्वमभिदधत्यास्तस्या देवतात्वे प्रामाण्यायोगात् इति देवताप्रमाणाक्षेपः। बलाबलमपि नताव
तद्धितचतुर्थ्योः संभवति। तद्धितद्वितस्य विशेषतः सामान्यतो वा द्रव्याभिधायित्वात्। न चैष दृष्टान्तेऽपि च द्रव्यदेवतासंबंधप्र

तीतेः श्रौतान्वयलाभात्पदांतरेणासामानाधिकरण्यान्वयलाभात् देयमित्यध्याहारानपेक्षत्वात् चतुर्थ्या द्रव्यानभिधायित्वेन स
र्वपरीत्यात्॥ तद्धितचतुर्थ्योर्देवतात्वाभिधानानभिधानाभ्यां चेति द्वितीये गुणाधिकरणोक्तं न च तद्धितस्य द्रव्यवाचित्वं
त्राख्याताभिहितस्य कर्तुरिव तद्धिताभिहितदेवताया द्रव्यस्याक्षेपसंभवेन कर्तुराख्यातानभिधेयत्ववद्द्रव्यस्य त
द्धितानभिधेयत्वौचित्यात् न च पाचकादिकृदंतानां कर्तृविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वात्तेषु कर्तुरिव तद्धितस्य द्रव्यविशेष्य
कप्रतीतिजनकत्वात्तस्मिन्द्रव्यस्याभिधेयत्वस्वीकार्यं। अन्यथाख्यातेष्विव तद्धिते देवताया विशेष्यत्वेन प्रतीतिप्रसंगादि
ति वाच्यं। पाचकादिषु कर्तुरिव देवतातद्धितेषु द्रव्यस्यानियतप्रतीतिस्वभावात्। वैश्वदेवेन यजेत शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्ने
यः इति तद्धितात्कर्मप्रतीतेः॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणः इति पुरुषस्याग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति मंत्रस्य च प्रतीतेः। आग्नेयो चेतत्कर्म
पुरुषयोर्हविःसंबंधेनैव तद्धितप्रतिपाद्यत्वं यागस्य हविःसाधनकत्वात्। पुंसस्तादृशयागकर्तृत्वात्। अत एव मंत्रसमु
दायात्मके सूक्ते हविर्विषये देवतातद्धितोत्पत्तिं व्यवहरंति प्राचो नाम्नेति चेत्। तथा सति याज्यादिमंत्रप्रकाशितदेवतामुद्दि

भा॰दी॰ द्रव्ये च हविस्त्यागादन्यत्मंत्रसंबंधेनैव कर्मपुरूष हविषां तद्धितप्रतिपाद्यत्वं । मंत्रस्यैव च तद्धितवाच्यत्वं । अथ मंत्रनिरपेक्ष
१११ प्रतीतिकत्वाद्धविषोपि तद्धितवाच्यत्वं । यदा मंत्रहविर्निरपेक्षप्रतीतिकत्वात्कर्मपुरूषयोरपि कथं न तद्धितवाच्यत्वापत्तिः ।
अतो व्यक्तिविशेष्यकप्रतीतिजनकेष्वपि गवादिशब्देष्वव्यभिचारिप्रतीतिकत्वेन जातेरेव वाच्यत्ववद्धविर्मंत्रादिवि
शेष्यकप्रतीतिजनकेपि तद्धितेऽव्यभिचारितप्रतीतिकत्वेन देवताया एव वाच्यत्वं वक्तुमुचितमिति न द्रव्याभिधायि
त्वं । अतश्च न तन्मूलकस्तद्धितबलीयस्त्वे हेतुः कोपि संभवति । नापि देवताभिधायित्वेन बलीयस्त्वं । न हि यादृशं
विधिनियतशब्दैर्देवतात्मकं यजिप्रवृत्तिनिमित्तप्रविष्टं मीमांसकाभिमतं देवतात्वं तादृशं तद्धिताभिधेयं विधेर्नि
यमस्याऽप्यादिशब्दस्य तद्धितानभिधेयत्वात् । अथोद्देश्यत्वमात्राभिधायिनोपि तद्धितस्य विधिसमभिव्याहारादुक्त
विधदेवतात्वप्रतीतिपर्यवसायितया तदभिधायित्वव्यवहार इत्युच्यते । भवेत्तर्हि चतुर्थ्यामप्येवं समभिव्याहारे रा॰म॰
णोक्तप्रतीतिपर्यवसायितायास्तत्रापि संभवात् । न तु संप्रदाने सो विहिता न तत्त्वं च देवतात्वघटकेष्वः पदार्थेष्वो अ १११

धिकेन प्रतिगृहीतत्वेन घटितमिति तत्त्यागेन लक्षणया निकृष्टदेवतात्वोपस्थापनेऽत्र चतुर्थी विप्रकर्ष इति
चेत्। न। देवताया अपि यजिनिरूपितसंप्रदानविशेषात्मकत्वेन संप्रदानसामान्यविहितचतुर्थीवाच्यत्वोपपत्तेः।
यथाहुः कैयटकाशिकाकृत्प्रभृतयो वैयाकरणाः। यागसंप्रदानं देवतेति। भट्टपादाश्च पांशुयाजाधिकरणे
सर्वथैवं देवतो न वाच्यैः संप्रदाने कस्मात्सा आधारेणैव स्वात्मना केवलं यजिविषयं संप्रदानं भवति। न ह्येतस्याः
क्रियासाधनतास्तत्समकारकासंभवाच्चैवं कल्प्यत इति न च गौणसंप्रदानत्वं देवताया अभिप्रेत्यैवं ग्रन्थ इति शक्यं
। यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमित्यत्र प्रतिगृहीतुरिव देवताया अपि गौणसंप्रदानत्वमाहुरित्यर्थ इत्ययोक्तयं ग्रंथस्तु के-
वलशब्दस्य न्यायपद्धतिकृता व्याख्यानात् अन्यथा दाननिरूपितसंप्रदानत्वं प्रतिगृहीतत्वघटितं यजिनिरूपितं तु
न तद्घटितमिति द्विविधं संप्रदानं संप्रदाने चतुर्थीति सूत्राच्चतुर्थीवाच्यमिति चतुर्थ्या अपि तद्धितवद्देवतावाचित्वात्क-
थं दौर्बल्यं। अत एवासज्यमानाद्युद्देश्यत्वेऽपि प्रतिगृहीतत्वमेव संप्रदानत्वं तदभिधानं तु ददातिसमभिव्याहृ

मा द्वा· नचतुर्थ्यामेव नस्त्रीकुर्मः। प्रतिग्रहफलोपहितत्यागाभिधायितयाऽवश्यमुपेयस्य ददातेः समभिव्याहाराद्दे
११२ वोद्देश्यत्वमात्राभिधायिन्या अपि चतुर्थ्या उक्तविधसंप्रदानप्रतीतिपर्यवसानसंभवेन त्यज्यमानद्रव्यांशस्येव
प्रतिगृहीतृत्वांशस्याप्यभिधानांगीकारवैयर्थ्यात्। यथैव च यजिसमभिव्याहारे त्यज्यमानतयावगतं द्रव्यं जु
112 होतिसमभिव्याहारे प्रक्षेप्यतयाप्यवगम्यते तत्कस्य हेतोः। जुहोतेरेव तदभिधायित्वात्। न तु द्रव्यविनियोज
कशब्दशक्तिवैचित्र्यात्। तथैव यजिसमभिव्याहारे त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यतयावगतस्य चतुर्थ्यन्तार्थस्य ददाति
समभिव्याहारे यत्प्रतिगृहीतृत्वमपि प्रतीयते तद्ददातेरेवाभिधायित्वात् न तु चतुर्थ्यास्तत्त्वात् एवं च चतुर्थ्या उ
द्देश्यत्वमात्राभिधायित्वे सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यादिना दर्श्यचतुर्थ्याः शब्दान्तरकल्पनागौरवमपि परिहृतं भवति।
अस्ति च देवतायागं प्रत्युद्देश्यत्वमिति कथं चतुर्थ्या देवतासमर्पणे लक्षणाप्रसक्तिरितिमेव चतुर्थ्यास्तद्दृश्य ए म·
दपि देवोद्देश्यं प्रत्युत तद्धितचतुर्थ्योर्देवताभिधायित्वे तुल्ये चतुर्थ्याः क्रियान्वयिदेवतात्वाभिधानात्तद्धितेन तु मिमां ११२

स्तकेर्द्रव्यविशेषणतया देवतात्वाभिधानांगीकारात्क्रियान्वयिका। काभिधायिहविर्नीयावचनात्तदनन्वयिकारका
भिधायिनः शेषित्वाभ्युपगमस्यादिनिष्ठप्रत्ययस्य न विनियोजकत्वमित्याकरे निरूपणात्तद्धितस्येव चतुर्थ्यपेक्षया
दौर्बल्यं किं च विधिशब्दस्य मंत्रत्वेऽत्राधिकरणोक्तन्यायेन सर्वस्य देवताविधेश्चतुर्थ्यन्तशब्दोच्चारणाविषयत्वात्तद्धि
तस्थले च नादृशशब्दस्य कल्प्यता चतुर्थीस्थले तु नादृशशब्दस्य क्लृप्तत्वात्तद्धितस्यैव दौर्बल्यं॥ इति तद्धितचतु
र्थ्योर्बलाबलाक्षेपः चतुर्थीमंत्रयोरपि न बलाबलसंभवति। ननु तद्धिचतुर्थ्यो कथं चिद्देवतात्वाभिधानान्मंत्रेणाभि
धानमात्रप्रकाशकेन सर्वथा तदनभिधानादिति सांप्रदायिका वर्णयंति। अयुक्तं चैतत्। अग्नये स्वाहेत्यादिमंत्रेष
पि केषुचिद्देवतात्वाभिधानसत्वात्। यत्रापि अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्यादिमंत्रेषु न चतुर्थीश्रवणात्तत्रापि पाठाद्वच-
ह्ना मंत्रांते वषट्पठनीयस्वाहादिशब्दोपस्थाप्यप्रदानक्रियायाः तत्पदार्थान्वितरूपेण प्रकाशनसिध्यर्थमवश्यमप्या
दिपदोत्तरविभक्त्या लक्षणया देवतात्वमुपस्थाप्यते। तथाविधप्रकाशनस्यैकवाक्यतापादकत्वात्प्रधानविध्यपे

भा.टी.
११२

113

स्थितत्वाच्च। ततश्च निष्कृष्टदेवतालोपास्थितस्य चतुर्थ्या मंत्रे च लक्षणाश्रयणस्य तुल्यत्वात् कथं मंत्रस्य दौर्बल्यं
विधिसमभिव्याहाराद् ब्राह्मणगता चतुर्थी बलवतीति चेत्। तस्माद्देवहेतोर्ब्राह्मणगता द्वितीयापि बलवत्त
याकथं न व्यवह्रियते। वस्तुतस्तु यद्देवविधिना यागो होमो वा विहितस्तद्देवतात्रिणीतं चतुर्थ्यंतं कंचिद्देवता
शमुद्दिश्यार्यहविस्त्याज्यमिति। कोसौ शब्द इति शब्दविशेषमात्रमन्यतः प्रार्थ्यते न तु तस्य चतुर्थ्यंतत्वं विधिविष
यत्वं वा। प्रागेव सिद्धत्वात्। यथैव सच मंत्रकपदार्थस्थले मंत्राणां प्रयोगकाले स्मारकतया तदंगता। मंत्र
क्रमेणैव क्रमश्राश्रीयते न ब्राह्मणक्रमेण। उक्तं हि पंचमे ब्राह्मणक्रमान्मंत्रक्रमस्य बलीयस्त्वादाग्नेयं हुत्वैवा
ग्नीषोमीयः कर्त्तव्य इति। तथैव यागाद्यनुष्ठानकालीनदेवताप्रकाशनार्थमंत्रस्य ब्राह्मणादंतरंगत्वादुक्तशब्द
विशेषाकांक्षायां मंत्रगतः शब्दविशेष एव यागादिविधिना स्वीकर्त्तुमुचितो न ब्राह्मणगतः। संगच्छते चैवं स राम.
ति पार्वणौ जुहोतीति विहितयोरपि होमयोरमावास्या सुभगा। ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासमिस्ममावास्यापू ११३

र्शमासप्रदेयेन मंत्रकपोऽमावास्याया इदं पूर्णमासापेदमिति सांगानुष्ठानं एकं फलयाज्ञिकानां। अतस्तद्विनाद्
विना दुर्बलो मंत्रोन तत्र चतुर्थ्या इति। एवं सफलमपि देवता निरूपणं मिमांसकानामभिमतं संगच्छत इति। अत्रोच्यते
। प्रधानलोपप्रयोजकव्यतिरेकस्तु तियोग्युद्देश्यविशेषविषयत्वं देवतात्वं। निरूपितं त्वेतन्न संभवे। अग्नये इत्येवंरूपो
द्देशाभावे सत्याग्नेययागालोप इति। संप्रदानत्वाभिमतत्वाग्नेर्णस्य च चेत्तापेसैवं रूपोद्देश्यविशेषव्यतिरेकेपि न
दानलोप इति। अंगांतरव्यतिरेक इव तस्मिन्नसति प्रकृत्यत्वापादानविशिष्टस्य त्यागात्मकदानस्य सिद्धिसंभवात्
। यद्यपि चंद्राभ्युदयविशिष्टदर्शप्रयोगनिरूपदेवतोद्देश्यव्यतिरेकेपि न प्रधानलोपः। तथापि प्रयोगांतरेण व्यतिरे
कप्रयुक्तस्य प्रधानलोपस्य स्वीकारात्तन्न क्षतिः। अथास्तु मूलकृत्वेन विशेषणीयो व्यतिरेकः। वन्हय इत्युद्देश्यव्यति
रेकस्य चाग्नेयलोपप्रयोजकत्वाभावात्तादृशोद्देश्यविषयैति पूर्वपक्षिणः। यद्यपि नैन्द्राग्न्यादि द्युद्देशः सोमयागत्वेन विहि
तः। तथाप्युभयाकांक्षयागयोः साध्यसाधनभावनियमस्यावश्याभ्युपगमत्वादस्येन्द्राग्न्यादिदेवतोद्देश्यव्यतिरेकस्य

भा॰ द्वा॰ ११४

114

स्वप्रवृत्तिप्रयोगित्वाद्ध्यप्रधानलोपप्रयोजकत्वमिति तेन तात्वप्रसंगोऽपि। यद्वा यादृशोद्देश्यो यज्जातीयक्रियासाधनत्वेन
वेदबोधितः। यदा यत्तादृशोद्देश्यविषयत्वमात्रेण तज्जातीयक्रियाकारकत्वं तदा तज्जातीयक्रियायाः देवतेति यादृ
शोस्क — यज्जातीयेस्तु ज्ञया चाग्नेययागे पावकादेरुद्देश्यविषयस्य देवतात्वनिरासः। न हि तादृशोद्देश्यविषयविधि
विधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्यविशिष्टकर्मणि कारकं भवति। विषयत्वान्यथापारनिरासार्थं नमात्रं चाचतंप्रदा
मनिरासः। इंद्रवाय्वाद्युद्देश्यसांगत्वेन चेद्वेदबोधितत्वाभावेऽपि साधनत्वेन तद्बोधितत्वमस्त्येवेति तेन तात्वप्रसंगोऽपि। य
दायदिस्कन्नानामभ्युदयेष्टिप्रयोगान्तर्गतदर्शयागव्यक्तित्वनिसाग्न्यादीनां देवतात्वप्रसंगः। अभ्युदयेष्टिप्रयोग
कालेनांशानिस्वप्रयोगकृष्णोद्देश्यविषयत्वेन तत्तद्विधिविधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्यविशिष्टतत्तद्यागकारकत्वा
भावात्। यद्वा दानत्वाभ्याप्यस्यागवृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूतजात्यवच्छिन्नफलोपहितोद्देश्यविषयस्तज्जातीक्रिये राम॰
याद्देवतेति दानवृत्तिवैजात्यावच्छिन्नफलोपहितोद्देश्यविषये स्वप्रदानेतिप्रसंगवारणाय दानत्वाव्याप्येति इदं होत्रेइद ११४

मद्घर्यवदिति विभागक्रियोद्देशविषयेति प्रसंगवारणाय स्यागवत्तीति विधेयताविशेषणं न तु जातिः। तथा स
ति क्रियात्वमादाय दोषतादवस्थ्यात्॥ दर्शस्य निस्यप्रयोगे वक्तृप इत्युद्देश्यसाम्भुदयनिमित्तकप्रयोगे अग्नय
इत्युद्देशस्य तादृशजातस्य वाछित्रफलोपधानाभावान्न तद्विषये प्रजिप्रसंगः उद्देशाश्च तुर्थ्यन्तपदजन्याया एव प्रार्थ्य नि
रूपकत्वप्रतीतिः। तथैव याज्ञिकनिबंधव्यवहारात्॥ न च धूम्रसादिहोमे तदसंभवः। अछंदोगपरिशिष्टवचने गोभि
लसूत्रतद्भाष्यानवचोनुसारेण न्यायमूलकत्वमंगीकृत्य मंत्रगतं चतुर्थ्या निषेधकत्वस्य वक्तुमोचितत्वात्। अ
नुक्तवासागकालीन च चतुर्थ्या निषेधकत्वं। तथापि तादृशोद्देशस्य भावार्थत्वे सन्निपत्यादिविभक्त्यंतरोपस्थापि
त चतुर्थ्यन्तजन्यमंतं इति मादाय शाकताएव धूम्रादिहोमे प्रकृतिविधोद्देशो निरूपितुं स्वाच संप्रदाने प्रमात्मेक
दिवनायानुश्च आहायविपात्मिके तिभेदः अत एव वेदबोधित तत्साधननाकारोपात्मकोद्देश्यविषयत्व द्विवतेरपि लक्षण
सिद्धिः। वेदबोधितेरुक्तपानिस दर्शप्रयोगेव कृप इत्युद्देशविषयेनानि प्रसंगः। तच्छद्देव्यक्तिग्रहणान्नाभ्युदये हि प्र

योगेग्नय इत्युद्देश्यरूपे विषये निप्रसंगः। साधनताग्रहणान्नेंद्रवाय्वादिष्वप्रसंगः। आरोपग्रहणात्तु प्रदाने विभागक्रियोद्दे-
श्ये च नातिप्रसंगः। उद्देश्यग्रहणाद्दर्शादिकर्मानेसयागसाधनीभूतारोपविषये द्रव्यपात्रादौ नातिप्रसंगः। शब्दस्य वि-

धेयत्वे सत्येवार्थाश्रितत्वमेवोक्तलक्षणादेवतात्वनिर्वाहाग्नेदेवतात्वमर्थविधिमपेक्षते। भवति च तदाश्रितं। नदेवतेत्य-
धिकरणोयापि मिश्रोक्तिः। पापदर्थे विहितत्वात्तस्य देवतेति। यत्साधनत्वेन विहितोद्देश्य विषयीभूतायां सैवं सापिमात्वे-

या। संगतश्चैवं सति विधिशब्दस्य मंत्रत्वइत्यधिकरणोमिश्रोक्तिः। अर्थस्यप्राग्वेपिशब्दएवास्मिन्वाके हविस्तांगंगतया वि-
धीयते। तद्विधाने चार्थस्य देवतात्वंशाममनूद्यत इत्यादिकाया। पार्दृश्येवाविधेयत्वाग्रयणाच्चाग्नये पावकायेत्यादौ विनिग-
मनाविरहेणोभयोरपि शब्दयोरेकविधिविधेयतयासाहित्यविवक्षायां न विकल्पापत्तिः। अस्तस्यापूर्वस्याविधेयत्वे तदन्वि-
तदेवतात्वस्यैव विधिसमभिव्याहृतान्तद्धिताभिधेयत्वादर्थान्वितदेवतात्वाभिधायिचतुर्थ्या विधिविधेयत्वादर्थगतदेवता-
त्वमेव विधेययागशरीरपर्यवसानादपेक्षत एव विधिरर्थगतं विशेषं। अतः संभवत्येव तत्प्रतिपादकानां मंत्रार्थवा-

दानां त्वार्थे प्रामाण्यं नावमिकत्माय तत्र विध्यनपेक्षिते देवतायाः फलदातृत्वादौ तत्प्रामाण्यं निराकार्थनयानेयः। अ
त एव विध्यनपेक्षितेऽग्न्यादिदेवतानां तत्तत्कर्माधिकारेण तत्रैव विध्यपेक्षोपात्तप्रामाण्यसंभवान्। तदनुरोधेन
शब्ददेवतात्वसिद्धिः। शब्ददेवतात्वानाश्रयणाच्च न तत्रोत्तरपूर्वोक्तान्यतमदोषप्रसक्तिः। इति देवतात्वलक्षणानन्तरा
क्षेपाक्षेपपरिहारः॥ यत एवार्थस्य देवतात्वविधिनासौ विधेयः। अत एव तत्तद्देवतात्वं च तत्तद्धितस्य न विनियोजकत्वे
न प्रामाण्यं। विधिभिन्नस्य हि विनियोजकत्वं विधिसहकारित्वेनैव वाच्यं तृतीयादिवत्। अयं च न विधेर्विषयः कथं तत्र वि
धिसहकारितयाप्यस्य प्रामाण्यं स्यात्॥ कथं तर्हि तस्य प्रामाण्यमिति चेत्। विधेययागशरीरपर्यवसानाय विध्यपेक्षितं अ
नधिगतं अबाधितमर्थविशेषान्वितं देवतात्वं पदं तत्र मनपेक्ष्य स्वशक्त्यावबोधयतः कथं प्रामाण्ये विवादः। न हि विधाय
कत्वविनियोजकत्वविनियोगाभिधायित्वानामन्यतरेणोपकारेणास्य प्रामाण्यमिति राजाज्ञास्ति। प्रकारत्रयमप्र
न्यस्यापि यद्दुःखेन संभिन्नमित्यादेः स्वर्गस्वरूपे प्रामाण्यस्वीकारात्। तादृशस्वर्गोद्देशेन यागविनियोगपद्धतीति प्रयोज

भा० हा०
११६

116

कत्वादस्तिपरंपरया तस्यापि विनियोजकत्वमिति चेत्। भवतु न हि चतुर्थ्यंतस्य विशेषविनियोगप्रतीतिप्रयोजकत्वात्त
द्धितस्यापि तादृशं विनियोजकत्वं। सर्वथाप्यर्थविनियोगेनास्य प्रामाण्यमित्यविवादं। अत एव चतुर्थ्या उपसर्जनकारका
भिधायित्वेप्यस्य न क्षतिः। तृतीयादिवद्विधिसहकारित्वेन प्रकृतस्यार्थविनियोजकत्वे हि क्रियान्वयिकारकाभिधानम
पेक्षणीयं स्यात्। न च नाम्न एवकारकाभिधायित्वं प्रकृतस्यार्थान्वितद्रव्यमात्राभिधायित्वादिति शंक्यं। संबंधसामान्यवि
हिततद्धिताद्देवतातद्धितस्य विलक्षणप्रतीत्यजनकत्वे पृथगेतदुशासनवैयर्थ्यापत्तेः। देवतात्वस्य प्रकारतया तत्त
द्धितजन्यप्रतीतावनुभवसिद्धत्वाच्च। अन्यथोपगव इत्यादितद्धितस्यापत्याद्यर्थवाचित्वमपि न सिध्येत्। शक्यते हि प्रकृ
तिप्रत्ययार्थयोः पुरुषयोः संसर्गतयापत्यत्वं भासत इति वक्तुं। न च तद्धितस्य विध्यनपेक्षस्य देवतायां प्रामाण्ये चरुमु
पदधातीति विधिसमावे पठिताह्वा [redacted] ईस्तसोमभवतीति तद्धिताद्बृहस्पतेर्देवतात्वं सिध्येदिति शंक्यं। स्वार्थविधि
नियोगासिध्येर्विध्यनपेक्षस्यापि तद्धितस्य स्वार्थगोचरतासर्यसिध्येविधिवाक्यांतर्भावस्यापेक्षत्वात्। बार्हस्पत्यतद्धितस्य चार्थ

राम०
११६

वाहं जगत्त्वात् । तस्मिंश्च देवतायां न द्विजस्य प्रामाण्यं । चतुर्थ्यास्तु यद्यपि संप्रदाने विहितात्संप्रदानशब्दस्य कर्मणाय
मभिप्रैति स संप्रदानमिति लक्षणानुसारेण दानान्वयिकारकमेवाभिधत्ते कथं हि कर्मत्वाभिमतेन द्रव्येणानुरूपो
भिप्रेतः स्याद्यदि न तत्स्वत्वापादनं कर्मत्वापादकत्वं कर्मत्वाभिमते द्रव्ये चिकीर्षेत । ततश्च यागान्वयिकारकं लक्षणा
येवाभिधत्ते । तथापि मन्त्रस्य वचनद्विजवन्न प्रमाणं । वैदिकलौकिकानेकप्रयोगेषु देवतायां चतुर्थ्यादिप्रयोगत्वाल्लक्षणा
प्येषा शक्तिकोटिनिक्षिप्तैवा न चैतावद्दशलक्षणाया केचन शब्दा देवतायां दृष्टप्रवृत्तिकाः । येन चतुर्थ्येव पञ्चमो निवेश्यार्हाः स्युः
अत एवाग्नये पवमानायेत्यादौ पजित्समभिव्याहारमनपेक्ष्य पृथगन्वितकारकप्रतिपादनोपपत्तिः । निरूढलक्षणायाश्च
उपपत्तिप्रतिसंधानानपेक्षत्वात् । अधिकारिणः प्रतिसंप्रदानतायोग्यार्थकप्रकृतिसमभिव्याहारस्य तत्रानास्यैव निया
मकत्वस्य सत्त्वात् । अतोऽनुक्तचतुर्थ्यन्तस्यापि प्रामाण्यं मन्त्रस्य यद्यपि न मन्त्रविधया देवतायां प्रामाण्यं तथाप्यध्यापदस्तु
मानन्यतरमानेऽप्यापत्तेः न मन्त्रवत्स्येवतन न च पूर्वक्तस्य देवतात्वानुपजीवनेन देवतायामानताभिमता उपांशुयाजादि

भा॰दी॰ ११८ मंत्रात्मकपदार्थे देवतात्वे कल्प्यमिति तत्र विनिगमकाभावः। यत्तु क्तेसौ मंत्रत्वस्य कांजगतानेकमंत्रकल्पत्वस्य वि

ष्णुरूपा श्रुयष्टव्य इत्यादिलिंगस्य विनिगमकत्वमेतत्तान्न। धाकाते च देवविष्णुरात्मपोऽनेकविधत्वात्येसत्यपि विष्णुरा

त्मत्वात्सत्त्वयोगे योगरूढिभ्यामर्थविशेषप्रतिपादकेत्वनियमादेवशब्दस्य तु युगपदेकरूपेणानेकार्थप्रतिपाद

117 कत्वपाप्युत्सादिवत्तुणाविशेषवाचकत्वाद्धेतुं पंकजमित्यादौ पंकजपदार्थस्येव धर्मित्ववद्विष्णुपदार्थस्यैव धर्मित्व

मित्येव विनिगमकं वक्तुं शक्यत्वाद्देवतात्वोपजीवनेन देवतापामानत्वमपि नोक्तमप्रयाजयाज्यानुवाक्ययोरसंभवि व्यात्मप्र

त्यक्तं तितीर्दृहविरजुष्टेति च हविःसंबंधित्वेन प्रकाशनतापादेवतात्वमंतरेणानुपपत्तेः। अग्नित्वस्य च संबुध्यंतत्वेनावा

ह्ननिगदांतर्गतसंबुध्यंताग्निशब्दवद्देवताभूताग्निप्रतिपादकत्वात्।। नवपातीवर्जतश्चहेः मे क्षिवेहाप्यमेर्हविःसंबं

धः प्रतीयते। नापित्रिंशतानिवाजभागादिदेवतानाममग्निहारकत्वंसंबंधः। येनाग्नेर्देवतात्वं स्यात् नन्वस्य ख्तासान चैवं ए॰म॰

पूर्वोपन्यस्तमंत्रवर्णायास्तोत्विमयां विरोधः।। प्रयाजदेवतासमर्पकसंदिग्धार्थकसमिदादिशब्दार्थकथनपरत्वान्नयोः ११८

॥ युक्तं चैवैदिकशब्दार्थनिर्वचनं । यच्चरजतमस्या स्कन्दपोक्तेरैंद्रं पर्यं । ननु देवताविधिपरत्वात् अतएव भक्तिमात्रमितपदि
तिवा कान्ते किमर्थं पुनरिदमुच्यते किं विचारे प्रयोजनमिति पांक्तोक्तत्वेनावगन्तारितं यस्ये देवताये हविर्गृहीतं स्यात्तां
मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति निरुक्तं होतुर्वषट्कारपूर्वकाले ध्यानविशेषसिद्धिर्विचारप्रयोजनं कथयत्संगच्छ
ते । एवमेव चेद्ध्यानकाले यजमानस्याऽपि प्रक्षेपकाल इति ब्राह्मणोक्तं प्रयोजनं नान्तरो क्रियते समिदादिशब्दानां दे
वतासमर्पकत्वमनंगीकुर्वतां साग्निशब्दस्य देवतासमर्पकत्वमितिन्याय्याभिप्राये तु सर्वमेतदसंगतं स्यात् । अ
न्यदनुक्तैः पूर्वं प्रयोजनस्यसत्वात् । किंच छंदःप्रभृतीनां समिदादीनामपि देवतात्वं यास्कोक्तं देवतात्वाक
र्षांतरत्वेन यद्यमं स्यात न त्वयि यादृशी इति तुष्यिति तिरिस्यतः प्राग्भक्तित्वाभिमतकल्पान्तरैः सह समिदादिदेवत्वमप्यवस्य
म् । अतोपि शास्त्रे समिदादिशब्दार्थनिर्णयायैवमेनेरुक्तः प्रयाजदेवताविचार इति । येन च न्यायेन चतुर्थाद्ये सुसमि
दादीनां देवतात्वं तेनैव न्यायेनोत्तमप्रयाजे आज्यभागादिदेवतानां देवतात्वमिति सिद्धं तथा प्रामंत्रस्यान्त्यमात्रम् ।

यत्त्विदं हा। विरुद्धत्वेनात्र व्यधिकरणसमासः अग्रयणेन गुणेन आज्यादिसंबंधित्वेन देवताप्रकाशनं न तु प्रकृतासंबंधित्वे
त्वेनेत्युक्तं तत्र। समासे चातुर्थिकपितृयज्ञाधिकरणन्यायेन व्यधिकरणान्वयात्समानाधिकरणान्वयस्य
न्याय्यत्वेन समानाधिकरणसमासस्यैवोचितत्वात्। तदुपक्रमाद्गुणेनोपसंहारे क्रियापदगतभूतनिर्देशाविव
क्षायां श्रेयोऽङ्गीकार्यत्वात्। यद्देनेन हविषा शास्त्र इति सूक्तवाकशेषे इदंशब्दहविःशब्दयोः समस्तत्वदर्शनेन ज्ञाग
विक्कृतयोस्तयोस्तथालोचितत्वाच्च। तदुपमात्ता देवा आज्यपा आज्यमित्येतत्सारूप्यादस्य सारूप्यस्य घटितत्वपस्थि
तेः। अस्तु वेदं हविरित्यत्र गुणेन आज्यादीनामेवाज्यादिसंबंधप्रकाशनं तथापि यद्देनेन हविषा शास्त्र इत्यत्र प्रकृतस्य ह
विषः प्रकाशनमसंदिग्धं। न च तद्धोमसाधनस्य संभवति। न च होमो देवतां विना। न चाज्यादिभ्योऽन्या प्रकृता देव
ता। कृतश्चित्प्रमाणात्सिद्धेति मंत्रप्रकाशितानामग्न्यादीनामेव देवतात्वं कल्प्यं। अतः सिद्धं सूक्तवाकस्यापि शामा रामः
रुपाद्धिनीयायाः ऽनाममाणप्राप्तेप्रकृष्ट एव न चैवं विक्षुपजनीस्यादेवोचितादेवतातासिद्धिः। समभिव्याहारकल्प्य ११८

कस्मान्नासिद्धिः। इति देवतात्वप्रमाणस्य परिहारः। संभवति च तद्धितचतुर्थ्योर्बलाबलं तयोर्द्रव्याभिधानमूल
केभ्यो गुणाधिकरणोक्तसमस्तहेतुभ्यः। न च तद्धिते द्रव्याभिधानमसिद्धं द्रव्यप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। कर्मणा दृश
हन्त्याये नत स्याद्रुतसाधिकरणाविषयत्वात्। क्रियया कर्तृविकारकात्मकदेवतया यागक्रियाया एवसास्वादाक्षे
पे द्रव्यप्रतीतेरनन्यथासिद्धत्वेन कर्त्रधिकरणताया विषयत्वाच्चानवयागस्यैपद्वारेण द्रव्याक्षेपः। न तद्धितो दे
वता विशिष्टयागविशिष्टद्रव्यप्रतीत्यापत्तेः। यजतिस्तु कर्मफलभोक्तृसंयोगादिस्यादावुक्ता याप्तद्धितोक्तद्रव्यदे
वतासंबंधेन यागकल्पनाया असंभवापत्तेश्च। अस्ति च देवताताभिधानेनापि तद्धितस्य बलम्। न च देवतायाः संप्रदा
नविशेषात्मकत्वात्संप्रदाने विहितचतुर्थ्यादिवतापि वाच्यैवेति वाच्यम् एवमपि संप्रदानसामान्यविहितायास्तस्यास्त
द्धितस्य विशेषाभिधायितया प्राबल्यसिद्धेः वस्तुतः कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति लक्षणसूत्रे वास्तवाभिप्रे
तत्वस्य लक्षणत्वेनाभिप्रेतत्वात् तस्य च देवताया असंभवात्संप्रदानपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य च दद्रासर्थघटितयोगस्य

भाद्रा॰ ११९ तस्याऽभावान्न देवतायाः संप्रदानत्वं नन्वेवं चतुर्थीप्राप्यत्वान्न च तद्धितचतुर्थ्यौ हृत्करी सोद्देश्यत्वमात्राभिधायि
त्वे तु स्येस्तस्येव विचित्रस्य समभिव्याहारेण विचित्रप्रतीतिपर्यवसायित्वान्न शाह्शाज्ञिवैचित्र्यकृतं वलावलं संभव
तीस्यपिशंकसास्य देवने स्यानुशासनवशेन तद्धितस्य समारोपितयागार्थ्यनिरूपकत्वात्मकोद्देश्यत्ववाचित्वात्
119 संप्रदाने चतुर्थीत्यनुशासनवशेन चतुर्थ्या अपि समारोपितयागार्थ्यनिरूपकत्वात्मकोद्देश्यत्ववाचित्वात् अन्यथानुशा
सनवैचित्र्यस्य निष्फलत्वापत्तेः। देवतात्वाभिमतेष्विन्द्रादिषु संप्रदानत्वाभिमतेषु च ब्राह्मणादिषु हविःस्वीकारस्ति
कारणमनुक्तविधोद्देश्यत्ववैचित्र्यस्य प्रामाणिकत्वात्॥ एवं च प्रेषार्थकविध्यर्थकप्रत्यययोः प्रवर्तनाभिधायित्वे तुल्येऽपि
विधिप्रतिपादने प्रेषार्थकानां दौर्बल्यप्रयोजकन्यायेन तद्धितचतुर्थ्योरुद्देश्यत्वाभिधायित्वे तुल्येऽपि देवतात्वप्रतीतिप
र्यवसाय्युद्देश्यत्वप्रतिपादने सिद्धे चतुर्थ्या दौर्बल्यं। तद्धितचतुर्थ्योरुभयोरपि विनियोजकत्वानंगीकाराच्च न क्रिया राम॰
न्वयप्रनन्वयिकारकाभिधायित्वेन विपरीतवलावलापत्तिः। पश्चद्देवतात्वेन निर्णीतोऽर्थः तद्वाचकः शब्दो विधिना चतुर्थ्यंत ११९

त्वेनविधेयत्वात्प्रथमंदेवतात्वेननिर्णयेनभवितव्यं।देवतात्वनिर्णयश्चोक्तरीत्यातद्धितादेवझटितिसंभवतीतिचतु
र्थ्यास्थलेचतुर्थ्यंतशब्दस्यक्लृप्तत्वेनापिनविपरीतवत्तापत्तिः।प्राथमिकलाघवानुरोधेनजघन्यगौरवस्यफलमुखत्वान्याये
नस्वीकर्तव्यत्वात्।नहितच्चतुर्थ्यावैलाबल्यात्स्वेपपरिहारः।यथाचयागादिविधिसमभिव्याहारेतदपेक्षावशेनणीततास्य
र्यपाचतुर्थ्यादेवतात्वावगमोनतथामंत्राच्चतुर्थ्यंतात्मादिपदयुक्तादपि।नतरांतादृशपदरहितानां॥सर्वेषामपिमंत्रा
णांजपेविनियोगसंभवात्।यागादौतद्धिनियोगानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्त्यामंत्रप्रकाश्यार्थविशेषगतयोग्यत्वापालो
चनसहकृतयापरंप्रतीयमानंदेवतात्वमत्रप्रमाणकेनवह्नीये॥यावताचकालेनमंत्रविनियोजकाह्लिंगाद्वाक्याद्वा
मंत्रविनियोगःप्रतीयते।श्रोततद्धिनियोगस्थलेचमंत्रार्थत्वालोच्यते।तावताकालेनयागादिविधिसमभिव्याहृतया
चतुर्थ्यादेवतात्वमेवावगम्यतइतिभवतिचतुर्थ्याःप्राबल्यं।याचाग्निर्ज्योतिरित्यादावश्यादिपदेनतत्रविमर्शाद्देवतात्व
लक्षणप्रामंत्रस्यदेवताप्रकाशनार्थत्वनिर्वाहायकल्प्यमानाकथमिवतस्यदेवतात्वेप्रामाण्योपपादकत्वेनशक्ता

वक्तुं। न च सा चतुर्थी गतलक्षणा तु सा। अनुपस्थितोपस्थित्यपेक्षया विशिष्टात्मनोपस्थितस्य निष्कृष्टात्मनोपस्थितो
लाघवात्। यद्यपि द्वितीयायामपि लक्षणयानुपस्थितदेवतात्वोपस्थापनं तुल्यं तथापि देवताया उद्देश्यात्मकत्वात्सिद्धस्यै
वोद्देश्यत्वात्तद्विपरीतसाध्यत्वात्मककर्मत्वं बोधयन्ती द्वितीया न मंत्रसाम्यं लभते। न तरां बलवत्वं। आनर्थक्यप्रतिहतत्वे
न तु प्राबल्यं यदि द्वा चिरायते न तत्रिक्रमः। यत्तु पांचमिकन्यायेन चतुर्थ्यपेक्षया मंत्रस्य बलीयस्त्वोपपादनं तत्र क्रमः पा
गद्धिना चतुर्थ्यन्तं कश्चिदुद्दिश्य त्यागं इह विस्मजे द्विविज्ञाते कोसावित्याकांक्षायां यदर्थस्य देवतात्वं निर्णीतं स एवाद्दो। वि
धेयतया निर्णीयत इति प्रथममर्थविशेषस्य देवतात्वनिर्णयेन भवितव्यं। तत्र चोक्तरीत्या चतुर्थ्येव बलवतीति न
तद्विरोधे मंत्रादर्थगतदेवतात्वनिर्णयः। तद्वितेन चतुर्थ्या वा देवतात्वनिर्णयोत्तरं च दाशमिकन्यायेन तद्विधिमुपेक्ष्य प्रा
हृ विधिवेलायां यदि पांचमिकन्यायेन मंत्रगतः प्राप्त एव विधीयते न तावता चतुर्थीमंत्रयोर्देवतात्वनिर्णये विपरीतव
लाबलपत्तिः। न हि प्राबल्यदेवतानचोद्यार्थत्वं देवतात्वं येन तन्निर्णये मंत्रस्य बलीयस्त्वेन देवतात्वनिर्णये बलीयस्त्वमवही

येनाच चतुर्थीमंत्रयोर्बलाबलाक्षेपपरिहारः देवताविषयाणां षोषदोषणा विशेषाणि णी अनंतदेववागेषासनां तोषाय
जायतां ॥ ॥ देवतावादः समाप्तः ॥ पृथगिति यजति ददातीति निर्दिष्टभक्तिभ्यां धात्वर्थभेदभिन्नभावनोक्तिवदग्नये
प्रजापतय इति सुस्थितभक्तिभ्यां प्रातिपदिकार्थभेदभिन्नदेवताप्रतिपादनमुचितमित्याशयः। ननु न प्रत्येकं चतुर्थीतः प्र
त्येकं देवतात्वं चतुर्थीतोहितत्कल्प्यं गुणापरे चैकवाक्येऽनेकाश्रितमेकमेव कल्पयितुमुचितं। आह चेत्थं नयविवेके
भवनाथः। नन्वेवं पदद्वये चेति वाक्यं न तस्य व्यवस्थात्वस्यात्। अग्निहोत्रवाक्ये विधित्सितायाः केवलाग्निदेवताया अग्नि
प्रजापतसस्या। प्रीतेकदेवताकाएकगायके नैतेन प्रस्थापनासंभवादिति चेत्परिहृतमेतत्त्रेधा वरदराजेनां चतुर्थी
भेदचकाराभ्यां जातं विमर्शद्रूपं प्राथमिकावगमं देवताद्वयं विधेयमित्येवंरूपमादाय तन्त्रस्यत्वमुच्यते न स्थापितत्वे
न। यद्वा यद्द्वमेये चेति अनुपसर्जनविध्यपेक्षया उपसर्जनविधित्वेन विलंबितप्रवृत्तिरग्निहोत्रमिति विधिर्बलवद्गतोपे
तदेवतांतरं विधातुमशक्तः सन्नप्यग्निं विदध्यात् स च विहितदेवताप्रातेनैव विदध्यात्तथा दृष्टेन च पदद्वये चेति वाक्यादेव

भा द्री॰ सप्रायम इति तस्य व्याख्यानं यद्वा ऽग्निहूपाधिष्ठानविशिष्टकाङ्क्षविधानार्थं प्रहृत्तेन विधिना ऽर्थादधिष्ठानविधिरास्ते सत्यः
१२१ यम्प्रये चेति वाक्यादधिष्ठानत्वेनाग्निप्राप्तो न तदाक्षेपः कर्हि मुचितः इत्यधिष्ठानापेक्षया तस्य व्याख्येति द्विविधं परिहारम
भ्युपेत्याह चाकारार्थस्य चेति। स एव कुतोऽनन्वाहतस्येति। अत एवेति अग्ने पूर्वाहुतिः प्रजापतेरुत्तराहुतिरिति श्रुतिविरो
121 धान्मनोऽज्ञातमंत्रयेनाग्निर्ज्योतिरित्यादिमंत्रेषु अग्न्यादिशब्दानां देवताधिष्ठानैकदेशाभिधानद्वारेणालाक्षणिकत्वेन ता
प्रकाशनार्थत्वं प्रसंगादित्यनुक्तं हेत्वन्तरं समुच्चयार्थश्चः। तत्समुच्चितो। अत्रैवं वदराजः पूर्वं प्रवृत्ताग्निविधिमपेक्ष्य प्रजा
पतिर्विधीयमानः उत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे उत्पन्नशिष्टइव न निवेशं लभेत। अग्निसमुच्चितं प्रजापतिविधिस्त्वाग्नेः प्रजा
पतिं प्रति शेषत्वप्रसक्तेः सोमविशिष्टयागविधेरिव यागप्रति सोमस्येत्याहास्य तत्र द्वितीयदोषपरिहारार्थमन्यतः प्राप्ता
ग्निपरमग्निश्च वृः। अन्यतः प्राप्तहोमाभिषवसमानकर्तृकत्वविशिष्टमप्रमाणविधिनाऽन्यथा होमाभिषवयोर्न मप्रमाणा राम॰
गत्वं तथा येनैव प्रजापतेः संगत्वमित्याक्षेपः। स्याद्यपरिहृतं यथा चेति। अग्निबाधकत्वमिति मावपसंयोग्युह्वीहेतस्यरूपास्य १२१

नवाधकत्वमित्यतः परस्परमितिशेषः। चतुर्थीविहितत्वेन प्रजापतेरिवपूर्वप्रवृत्तत्वेनाग्नेर्वाधकत्वमपि समुच्चयवि
धिनैवायोग्यत इत्याशयः। अग्निसमुच्चितेत्यस्यसायमित्यादिः। मंत्रवर्णप्राप्तत्वेत्यत्र मिश्रलिंगेत्यादिः। वृत्तिप्रसवार्थ
विधानेपीति कालद्वयगतदेवताप्रकाशकतयाद्वयोरपि मिश्रलिंगकमंत्रयोःकालद्वयेप्यव्यवस्थयाप्राप्तयोर्व्यवस्था
र्थत्वेन वार्त्तिकादिविधिवन्मिश्रलिंगकमंत्रविधिरप्युपपत्तेर्नतद्वशेनकेवलाग्न्यादिलिंगकमंत्रयोःपर्यदासप्रसक्तिरि
त्याशयेनैवोक्तिः। नच मिश्रलिंगकमंत्रयोर्मुख्याग्निसूर्यपदसामानाधिकरण्यानुरोधेनतद्घटकसूर्याग्निपदयोर्गौ
ण्याऽग्निसूर्यपरत्वाद्व्यवस्थितदेवताप्रकाशनार्थत्वेनाव्यवस्थयैवप्राप्तिरितिशंक्यं। न्यायस्तूपोदाहृताउभाभ्यां सायं
हूयते। उभाभ्यां प्रातर्न देवताभ्यः समदं दधातीत्येवंरूपात्तद्विधिवाक्यशेषेणतत्तत्कालाग्निसूर्यपादयोःसामानाधिकरण्य
बोधात्। सूक्तवाकन्यायेनमिश्रलिंगकमंत्रयोःस्वाहाकारस्यपदत्वांगीकारेणाग्निर्ज्योतिरित्यस्यसायंसूर्योज्यो
तिरित्यस्यप्रातरितिप्रसक्तविभज्यविनियोगनिरासार्थत्वेनोपपन्नाभ्यांतद्विधिभ्यांनेतरयोःपर्युदासप्रसक्तिरित्याश

भा द्वा. १२२ येनापि रीतिकश्चिन्नयद्दिकश्चिद्दृष्टास्मादित्त्वादीनामपि योजकत्वाच्च कार्यगृहीततमास्यार्थकेणाश्चादिप्रदेनेनैसमुच्चित
स्वार्थाभिधाने सत्येकपदाभिहितत्वे कार्यविधानेन वाक्यभेदपरिहारः इति । ननु मधुपेसाहागोरवापत्तेश्चेति । नन्वेकत्वेन
व्यक्तिसाम्येन वा कत्त एव रूपेण व्यक्तं यत्तरं तोऽनुमतश्चाह । अन्येनोपमानेनेति । अन्येन सामान्येनोपमानेनेत्यर्थः । नत्वेतत्त्वेनान्येन वि
षसादृश्यं लक्षणिकत्वेन प्रतीयत इत्याशयः । ननु रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादिवदभेदेऽपि संभवत्येवोपमा
ऽत आह । न च अन्येनेति । तत्राप्यगत्यादिनोपाधिकं भेदमादायैवोपमेत्याशयः । न च पत्न्यतेगत्यभावः । यागेगोणत्वावृत्त्या
रूपेण पदेष्वाकृत्यैसेगोणी निमित्तानामायत्तिव्यात्मनिमित्तकथने समानमित्यन्येनेत्यादि विधि मूलरूपत्वाद्विशे
षकत्वेन केवलस्तु स्वपेक्ष्यप्रयोजनलाभादित्याशयेनाह । प्रदात्विति केचिन्नाय मुख्यार्थकृतः ॥ मिश्रा यथा । अन्ये
त्विति । अनुपद गुणसंबन्धाभिप्रायश्चासो गुणसंबन्धश्चेत्यर्थः । यस्य गुणस्य संबन्ध इति वा । आधेयत्वाविधित्वेन शाक्य एम. १२२
मानशब्दात्प्रतीयमानस्य गुणाभिहृपितस्य संबन्धविशेषस्यैव शास्त्रीतत्वात् । निपन्नोऽत्र सप्तमीस्यात् । नतन्वयेऽप्यद

वपद्धोषस्यदेवतात्वरूपसंबंधविशेषस्यार्थवादादवप्रतिपत्तेः कथं तत्त्वस्यतोः द्वितीयेस्त्वित्यस्य तद्गुणानिरूपित
इत्यर्थः ॥ तथा च तद्गुणानिरूपितस्य किंचित्संबंधस्यानतः प्रतिपत्तो तत्त्वस्येति वाच्यं तथा सति तावन्निवाइति
वाक्यशेषात्स्त्राग्यस्यदीयादिज्योतिः समुदायस्य विधेयत्वात्प्रतीतिर्ज्योतिष्टोमशब्दाद्भवति तन्निरूपितोनकोपि संबं
धस्तस्माद्वाक्यशेषात्प्रतिपन्न इति कथं तत्त्वस्येति नात्रयोच्येत वाक्यीयविधानादिदोषनिरसनगुणविधित्वोपपत्तेः शब्दः क
र्मणोनामत्वेन प्रवर्तमानः प्रवृत्तिनिमित्ततामभिमतं गुणसंबंधं शास्त्रात्प्रतिपन्नं निमित्तीकृत्य प्रवर्तते तत्र त
त्त्वस्येति । तत्र तथा सति चित्राऽप्रयुक्तेन शब्दानामपि तत्त्वस्येति ये वनामतापत्तेः । उत्पत्तिविधिनोर्थवादतो वा
ज्योतिनं तत्त्वसंबंधं निमित्तीकृत्ये च तेषां प्रवृत्तेरिति चेत् । न । प्रतीयत्वसंबंधोर्थः शब्देन बोध्यते तद्धरवशादभ्युपगतिनिमि
त्तं । अग्निहोत्रज्योतिष्टोमवैश्वदेवादिशब्दानां योगिकतया त्वात्प्रतिपन्नगुणसंबंधार्थबोधकानां संभवति तादृश
गुणसंबंधनिमित्तत्वं चित्रादीनां तु रूढतया तादृशगुणसंबंधकर्मबोधकानां कथं तादृशगुणसंबंधनिमित्तत्वस्या

भा० द्वा०
१२३
123

त्। नचैवमप्योगिकावर्णसमिदादिपदानां तत्त्वव्याख्यानाया विषयत्वापत्तिः। तेषामपि लाक्षणिकतया तादृशगण
संबंधकर्मबोधकत्वात्। न च लाक्षणिकानां गंगादिपदानां लक्षणावच्छेदकीभूततीरत्वादिप्रकारकबोधजनकत्व
नियमान्न दर्भादिपदानां तथा बोधकत्वं संभवतीति वाच्यं गंगापदगतसाप्रतिकलक्षणाप्रयोजनभूतस्य तीर
गतशैत्यपावनत्वस्य निर्वाहाय गंगापदेपि गंगासंबंधित्वेनैव तीरबोधकताया वश्यमुचितत्वात्। अन्यथाऽवर्त्त
मानेवर्त्तमानोक्तिः स्तस्यार्थनिहेत्वधिकरणयाकरोक्ते निरुक्तार्थकत्वापत्तेः। यदि हि भूतभविष्यदर्थकलकारे
णैव वर्त्तमानार्थकलकारेणापि भूतत्वाद्याकारेण भूतादिकालो बोध्यते। तदा को विशेषो वर्त्तमानोक्तौ यदियस्तु
स्यार्थो भवति नेतरोक्तिरिति। न चैवमालंकारिकमतानुसारेण गंगात्ववर्त्तमानत्वादिप्रकारकस्य च बोधो लक्षणा
यास्वीक्रियतामिति वाच्यं। तस्य बाधितत्वात्। आहार्यबोधस्य च पदादस्वीकरणात्। अतो लाक्षणिकपदस्य शक्यसंबं
धित्वेनार्थांतरबोधकत्वमभ्युपेयं उक्तं च न्यायसुधाकृताऽभिधेयाविनाभूतइति श्लोकभाष्यावसरे मात्रलक्षणाहेतुत्वे राम०
१२३

नाविनाभावोपादानं। तस्मात् संबंधमात्रे राशब्दतात्पर्यवशादुपपत्तेः किं तु अभिधेयसंबंधित्वरूपादरश्च दर्शनार्थमि
ति। न चैवं चित्राशब्दस्य दर्शितुलक्ष्माऽयनापत्तिः। लाक्षणिके पि तस्मिन् चित्रत्वविशिष्टत्वेन संबंधस्य वृत्तिनि
मित्तत्वात्। तस्य च शास्त्रे तद्रूपप्रतिपत्तेः। न च मुख्येन शब्दस्य तदापत्तिः। तस्मिन् गौणतयाऽभिधेयसंबंधित्वरूपा
दराभावात्। उक्तं श्लोकश्लोकव्याख्यावसरे लक्षणागौणयोरेषा विवेकसिध्ये तदादराभावोऽन्यायसुधाकृता सूक्ष्म
लिंगसमवायोदाहरणायोग्यतदादरत्वेन प्रसिद्धमपि गौणत्वं न स्वीकृतम्। अतः सर्वमनवद्यं यद्भाष्येन प्रोद्
नयत्रये गुणो विधिरित्यतः। विध्यंतरप्राप्तिं नेतनिमित्तीकृत्य तत्र प्रवृत्तेमानः स प्रवृत्तस्तत्र प्रासाय गौणो भवति। वैश्वदे
याद्ध्यामिक्षायागीयदेवताविधिरेव तत्र प्रस्थशास्त्रे। यथैव प्राप्तहोमेऽ प्राप्तस्याप्यग्नेः सायंहोमे प्राप्ति मात्रे रागाग्निहोत्र प्रा
प्तेः सायंप्रातः अनुष्ठीयमानकर्मणो नामधेयं तथाऽत्रयागसमुदायेमध्ये समस्तवशात्तानामविविध्यैवैषां देवानामां आमिक्षाया
गे प्राप्तिमात्रे ण स्वष्टयागसमुदायनाम त्वविशकातन्त्र वैश्वदेवशब्दस्य वक्तुं आज्ञोति प्रोमशब्दे पि तानि वा इति प्रासङ्गदोषात्

भा॰ दी॰ त्रिद्धरादिः सोमस्तृहाय एव विधित्सितो गुणः। अहं वा इहीत्वा चमसं वोमीय स्तोत्रमुपकरोतीति शाद्वं च तत्र ख्यश्या
१२४ त्वा। चतुर्थी स्येनन्निमित्तं प्राप्ति माहाय ज्योतिष्टोम शब्दस्य नामत्वोपपादनात्॥ अर्थवादमप्यादाय प्राक्तन एव
न त्र ख्यन्यायो योजयितुमिस्यतिशाया परमुभयार्थवादो हाहत्यो मूले। चित्राशब्दे च चित्रत्वविशिष्टस्त्रीत्वस्य वि
184 धित्सितगुणस्य विध्यंतराद्प्राप्तेर्न तत्र ख्यन्याय इति न काचिदनुपपत्तिरिति। नन्वभ्युदये ष्टोमध्यमादिद्रव्योद्देश
न विहितदेवतानां द्रव्यानंगत्ववद्देवतोद्देशेन विहितस्यापि द्रव्यस्य न देवतांगत्वापत्तिर्यागगर्भत्वितसंबंधस्यैव विधि
त्सत्वाद्विषयत्वादत आह किंवेति। अथैकप्रस्तरमांगं प्रजिकस्यनागो एवं चप्रहत्तुं वैश्वदेवीपदेन विश्वांदेवानुद्दि
श्यामिक्षापदेन द्रव्यपरिविधिक्रमः। चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्र वार्तिककृन्मते जुहोतेस्तत्र द्रव्यगुणा जुहोति एतस्वेनावि
केसादिति न्यायेन प्रक्षेपाधिकयागवाचित्वेपि विधेयतायाविशेषणीभूतप्रक्षेपमात्रपर्यवसायित्ववद्वैश्वदेवीपदस्य रा॰ म॰
देवताविशिष्टद्रव्यवाचित्वेपि तदुद्देश्यतायाः संभवस्य वदेवतामात्रपर्यवसायित्वमत आह। एवं चेति। ननु वर्षास्वृथका १२४

रस्य त्रयोगाश्रयणाद्गौरवमयाच्छंसनादिवाक्यभाय पाठबाधवधागकल्पनागौरवमयादिहापि तद्बाधो न्तुजन्त्राह किं चे
ति। स्यादेतत्। देवतानां कर्मण्यनधिकारादत्र्लीकस्य विश्वेदेवकर्तृकत्वकल्पनमत्र्जिनिमित्तत्वं संभवतीति दैश्व
देवेशवदस्य कर्मविशेषकत्वाति पात्वज्ञापनमात्रपरोपमर्थवादो देवताविधिप्रतिषेधात्तितत्राह किं चेति। न
चोत्पन्नस्य न शिष्टवलाभावे पि गुणाधिकारो क्रवलाबलान्तरस्य द्वावाक्यं विकल्प इति शंका। इतरबलाबलानु
रोधेन कर्मान्तरकल्पनाया आकरदृष्टत्वेनागत्या विकल्पस्याभ्युपेयत्वात्। वैश्वदेवीशब्देन विश्वान्देवानुद्दिश्यामि
क्षापदेन द्रव्यविधौ च न बलाबलान्तरस्यापि संभवतीत्यपि द्रष्टुधीभिरूह्यं॥ ॥अनर्थेति॥ हिंसादिनिषेधेऽनर्थो नरकादि
दुःखं। तद्धेतुर्हिंसादीति व्याख्येयं। नातिरात्रे षोडशीनं गृह्णातीत्यादौ अर्थः प्रकृतक्रतुफलमात्रे अतद्धेतु कर्म षोडशि
ग्रहणं॥ तस्य न क्रतानिशयहेतुत्वात्। दीक्षितो न जुहोतीत्यादौ अर्थः क्रतुफलमेव। तद्धेतुत्वं न द्धेतुविपरीतरूपत्व
त्वं तत्त्वतिवंधकत्वमितियावत्। नानादृष्टं कर्माणि होत्रादि। एवं च नात्र सकलनिषेधाव्याप्तिलदोषः॥ भाट्टैकदेशीनामम

भा द्वा· तमाशंकतव्यैनन्वितित्वस्य व्यवधाने ।ननु यद्यपि धात्वर्थाद्व्यवहितं फलं जातं तथापि समासं विना न तदन्वययोग्यतेति
१२५ दुराशयः ॥ नच प्राग्भावात्मनो वर्जनस्य कथं कर्तव्यतेत्यपि शंक्यं । योगक्षेमसाधारण्यात् कर्तव्यतायास्तत्रापि संभवात् । स्व
त्व । अवश्यं च रागप्राप्तप्राप्तस्य मासमनिषेधेषु नत्वियमुपेयादीत्यत्र नञ् हो जीस्यादित्युक्तं त्वंगत्वाभिमतेषु इत्यमेव स्वी
125 कार्यं न चाविहितमंगं भवतीति प्रसिद्धेः । कर्तव्यतयाऽवोधितस्य च विहितत्वासंभवात् । पञ्चम कर्तव्यतयावोधितं ना
ऽपेक्षणं तस्येति कर्तव्यताकांक्षा हानस्य प्रकरणेन ग्रहणानुपपत्तेश्चेत्याशयेनाह एवमिति । धात्वर्थानन्वये दृष्टान्तमविध्यर्थ
फलं जायते न्वयमुपपादयति । नापीति । राजपुरुषमित्यादिस्थले राज्ञोऽन्वितस्य सतः पुरुषस्य कारकोपसर्जनत्वमित्युप
पादयितुमिनपदस्येति । ननु नञः सुबंतसंबंधे नित्यसमास इति दुराशयेन तन्निराकरणस्याकर एव स्फुटत्वात् । वस्तु मा
राप्रयुक्ताश्यतिद्याश्रवणांभ्युपेयत्वाच्च । प्रवर्तनोपसर्जनत्वेनेति । उपपादितमेतदधस्तात् । लिंक्त्वाद्येनेति तदर्थमेतस्यार्थः रम·
। नञ्श्चेति । ननु यस्य शाब्दस्य प्रत्ययशक्तिलाघवकल्पमेव तस्य सुस्थभावः नच नञः स्वसंबंधिप्रतिपक्षे शक्तिरस्ति । अनंतरमे १२५

वर्त्तनस्य न हि विरुद्धयोर्नञर्थः सत्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अतः कथमेतत्। कथं च नास्तीत्यत्र नञः प्रतिपक्षबोधकत्वे दृ
ष्टान्तत्वात्। घटो नास्तीत्यादिस्थले ऽभावस्यैव प्रतीतेः। न हि प्रवर्त्तनाया निवर्त्तनेव सत्त्वस्य प्रतिपक्षभूतमसत्त्वं नाम भा
वान्तरमस्ति। कथं च निषेधान्तर्गतानां भक्षयेदित्यादिविधिप्रत्ययानां प्रवर्त्तनाभिधायित्वमुपपद्यते। यतो यश्चैतं न भक्ष
येदिति रागप्राप्तानुवादेन नेति नञा तन्निषेधो बोध्यत इति तव मतं। न च शब्दव्यापाररूपायाः प्रवर्त्तनाया रागतः प्राप्तिः सं
भवति। येनानुवादो वक्तुं शक्येत। कथं च विधिना नञा च प्रतिपादितयोः प्रवर्त्तनानिवर्त्तनयोः परस्परविरुद्धयोर्वि
रुद्धस्य विधेयभावेन मिश्रो नयो निरूपयितुं शक्यः। अत्र भवेदेतत्। नात्र विधिः किं तु लिङादिप्रत्ययेन तु विधिफलभूतो रागतः प्रा
प्तः कुर्यामिति संकल्पो लक्ष्यते विरोधिवचनस्य नञा तद्विरोधिनं न कुर्यामिति प्रत्ययमादधानो निषेधको भवतीति। ननु च
प्रवर्त्तनावाचिना प्रत्ययेन कुर्यामिति संकल्पस्याभाववाचिना नञा तद्विरोधिसंकल्पान्तरस्य च लक्षणामपेक्ष्य पर्युदासे
समाश्रयणं सा निरूपणा लक्षणा पाश्रयत्वेना काम्यस्य पर्युदासा निषेधस्य पर्यवसायव्यवहारस्यासंभवापत्तेः। विध्यभावे

भा॰ द्वा॰ चनकुर्यामितिसंकल्पस्यैककर्त्तृत्वाप्रतीत्यसंभावान्नकुर्यामितिशब्दवत्त्वभक्ष्यपोदितस्यापिनिवर्त्तकत्वासंभवापत्तेः
१२६ किंचाचारणिकरणोनब्राह्मणंहन्यादित्यत्रब्राह्मणागतपुंस्त्वाविवक्षावद्दर्शनार्थस्यापोब्राह्मणाइत्युक्तेहननप्रतिषे
126 धतःब्राह्मणेप्रतिषेधेवालिंगंनातद्द्वीयतेइतिश्लोकस्यविवक्षणार्थःप्रतिषेधविधिपरोहिविधायकइत्यादिग्रंथोद्देधा
न्यायसुधायांव्याख्यातः।नञर्थगोचरप्रवर्त्तनाबोधकोविधिरित्यभिप्रायोनञ्समहितोविधिःनिवर्त्तनाबोधकइतिचेत्तिन
ञ्यद्यपिकेवलनञोनिवर्त्तनाभिधायित्वप्रदर्शनार्थस्तत्रत्यवार्त्तिकस्यव्याख्यानावसरेन्यायसुधाकृतोक्तेकधाभिप्राय
गोचरोऽस्यश्लोकस्यदर्शितः।तथैवनिरुक्तंतस्मात्तदभिप्रायश्लोचरोमूलेपि।तथापिनञस्सद्वितीयस्याख्यामप्युपेक्ष्यकथं
केवलनञोनिवर्त्तनाभिधायित्वमुपन्यस्यतोभावनाप्रवर्त्तनावाचित्वेनविधेरभावयाचित्वेननञ्कस्यविशेषणकस्यनिव
र्त्तनावाचित्वंकल्प्यमितिसाकांक्षायोविनिगमनाविरहेणोभयोरेवतद्वाचित्वंकल्पयितुमुचितं।पंकजपदस्यश्रवणानंतरं ए म॰
जायमानपद्मत्वप्रकारकप्रतीतिबलेनकल्प्यमानशक्तेःपंकपदजनिधात्वोःस्वीकारवत्।यद्वाविधिरेवनिवर्त्तनावाचको १२६

वक्तुमुचितः। नञो निपातत्वेन द्योतकत्वात् तथाहुर्णकृत्साधिकरणो। चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः। क्रियते
संशयोऽस्मिन्नेनोपसर्गनिपातयोः। तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते। यदर्थद्योतको तौ तु वाचकः स विचार्यत इति
अत्र अपि च निपातानां द्योतकत्वेन नञ एव द्योतकत्वमभ्युपेयं तथा सत्येव ब्राह्मणादिसादेन नञ्द्योतितशक्तिरेकब्रा
ह्मणपदेन ब्राह्मणाभिन्नबोधे सति उत्तरपदार्थप्राधान्येन तत्पुरुषत्वं निर्नच्चैवं वार्त्तिककारैः केवलनञो निवृत्तनामिधा
यित्वे यत् ब्राह्मणं हन्यात्तेनोति वचनव्यक्तिर्यो पन्यस्ता यथा वा नञ विश्यो उभयोर्निवृत्तनामिधायित्वे हन्तव्यस्यापि ए
गतः प्राप्ते वृत्तिहननमपेक्ष्य यद्ब्राह्मणाहननं तन्न कुर्यादिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता एकस्मिन् पदे धात्वंशेऽन्तु वादः प्रसज्यप्रति
षिद्धिरिति वेद्यं ब्राह्मणं भवानत्र हननमपेक्ष्य यो ब्राह्मणस्तं न हन्यादित्यादिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता तथा केवलविधेर्निवृ
त्तिनामिधायित्वे तदभिप्रेतेऽन्यापि वचनव्यक्तिः प्रदर्श्य तत्र दर्शनीया वा भवजेति चेन्न। उभयोरभिधायित्वे या वचनव्यक्तिः
केवलविध्यभिधायित्वे पि तस्या एव स्वीकारात्। द्योतकस्यापि नञो वक्ष्यमाणार्थत्वात्। किं च विरोधिमात्रे लक्षणा नञो वन

भा॰ दी॰ त्वेनिवर्त्तनाप्रतीतिरूपाते निवर्त्तनात्वेन प्रतीतस्यैशात्तयं जरंवास्त्वीक्रीयते नायोनिवर्त्तनात्वेन प्रतीतस्याभावेऽयंमानिवर्त्तेय
१२८ वहाराऽसंभवापत्तेः। यद्येवहि तदन्यवाचिनापि नञाऽतदन्यत्वप्रकारकएव वोधोजन्यते एवंतर्हि रोधिवाचिनापितर्हि रो
धित्वप्रकारकएव वजनंपितुमुचितः। एतेन विधिसमभिव्याहृतस्यनञः क्रतुसशात्तेव निवर्त्तनाभिधायित्वमितिमव
127 देवीहितीयोपिप्रकारोनिरस्तः। वाचकयोनकत्वापत्त्याप्रसिद्धयोर्विधिनञोर्वैपरीत्यकल्पनाया अन्याय्यत्वात्स्वयस्वप
हाचकत्वमविवक्षितस्वार्थकपदस्समभिव्याहारलभ्यं तत्समभिव्याहारस्यजत्र योतकत्वात् न द्वितीयः। यतः प्रवर्त्त
नायञ्निवर्त्तनायाश्चापि धात्वर्थानुरक्तभावनाविषयत्वमवश्यमभ्युपेयं। एकविषयत्वेनैव विरोधनिर्वाहात्। विधिवन्नि
षेधस्यापि वाक्यार्थरूपाभावनाविषयएवेति न्यायसुधोक्तेश्च। ततश्चावश्यकल्प्येशक्यंतरे विषयविषयित्वोः स
मानाभिधानस्त्रुसान्वयलाभाय विधावेव तत्स्वीकार्यं नतु वाक्यीयतदन्वयापादकोनञि शक्यंतरस्वीकारउचितः। अ राम॰
तोनञ्श्चेस्यार्थिगमयतीसंजोयथोः युक्तइतिचेतामैवं। यद्यपि विरोधित्वे वोधकत्वं नञो न स्वाभाविकं तत्साहृश्यसमभा १२८

वेष्वतद्व्यत्वं तदत्यन्ताभावाश्रयत्वं विरोधश्चानयोर्यथाः घटप्रकीर्त्तिताः इति चेद्वाक्ये निर्दिष्टस्यादृश्याद्यर्थान्तरस्य हि रोधस्या
प्याभावप्रतियोगित्वेन लाघवाद्भावगोचरत्वात् स्वप्रकाशत्वप्रतीतिनिर्वाहि शक्त्यं तदानाक्षेपात् । अभिमतं च विरोधाच्च । तथापि
घटत्वनिषेधगतनञो निवर्त्तनाभिधायित्वाभिप्रायेणासम्पद्यः एव ग्रन्थः । यथा हि पंकजपदानन्तजायमानपद्मप्रत्यय
का एकप्रतीतेः पंकशब्दादिगतकृत्स्नशक्त्यालक्षणायावाः निर्वाहान्ते निर्वाहार्थशक्तिः कल्प्यते एवं निषेधवाक्यश्रव
णानन्तरं जायमानाया निवर्त्तनात्वमभावप्रतियोगित्वेन तद्देव प्रतीतिनिर्वाहः शक्तेन तन्निवृत्ते । विजातीयपदात्म
कत्वात् । तच्च शक्यं तत्र लिङादिनिष्ठं तत्र हि नञि लिङर्थे च शक्यतावच्छेदकं विधिवाक्यगतलिङादिनिवर्त्तनाप्रतीत्यापत्तेः
द्योतकत्वे नञस्तत्राभावान्वये इति चेत्तर्हि नञ्विशिष्टलिङः त्वं शक्यतावच्छेदकं ब्रूहि । कुतो रहस्यमिव क्रीडयाः । न हि शक्यं
तद्गतशक्यतावच्छेदकत्वादस्य द्योतकत्वं शक्यानिर्वचनेन तथात्वेऽपि चेत् । मा कुर्वित्यादौ तथा प्रतीत्यनापत्तिः । अथाभाव
वाच्यस्य विशिष्टप्रवर्त्तनाविरहस्य त्वेन निवर्त्तनावाचित्वं अभावः प्रवर्त्तनेति शब्दाभ्यां निवर्त्तनाप्रतीतिनिवारणाय

भाट्टा०
१२८

व्यपेतित्वस्यपेतिच ग्रहणामिति चेन्न । नाम्नेय प्राचीनस्तत्रद्धपरीनामभिधायीति विरुद्धयोः प्रवर्त्तनावाचित्वनिवर्त्तनावाचि
त्वयोः सामानाधिकरण्येनावच्छेद्यावच्छेदकभावासंभवात् ॥ आरादित्याद्यनुरोधेन विरोधानभ्युपगमेपि वा सामान्य
तो विरोधि श्रुती तिभ्रनव्रतेन नञ्कृतन्न एव विरोधि विशेषनिवर्त्तनायां शक्तिकल्पनोचिता । तस्य येन सामान्यसंबं
धः कृतस्तस्यैवतेन विशेषसंबंधः स्वीकार्य इति न्यायस्याप्यत्राभिधानुपपत्तेरुत्तरावाचः प्रवदितो निर्वपेदिति वेदवा
क्यानिर्णीयापोऽकस्य लौकिकपदार्थसंबंधावधारणेपि तुल्यत्वात् । ननत्रोयोजकत्वे च न पृथक्पदत्वव्यवहारः स्यात् । नहि
विहरतीत्यादेः पृथक्पदत्वव्यवहारोऽस्ति । न च तत्संगच्छतेपि अवाचकस्य पाकं पदमिति लोकप्रसिद्धविषयत्वात् ।
अर्थशून्यस्यप्रातिपदिकत्वाद्यसंभवेन सतः सुवाद्यनुत्पत्तौ सुप्तिङन्तं पदमिति शास्त्रपरिभाषाप्रसक्त्यविषयत्वात् । नान
ञो निवर्त्तनावाचित्वेनुत्तिष्ठादेर्द्योतकत्वेपि न पृथक्पदत्वप्रसिद्धिविरोधः । स्याप्यभिधायित्वेनैव तन्निर्वाहात् । किंच न
ञ्चैतिप्रष्ठलिङोनियन्तृनामभिधायित्वमंगीकृत्य नञो योजकत्वं वदतो यत्तस्यार्थायाउ लिंदयाऽन्नेतिवाक्यप्रयोगः कदापि न

रामः
१२८

न स्यात्स्यान्निर्वर्त्तनानुवादस्य केवलमनर्थविधानस्य चासंभवात्। न च लिङ्गादेर्योनकत्वेपि दोषसाम्यं भावनानुवा
दप्रतीत्यैनान्तरीयकतयाऽनुवादभागो व्यापिनस्यापि द्योतकत्वोपपत्तेः। दृश्यते हि दध्यन्येपि प्रवर्त्तनाप्रतीत्यै विधि
भागनिर्देशस्यापि लिङोऽनुवादभागे मान्तरीयकतया व्यापारणां मीमांसकानां। यज्जुहोतीत्यद्ध्वेति। अतो यद्यपि चा
दीनां प्रकृतिप्रत्ययवदुद्देवं चत्वादिरर्चेतिनियतपौर्वापर्यं व्यापारणादर्शनादुद्देश्यतया विधेयतया वा स्वातन्त्र्येणार्थास
मर्कतानुद्योतकत्वेन पृथक्पदत्वाभावः त्वीक्रीयेत तथापि नञोनैवं क्तुप्तमः। अत्राहुरणाइत्यत्र तानयगामिस्यत्रा
नयेत्यस्येव निकोशांविहित्वा त्रनिरिपस्यैव विशिष्टप्रतीतिजननवेलायां मन्त्रात्वेनालोचनानोत्तरपदार्थघाधान्यबाध
प्रसंगः। उपपादयिष्यते चैतन्त्वकारान्तरेण प्यवसरे अतो नञ एवमिथवर्त्तनावाचित्वं एवं च स्वगुणोपजातीत्यादिवाक्यगतमा
तीति पदाभिप्रायो दृष्टान्तयोविसंगच्छते। नत्यत्र स्वगुणभावोत्पद्यतइति शाक्यं वक्तुं। असमस्तति पोपिकाभावानमुग
गमात्। किंतु अलीकापरपर्ययिमसदेवज्ञापयतीत्यत्र वादजन्यप्रतीतिविषयत्वस्याव्याप्त्यपेयत्वात्। न च निषेधेप्रव

भा०द्वा०
१२९
129

र्त्तनायालिङ्ग्यर्थत्वोक्तिः कथमित्यपि साम्प्रतं । स्वगतहेतुत्वस्यैव हननाद्यनुकूलस्य प्रवर्त्तनात्वेनानुवादसंभवात् येमां द्वे
षजननेनानिष्टकारित्वादिप्रत्ययो हननेप्रवर्त्तयन्निति मामेष निवर्त्तयतीति प्रतीतेः । न च प्रवर्त्तनायां परगामित्वमपि लि
ङादिवाच्यकोटिनिक्षिप्तं येन स्वगतहेत्वादेः प्रवर्त्तनात्वेन ततः प्रतीतिर्न्निष्प्रत्यूहेत प्रवर्त्तनाश्रयप्रतीतेर्म्मानान्तरलभ्य
त्वस्य त्वयाप्युपपादनात् । अनुवादस्य तु तन्त्रान्तरदर्शनलाभात् । उक्तं च वार्त्तिके प्रत्ययसंबन्धानुगृहीतशक्तिरभावमात्रा
भिधानादप्युपधिफलत्वव्यापारेण न्यविध्यर्थमपि हेत्वाद्यर्थस्य संप्रति विध्यचरितार्थ इति । अत एवाहत्याधिकारो नियो
गानां द्योतकत्वोक्तिः संभवद्योतकत्वनियामतान्तरविषयत्वेन नेयाः यद्वा नात्र निवर्त्तनाप्रतीतिवेलायामनुवाद्यत्वेन प्रतीत्ये
प्रवर्त्तनायालिङ्ग्यर्थत्वोपन्यासः किंतु परे यथा भूतले घटो न भूतले घटो नेत्यादौ भेदसंसर्गाभावप्रतीत्योर्भावस्याद्ये यादृश
समभिव्याहारोपयोगात् दात्त्वात्संसर्गावबोधयति नञ्सहितस्तादृशात्तदन्यतरधर्म्मप्रतियोगिकं भेदसंसर्गाभावत्वं च यथा क्र १म०
मं बोधयतीति श्रुत्यान्तिमंगीकुर्वतः किं तन्नञ्भावांगीकारेणावद्देति । भूतलं घट इति समभिव्याहारस्तादृशबोधक इति । न

यापादृष्टासमभिव्याहारः प्रवर्त्तनां मन्त्रोच्चरितां बोधयति तत्स्वाहितसाधनताज्ञानोच्चरितां निवर्त्तनां बोधयतीति जिज्ञासुस्तन्निमंगीकृ
त्य तर्कितनञ्भावाभ्युपगमेनैव प्रवर्त्तनायाः लिङर्थत्वोपन्या [redacted]
स इति वोध्यं। प्रकारान्तरेण विधिनिषेधेषु प्रवर्त्तनानुवादत्वं भवं वक्ष्यामः न च लिङर्थनिवर्त्तनायाः अतिप्रसमानाभिधानक्ष
त्या विषयलाभः। ब्राह्मणकर्मकहननावच्छिन्नायाः एवमावन्नायाः विषयतानङ्गनयानस्याप्रतीतेः। न च नञर्थनिवर्त्तना
या विषयालाभोऽपि सर्वथावाकीयः। यस्य पदान्तरीयेणापि येनार्थेनावच्छिन्नार्थबोधवत्वनियमः — नञ्ज्ञन्यस्तदवच्छिन्नार्थ
बोधः श्योनयेवेति स्वर्विधिकरणायाकाङ्क्षं यप्रतिरूत्वात्। अतश्येति। न कलञ्जं भक्षयेन्न दीक्षितो जुहोतीत्यादौ एतद्धे षोडशि
नं गृह्णातीत्यत्रयपि कचिन्निषेध्यस्य प्रसवाय हेतुत्वं पर्त्वे क्रतुफलप्रतिबन्धकत्वमन्यत्र तदङ्गेरेले वाभावस्य क्रतुफल
जनकत्वमिति वैषम्यमस्ति तथापि तस्यमानां तारसहस्तन्निवर्त्तनयैवाक्षेपलभ्यतान्नाम्नाकमिष्टसाधनतावैधिकादि
नामिव कचिद्युक्तसन्निवेशेऽपि कल्पनागौरवमिति साशयः। न तु भवतु निषेधेषु निवर्त्तनायाः वाक्यार्थत्वं। तन्निवाहकत्वं न तो

मा दी. लिङ्‌त्वाभाववत्प्रवर्त्तनागोचरप्रसिद्धशक्तिमात्रमेव संभवति तथाहि यजेतेत्यादौ भावनाया आजजन्याहृत्पर्यायभा
१३० वनात्मकप्रवृत्तिप्रतीतिमपेक्ष्यानुकूलव्यापारमात्रशक्तेन लिङादिना प्रवर्त्तनाप्रतीतिः क्रियत इति प्रागुक्तं आख्याताभि
हिता च कृतिर्धात्वर्थावच्छिन्ना प्रवृत्तिरित्युच्यते धात्वर्थप्रतियोगिकानञभिहिताभावावच्छिन्ना च निवृत्तिरिति तत्र विने
130 व शक्त्यंतरं निवर्त्तनाप्रतीतिः संभवतीत्यत आह एवं चेति च एवार्थे निवर्त्तनागोचरशक्त्यंतरेसत्वे वेत्यर्थः। कर्त्तव्यता वि
ध्यन्वयिकृतिविषयतानस्यावा कार्यत्ववाक्यतास्यर्यविषयत्वमिति यावत्तामवनुकर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेन कार्यत्वं कृ
त्यवच्छेदकभेदादेव तयोर्भेदो भवेदित्यत आह तत्रेति। प्रतिषेधादेव कर्त्तव्यार्थप्रतीत्युपपत्तौ नेत्यस्य प्रतिषेधकृतस्येव
वतस्यवृत्तमित्यनेनैकवाक्यत्वोपपत्तेश्चानुर्थिकं प्रतिषेधत्वपरित्यागेन संकल्पलक्षणाश्रयणं नोपपद्येत उपप
द्येत वार्थवादस्यन्येष्वनकलंजंभक्षयेदित्यादावुपायाख्यन्यायनिरस्तमपि विश्वजिन्न्यायेन काम्यत्वं प्रत्युपसर्जनत्वेनोपस्थि एम.
तस्य प्रकृत्यर्थस्य नञर्थोपसर्जनत्वकल्पने निर्हेतुको गुरुस्त्रिविरोधश्चापद्येतेत्याशयः। तादृक्। औपाधिकं। फलेति १३०

यद्यपि बुध्यादिभेदः परस्यापि कथंचित्सुवचनः तथापि प्राप्त्यापत्तिरूपमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वेन विधिनिषे
धयोर्भिन्नफलत्वं विधिनिषेधयोर्नास्त्यं तत्भेदं विनात्वं भवतीत्याशयेनेदं निषेधस्थलीयनञो विध्यन्वयेन तद्विपरी
तार्थबोधकत्वं परास्तं कद्दपतिपन्नमतमितिं चेष्टसाधनत्वाभावबोधका एवं नञ्जन्यमते कुतो न स्यादिति चेत् । यस्य सति
तु सफलजनकस्य ताद्दृगते ष्टसाधनत्वस्याभावबोधनासंभवात् नापीष्टांशा एव प्रतिपक्षबोधनत्वं कुतो नो पन्यस्त
मितिशंकातत्स्यापदार्थत्वेनापरपदार्थान्वयानर्हत्वात् अनन्तुकलंजभक्षणाभावतिस्त्रेष्टसाधनत्वमेव लिंगोपात्तं तु
ष्टं च निसर्विधाविवक्षस्यायपरिहारः तत्साधनत्वं च तदभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वात्मकं सुवचमभावेप्यतश्चा
हसर्वेषा विधिशिषाधान्यात् धात्वर्थप्रतियोगित्वस्य पार्थभावनाया एव प्राधान्यनियमात् । अयमाशयः कृतिसाध्येष्टसाध
नत्वे विध्यर्थ इति मतेतावत्सरेयागादिधात्वर्थविशेष्यकमत्प्रकारकबोधस्य विधावभ्युपगमान्निषेधस्थलेभावावि
शेष्यकत्वप्रकारकोबोधो वाच्यः न च सत्ता को कुंसभावेयागादिवत्कृतिसाध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनत्वमात्रं विध्यर्थ

भा॰दी॰
१३१

इति पक्षेऽनुयागग्रहणमिष्टसाधनमित्येव विशेषो बोधः स्वीकार्यः। धात्वर्थगतप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनप्र
तीतो भावनात्वावच्छिन्नाऽप्युत्तरजन्योपस्थितिः कारणमिति प्रत्ययेनैव लिङादिषु क्लृप्ततया लिङादिष्वपि सत्ति संभवेऽ
नुसरणीयत्वात्। तस्यैतदुष्यादेव नन्वर्थभक्षणाद्यन्वयः। ननु कथं भक्षणाभावेष्टसाधनमिति बोधः स्यात्। यदि
वस्यात्तदा कांशेषभक्षणनिषेधानां विश्वजिन्न्यायेन काम्यत्वं स्यादिति। धात्वर्थेनेति। उपलक्षणमेतत्। विधिमिन्नेनके
नापीति द्रष्टव्यं नैवेति। नन्वयुक्तमेतत्। यतोऽस्ति तृतीयमपि पर्युदासनिमित्तमाकारवतिङ्। तथाहि नदीक्षितस्यान्नम
श्नीयादिति न स्याद्दीक्षितस्याविज्ञातस्य क्रीतराजकस्यान्नमभोज्यं भवतीति च यथाक्रमं त्रय्यामथर्ववेदे चाम्नातस्य
वाक्यद्वयस्य दीक्षितान्नभोजननिषेधार्थत्वप्रतीतेः तेषु स्यापामपि क्रीतराजको भोज्यान्नः संस्थिते ग्नीषोमीये दीक्षितस्य
नमश्नीयादिति शास्त्रीयावधिद्वयस्य केवलनिषेधान्वयासंभवाद्राजक्रयाद्यवधिर्निषेधः एके न शास्त्रेणार्चवैदिकेनबो
ध्यते। अपरेण च तत्पीगतेनाग्नीषोमीयसंस्थाविधिभोजनसंकल्पविधिः पर्युदासाश्रयणेनेति विरोधाधिकरणवा

राम॰
१३१

131

त्तित उक्तत्वाद्विधिद्वयसंकीर्तनानुपपत्तिरेव पर्युदासनिमित्तत्वेन प्रतीयते। अतः पर्युदासनिमित्ते द्वैविध्यनियमो
न संगच्छते। न चापदर्शनाय द्विविधत्वेनाभिधानं कादृष्टकल्प्यत्वस्यापत्तेः। नित्यकल्पत्वान्नैयं व्यवस्था वा नित्यकल्पत्वं मन्तेति वक्तुं श
क्यं। पूर्वोपन्यस्ताया एतस्याः श्रौत्याः परिसंख्याकल्पनाया बाधापादकत्वात्। नित्यकल्पनाभिप्रेतत्वे समन्वायस्य बाधानुप
न्यासात्। न चैवमेवं सति स्वोपक्रमादेव पर्युदास इति नियमः। चातुर्मास्यव्रतानुष्ठानादिस्वोपक्रमस्य षष्ठिजेषु नमध
श्रीपात्रमांसमश्रीयादित्यादिविधिनिषिद्धस्य गमनस्यावश्यकत्वात्। न चोपक्रमविरोधादेव पर्युदास इत्यपि नियन्तुं श
क्यं एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यनयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मीयमित्यत्रोपसंहारगतधर्मपदानुरोधेन पूर्वोदाहृतमादृ
र्णा पर्युदासाश्रयणान्यथाध्यासः। ग्राहकगृहीतो निषेधो धर्मो भवेदपि न पुनः स्वतन्त्रो निषेधस्तथा भवतीति। श्रेयः
साधनत्वरूपस्य धर्मत्वस्य क्लृप्तत्वेऽर्थनिषेधेषु संभवेऽपि स्वतन्त्रनिषेधेष्वसंभव इति धर्मपदानुरोधेन पर्युदास एवाश्रय
णीय इति तदाशयः। अतः कथमुपक्रमविरोधस्यैव पर्युदासनिमित्तत्वमित्यत्रोपक्रमग्रहणमुपलक्षणार्थं। पर्युदास

भा द्वा·
१३२
132

मंतरेणानुपपद्यमानं पदांतरेणैकवाक्यतामात्रं निमित्तत्वेन विवक्षितमिति चेन्न । न ह्येकवाक्यतैव पर्युदास
निमित्तत्वेन वक्तुमुचितानन्वितविकल्पप्रसक्तेः । पृथङ्निमित्ततोपन्यासः संगच्छते तथाहि यजतिषु येयजामहं करोति
नानूयाजेष्वित्यत्र यदि नञ् नस्यात्तदा यजतिष्वनूयाजेष्विति विरुद्धविभक्तिरहितानां नाम्नां तावदभेदान्वयबो
धः स्यात् नीलो घट इतिवत् पश्चाद्भेदबोधकः समभिव्याहारस्तत्र श्रूयमाणो नञ् भेदमेव बोधयति यथा न नीलो
घट इति । एवं च नानूयाजेष्विति नञो व्युत्पत्तिसिद्धभेदबोधकत्वाश्रयणेनैकवाक्यत्वे संभवति न पदद्वयानुषंगकल्प
ना पूर्वकं नानूयाजेषु येयजामहं करोतीति पृथग्वाक्यकल्पनमुचितमिति सैकवाक्यतानुरोधेँ दधि ब्राह्मणेभ्यो दात
व्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमिति न्यायेन विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य बाधोपपत्तेः । न चेहापि कौण्डिन्यभेदबोधकत्वं
नञः शक्यं कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात् । न हि न महान्तो राज्ञः इत्यत्र राजनि महद्भेदप्रतीतिवन्महत्ता
राज्ञ इत्यत्रापि तास्मिन्महद्भेदप्रतीतिर्जायते न चैकोनद्वावितिवद्विरुद्धविभक्तिकपदसमभिव्याहारेपि नञो भेदबो ।। राम·
+ नैवेहापि पर्युदाससिद्धिः । नेचहाविकल्पप्रसक्तिः ॥ ४
१३२

घकमास्त्विनिर्णायकं। तथासतिद्वितीयस्यदानस्याप्रसिद्ध्यैवैयर्थ्यापत्तेः। यदिचेदृशासामान्यविशेषविषयेपिविकल्पापत्ति
स्तदाग्नेयोष्टाउंत्रकुर्वीरेजनदीक्षितोजुहोति अयज्ञियावैमाषाइतिनिषेधेभ्योपिकथंनविकल्पापत्तिः। नचैतेषुपर्युदासो
भ्युपगम्यतेनचसंभवति। अग्नीतरकालेष्वाहुकर्तव्यताज्ञानेपिग्नित्रिश्राद्धदोषाभावापत्तेः। दीक्षितान्यस्यहोमकर्तव्य
ताज्ञानेदीक्षितेनकृतेपिहोमेकर्तोर्वैगुण्याभावापत्तेः। माषभिन्नस्ययज्ञियत्वाघकतावगमेपिमाषाणांप्रतिनिधित्वेवै
गुण्याभावापत्तेः तस्मादनुयाजेषुनविकल्पप्रसक्तिर्येयजामहस्य। सामान्यशास्त्रस्यानुयाजेतरविषयत्वेनप्रसक्त्यभा
वान्निषेधानुपपत्तिरितिचेत्। तस्माद्विद्वंनवसरंप्राप्तंयातंमीमांसकवचः। यतोनुयाजेतरविषयस्यापिसामान्यशास्त्रस्या
नुयाजसाधारण्येनतात्पर्यभ्रमादनुयाजेषुप्रसक्तस्ययेयजामहस्यसंभवत्येवनिषेधः॥ नहिनिषेधोवास्तवप्राप्तिमे
वापेक्षतेइदंवहि निषेधस्यापिनाहशास्त्राप्रातिसापेक्षत्वापत्तेः। नचशास्त्रीयनिषेधोभ्रांतिप्राप्तस्यनसंभवतीतिराजा
ज्ञाप्ति। स्वीकृतंचकुंडगोलकयोःश्राद्धभोजननिषेधस्यभ्रांतिप्राप्तविषयत्वंकेश्चित्स्मृतिव्याख्यातृभिः। नचसर्वत्रभ्यः

भा॰ द्वि॰ १३३

133

सवर्णासुजायंतेहिसजातयइतियाज्ञवल्क्याद्ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यांव्यभिचारोत्पन्नयोरपितयोर्ब्राह्मण्यापाद्यात्वतएवश्राद्धभो
जनप्रसंगोस्तीतिवाच्यं।विन्नास्वेषविधिःस्मृत इतिवाक्यशेषादूढायामेवसवर्णायांसवर्णोत्पन्नजातिप्रतीतेः।स्वीकृतश्च
श्चांतिशातपपर्युदासोपिप्रवराध्यायविद्भिः।यथैकएवकश्यपोवत्सत्रैवृषेष्वनुवर्त्तते।तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रमृग्यं
गिरसांगणादिति।अत्रत्यविवाहप्रयोजकसमानगोत्रत्वलक्षणंभृग्वंगिरोगणपर्युदासविधिरेवबोध्यतेसंनिधेर्हि
विधाभृग्वंगिरोगणाः।सप्तर्षिप्रसूताजमदग्न्यादयःकेवलाश्चहरितादयः।तत्रसमानानांसप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां
यदपत्यंतद्गोत्रमित्याचक्षत इतिगोत्रलक्षणाक्रांतेष्वाद्यगणेषुसमसामपिसमानगोत्रत्वप्रसक्तौनपर्युदासस्यपृथक्हि
षयत्वंतत्प्रयोजनभूतायाअविवाहसिद्धेर्जामदग्न्यानांसर्वेषामविवाहइत्यादिनात्र्यार्षेयाप्रतिबंधात्।पर्युदासवै
यर्थ्यापत्तेः।द्वितीयगणेषुतुपर्युदासप्रयोजनंसंभवति।भृग्वंगिरोगणेषुपंचप्रवरिणांप्रवरत्रयसाम्येनत्रिप्रव
रिणांप्रवरद्वयसाम्येनैवसमानप्रवरत्वमितिनियमेनैकर्ष्येतुवृत्तेसमानप्रवरत्वात्प्राप्तासत्वात्तेरणवाविवाहाप्र राम॰ १३३

तिवं भात्। तथापि तुल्ये पुत्रसमानगोत्रत्वप्रसक्तिः। सामर्थ्येन प्राप्ते पुत्रे भृगोत्रलक्षणाभावात्। अतो ऽन्यान्तिप्रसक्तस्य च ते
षु पर्युदासो वाच्यः। अप्रक्रान्तथा ऽन्योन्तिप्रसक्तेः। [redacted] येयजामक निषेधत्वं नान्यायाजे षिस
स्य॥ ततो नात्र विकल्पप्रसक्तिः। तस्यामपि तस्यां नतोपशो करोतीति वन्न पर्युदासाश्रयणमुचितं अन्यथा विकल्पप्र
सक्तेः। हन्तो कल्पत्वे किमिति तत्रापि पर्युदासो नाश्रीयते। दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य नतोपशो करोतीत्यस्यापि स्मृकातिदेशेन क
वाक्यतान संभवतीति न पर्युदासत्वमिति चेत्। हन्त पद्यतिरेकेण पर्युदासव्यतिरेकः सैकवाक्यत्वे वपर्युदासनिमित्त
त्वेन वक्तुमुचितानव्यभिचारिणी विकल्पप्रसक्तिः। यदि च तद्वाञ्जयन्यवृत्तिरपि पर्युदासआश्रीयते तर्हि व्रीहियव
योरपि विकल्पभयाद्यववाक्ये पुरपदगोणपारसाद्वीहिषेवयवसादृश्यविधिपरं किमिति नाश्रीयते। वैपरीत्यस्यापि
संभवेन किं विनिगमकमपि चेत्। व्रीहीणां मेधस्तुमनस्यमानरतिमन्त्रस्यानित्यवत्साठसत्वात्कथं च त्वीक्रतेपि पर्युदा
से विकल्पपरिहारः। नहि निषेध एव प्राप्तिमपेक्षते। न पर्युदासइतिशक्यं वक्तुं तथा सति समोऽध्वरइत्यस्य पर्युदासत्वा

भा॰दी॰ पत्तेः। अतो नेदं पर्युदासत्वमिति चेद्विध्यसंभवतीत्याशंकां क्रमेण निराकर्तुमाह। नञाभाव इत्यादिना एवंकारिते न दी
१३४ क्षितस्यान्नमश्नीयादित्यत्र पर्युदासेपि नातिरिक्तं कारणमिति सूचितं। स्वीकृता हि विरोधाधिकरण एव तन्निमित्तत्वेन
विकल्पप्रसक्तिः उपपादिता च न्यायसुधायां। अयोत्तरमर्थप्राप्तदीक्षितान्नभोजननिषेधे पूर्वे प्रतिषेधगतस्याक्री
तराजस्येति विशेषणस्यानर्थक्यापत्तेः शास्त्रानुज्ञातप्रतिषेधस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विकल्पप्रसक्तिरिति। ननु स्वीकृ
तेपि पर्युदासे विकल्पः स्यादेवं। अशितस्यैव पायांकृतायामित्येतरेपि आह्वनगतावधिशास्त्रस्याग्नीषोमीयसंस्था
वधिशास्त्रवत्पर्युदासान्वयादिति चेत् किं ततः परिहृतत्वाद्राजक्रयनिरूपितो विकल्पः पर्युदासेन। न च कश्चिद्दोषः
परिहर्तुमशक्योस्तीति परिहर्तुं शक्योपि न परिहार्यः कः प्रतिषेधपर्युदासयोर्भेद इत्याशंकाह। पर्युदास इति। अत्रो
त्तरत्वेनाव्यवहितो नञ् शेषादिति त्वा न दीक्षितस्यान्नमश्नीयादित्यत्र नञोऽव्यवहितधातूनामन्वयस्यापि पर्युदासत्वात्। अ राम॰
नोऽव्यवहिताव्यवहितसाधारणो नञो स्यादितमक्रियार्थकपरमुक्तप्रदर्शाद्देन विवक्षितं। तेन निषेधे पर्युदासलक्ष १३४

णाच्चसंघाः। नेक्षेतनाग्न्यांजेधिस्यात्युदाहरणानिगतोत्सर्गोदर्शनमनुष्ठानस्य चेदं। वक्तृतत्वमावार्थकपदस्याक्रियार्थ
कपदान्वयः पर्युदासः इति बोध्यं। तेनास्यतन्मते एवं गिरेर्णांगणा दिस्यादेः सिद्धस्य पर्युदासत्वनासंग्रहः। नापि दीक्षितो
न जुहोतीत्यादेः सूत्रकाराद्यभिमतस्याप्यपर्युदासस्य। इत्यादौ विस्तादिना। नमर्थस्य श्रीपादेकादभ्यां न भुंजीतेत्यादिसं
ग्रहः। अत एव तस्य अनमितीति कारणः प्रकारार्थः। उपक्रमादितिचोपलक्षणं। अनुष्ठेयार्थकपदस्समभिव्याहारा
दित्यर्थः। उपसंहारान्ताहि पर्युदासानिमित्तभूपत्वेन प्राप्तान्तसंवादेन वानुग्रहीतमेवोपक्रमेलक्षणयापर्युदासप
समापादयितुमलं। क्वाचित्कं चउपक्रमगतं श्रुवेदाधिकरणन्यायेन निरपेक्षमेव तत्रालं श्रोत्सर्गिकचेत्यभिप्रायेण
परमसहस्रपक्रमोपन्यासः। यथा चैवं तस्यापि विकल्पस्य पृथकपर्युदासनिमित्तत्वं तथा स्पष्टं वक्ष्यामः। नञ्योऽर्थ इति
व्याकरणमहाभाष्ये दीक्षितो वमतशद्‌ समस्तकल्प एवं वोच्यः। तथा तसेव केशाप्निवर्त्तपीतस्य प्रमाणावपयीनाधः
शायीतेत्यायनिषेधवाक्येषु कल्पसूत्रेस्मृतियाख्यानेषु णासंकल्पलक्षणोक्तिर्निर्वाहान्। आभिधानादितिका

मादित्यर्थः। साकांक्षत्वेनापरिपूर्णत्वेन। न तु तस्य व्रतमित्यस्येवानुष्ठेयविशेषः कल्प्योऽत आह किं चेति। नाम
धातुयोगिनो लक्षस्य स्थापत्यादिनामयोगिनो नत्रस्तावद्बोध्यमर्थमहवदतीति। अब्राह्मण। अधर्मा। वित्तिन क्रमेणाम्य
मात्रं वितोधिमात्रं च वदतीति योजना॥ नन्वब्राह्मण इति पदाद्ब्राह्मणान्य इति प्रतीत्याश्रयतो पूर्वपदार्थप्राधान्यं
नञ्समासे समाश्रितं स्यात्। न च तत्पुरुषं केवलनञ्‌इवनञ्समासस्यापि लिंगसंख्यान्वयप्रसंगात् अनेकमित्येक
वचनानुपपत्तेश्च। अतिसर्वइत्यादावपि गुणाभूतस्य सर्वादेः सर्वनामसंज्ञाऽभावेन तत्पूर्वस्य स्मैस्मादित्याद्यपिका
र्यस्यासंभवापत्तेश्च। अत्रोन नञ्आरोपितार्थत्वमाश्रितोऽत एव दार्थप्राधान्याश्रयणेनारोपितो ब्राह्मणइत्यर्थो वक्तुमु
चित इति चेत्। न त्वथाऽरोपितमिह। जनं वस्तुनस्तज्जनमेतदिति प्रयोगानुपपत्तेः। न ह्यारोपितेनैव वास्तवेन वस्तुन
स्तारोपितज्जनमेतदिति प्रयोगः संभवति। किंचारोपितत्वाभिमतब्राह्मणत्वे प्रत्यक्षेणारोपितब्राह्मणत्वे च ब्राह्मणत्वाभिमंने
भ्रसंभिहिते प्रत्यक्षब्राह्मणत्वानानपेक्षत्वे क्षेपे प्रब्राह्मणत्वारोपश्चासौ तेषामेवानयनं। निषेधेनान्येषां ग्रहसंबंधेनतेषां वा

रोपस्य स्फटिकस्य पद्मरागस्य लक्षणात्वप्रतीतेः किंचाग्रा लक्षणाद्दृश्यन्नञोक्तमारोपितत्वं प्रतिकाचिद्वा लक्षणाद्व्यक्तिप्रतीयते उत्तस
र्वाः। अथवा ब्राह्मणत्वल्लाभातिः। नाद्यः यतस्तथा सति न व्यक्तिप्रतियोगिक एव भेदः प्रतीयेत नान्यव्यक्तिप्रतियोगि
कः। न द्वितीयः। अब्राह्मणशब्दस्यानित्यबहुत्ववचनान्तत्वापत्तेः। न तृतीयः। निष्कृष्टब्राह्मणविशेष्यकप्रतीतावेव प
र्यवसितस्याब्राह्मणशब्दस्य स्त्रियादिपदसामानाधिकरण्यासंभवापत्तेः। आरोपितत्वविशिष्टजातिप्रकारकोपामा
रोपाधिष्ठानभूतस्त्रियादिविशेष्यकायां प्रतीतावेव पर्यवस्यतीति चेत्तन्न अभाववाचिना नञाऽऽरोपितत्वलक्षणाया
लक्षणापदेनानिष्कृष्टजातेर्लक्षणात्तद्विशेष्यतया स्त्रियस्य च लक्षणेति लक्षणात्रयापत्तेः अनेकमित्येकवचनानुपपत्ति
तावदद्वयस्याश्चाएकत्वारोपाधिष्ठानत्वं द्वित्वयोर्बहूनां वास्यान्नचैतन्नैकवचनोपपत्तिः। अतः पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयणेन
ब्राह्मणान्यइत्येवार्थो वक्तुमुचितः। न च तथा सति नञ्समासे लिंगसंख्यान्वयानुपपत्तिः। केवलस्य नञोऽसत्वभूतार्थाभिधायि
त्वेपि समासान्तर्गतस्य सत्वभूतार्थाभिधायित्वं भविष्यतीति महाभाष्यकैप्यटाभ्यामेव तस्य रिहाना। अनेकमित्यत्र त्वनिर्द्धा

भा०दी०
१३६
131

रित्वविशेष्यकत्वेनैकवचनमित्यनिष्टत्वापि भवताम्युपेयं। उक्तन्यायात्। किंप्रधानोयं समासः उत्तरपदार्थप्रधान इ
ति भाष्यस्य पारिभाषिकोत्तरपदार्थप्राधान्यविधित्वाश्रयणेन च परिहृतत्वसमत्वानुपपत्तिपरिहारः यथा हि विशेष्या
र्थकस्याप्यव्ययादेः प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति पारिभाषिकोपसर्जनत्ववशेनोपसर्जनं पूर्वमिति पूर्व
निपातो भवति तथा विशेषणार्थकस्यापि नञ्समासोत्तरपदस्य पारिभाषिकप्राधान्यवशेन संभवत्येवातास्मिन्नि
त्यादि। न च प्राधान्यं पारिभाषिकं कल्पनमेव दोष इति शंक्यं। निर्विभागपदनञ्वादिभिः परैरपि पूर्वोत्तरपदार्थप्राधान्यो
क्तेः पारिभाषिकत्वस्यैवावश्यकत्वात्। यद्वा यथा केवलं तिष्ठतेर्गतिनिवृत्त्यर्थकत्वेपि प्रतिष्ठिते इत्यत्र प्रशब्दयोगे तिष्ठतिके
नैनैव गतिर्बोध्यते तथैव नञ्योगेन कत्वाश्रयणो ब्राह्मणपदेनैव ब्राह्मणान्य इति प्रतीतेः संभवति निर्वाह इति भाष्याशय मे
तत्सतीति निर्वाहाय पूर्वपदार्थप्राधान्यमवश्यापादयणीयं दर्शितं चास्य पक्षस्याभाष्याभिप्रेतत्वं कैयटेनोंयपास्मिन्नञ्ब्राह्मणे ऽब्राह्म रम०
णशब्दोऽन्यमात्रं वदति अधर्मशब्दो विरोधिमात्रं वदतीति श्लोकोपोऽप्यइत्यलं प्रसंगचिंतया। अस्मिन्न नञ्मिति तत्रदन्येत्यादिशंका १३६

वादिदर्शितं रुद्रस्य रत्यामिस्पर्धः। अविधेयत्वादिति विध्ययोग्यत्वादित्यर्थः। नात्रयजेषु इति। यथा भाष्यकरोत्येतत्र वाक्योदाहरणो
नैनत्तत्त्वचिंतनेवात्रानुषंगप्रसक्तिर्नापि परैकवाक्यत्वसंभव इति तथा हि। भाष्ये एषस्तस्तदशोयज्ञे अन्वायत्तत्र इति वाक्यं पेययजामह
ह विधायकत्वेनोदाहृतसमानानूयाजेषु येयजामहं करोतीति वाक्यं निषेधकत्वेनोदाहृतं। न्यायप्रभा हत्वम्नातिमिश्रपिदाशया
मिकाधिकरणोदाहरणं दर्शयद्भिरित्थमेव वाक्यद्वयमुदाहृतं। एवं चोन्नरवाक्य एव श्रुतस्य करोतीत्यस्य कुतः पानुषंगः। क
थं चान्वायत्तः करोतीति भिन्नक्रियापर्यवसितयोः परैकवाक्यत्वं। अस्ति च तस्मिन्कथं श्रुतत्वेनपर्युदासलाभः। सति
वैकवाक्यत्वतन्मूलकपर्युदासयोरनुयाजेषु समदशो न्वायत्तत्र इति शास्त्रेण सामर्थ्ये सिद्धे प्यनुयाजेषु निषेधसापत्तिः। यज
तिषु येयजामहं करोतीति वाक्येनैव समर्थ्यैकवाक्यत्वमुपपन्नस्तन्नानन्तपर्युदासः संभवतीति चेत्। कस्तार्हि रवायामनुप
लब्धमीदृशं वाक्यमायुष्मता मीमांसकमुखाच्छ्रुतमिति चेत्। किं न शीयाकर्णहेतुंतमाश्रोषीः। यथैव हि यो दीक्षितो यदग्नीषोमी
यं पशुमालभेतेति वाक्यं विषयत्वेनोदाहृत्याग्नीषोमीयेन पशुनायजेतेति वाक्यं न्यायसिद्धमादाय विचारो दृश्यते। तथैव सत

भा द्वा.
१२८
137

दशाइत्याद्युक्तप्रकारकमेव वाक्यद्वयमुदाहृत्य येयजामहमात्रगोचरनिषेधपर्युदासविचारस्तथैव येयजामहमात्रज्ञाप
कत्वेन कल्पितंन्यायलभ्यवाक्योरस्यंतवाक्यमादाय विचारो दृश्यते। न चेदृशवाक्यमादाय नास्तिकवाक्यानुसारिन्यायोप
न्यासो विदुषामुचितः। भवतु वा साधीयानेष वाक्यपाठः। कथं [illegible]श्रुसन्निलम्भः पर्युदासः। न हि सुंदोष्टहेयंतिष्ठतीत्येव
वोधो भवतीति केनाप्यलीकं तुशक्यं। वनवासिन्यपीदृशप्रयोगान्। अश्रुतत्वात्पर्युदासस्य श्रुसन्निलम्भत्वं तथाप्यनुयाज
भेदविशिष्टान्यागानुद्दिश्य येयजामहविधानुद्देश्यविशेषणस्यानुयाजभेदस्यैकत्वविवक्षा। न चानुयाजभेदस्यैवोद्देश्यता
वच्छेदकत्वमिति शक्यं वक्तुं। नारिष्टहोमादिष्वपि येयजामहापत्तेः। एतेन मीमांसकैकदेशिनोऽपि पर्युदासहेतुत्वेनैकवाक्यतामे
वयेमन्यंते तेनेयदपि द्वैकवाक्यता तथा मन्येरन्त दानिरस्ताः। किंच उपात्तत्वपत्नीसंयाजानां यदेन चातुर्मास्यान्युद्दिश्य विहि
तो न त्वेव दिनं वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपंति न शुनासीरीय इत्येनाम्नामाद्योत्तमपर्वभ्यां पर्युदस्यत इति सामासिकाधिकर — राम.
णाभावेनाधिकं नोक्तंत्तत्र पदैकवाक्यतायामुद्देश्यविशेषणत्वाद्यविवक्षा निमित्तवाक्यभेदद्वयमापद्यते। वहवश्च ग्रंथा — १२८

त्तन्मतेनुपपन्नं नाम भवेयुः तथा हि नानूयाजेष्विति पर्युदासविषयाधिकरणस्य विषयांतरेण होतारं वृणीत इत्यत्रातिदे
शिकहोतृवरणापर्युदासत्वेनाभिमतेति देशेनैव सह पदैकवाक्यं वाक्यानं चासंभवति आम्नानयोः समीपाम्नानमंतरे
णपदैकवाक्यतासंभवात् अन्यथा दूरस्थापित्तावकत्वेनैकवाक्यतापत्तेः आपद्यतामिति चेत् न जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रि
भिरृणवा वाक्यशेषवशेन सोमे ब्राह्मणमात्राधिकारापत्तेः एवं न्यायसुधाकृन्मतेन प्रथमपक्षे ग्रहं स्यादित्यस्मिन्मते वृंज
नीति अनारभ्यवादपर्युदासेप्यनारभ्यवादेन सह पदैकवाक्यतानुपपत्तिर्दर्शयितव्या न चैवमेव पार्थसारथिप्रभृतीना
मिह पर्युदासानंगीकारे बीजमिति वाच्यं तत्र बीजांतरस्यानुपदं वक्ष्यमाणत्वात् किं च संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशि
वासरे चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृही इत्यादिषु नारदादिवाक्येषु शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सैवोपो
ष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति भविष्योत्तरवचनेन चाश्रमस्थगृहिणां कृष्णैकादश्युपवासस्य पुत्रवद्भिन्नविषयत्वेन प
र्युदासो बोध्यत इति हेमाद्रिणोक्तं। तत्र कथं तेषां तस्य च पदैकवाक्यतोपपत्तिः भिन्नग्रंथगतत्वात् भिन्नविभक्त्यंतगृहिगृहस्थ

मा. दा.
१३८
138

परोपेतत्वाच्च॥ न तूपपन्नो वा तु स्नानाद्यन्तरायात्वीकार्यस्य चंद्रसूर्योपरागनिमित्तोपवासे पितृपुत्रवत्पर्युदासस्य शास्त्रवृत्ते
न तत्त्वापक्षैरेव वाक्यैः सहैकवाक्यतापत्तेः॥ संति हि अयने विषुवे चैव चंद्रसूर्यग्रहे तथा। अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः
प्रमुच्यत इत्यादीनि विस्पष्टाद्विवचनानि तानि दृश्यानि हेमाद्रिणोदाहृतानि। नतु सूर्यग्रस्तास्तेऽर्थो उपवासप्रापयप्या सूर्य
ग्रहे तु नाश्नीयादाद्येयामचतुष्टयमिति। अविमुक्तास्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति च वृद्धगौतमस्मार्तस्य वचोभ्यां। मास्तु
त्वास्नामेव वा कृतेति चेत्। न तथा सति ताभ्यां प्रापितोपवासस्य वा तस्य पुत्रिगृहीणा त्वीकारे बाधकाभावेन हेमा
णे वा पुत्रिगृहिणा उपवासनिषेधवशेन तद्वाक्यद्वयप्राप्तितोपवासानुपपत्तिशंकाया प्रदर्शिताय तत्र तत्समाधानाप
पत्त्याद्युपसंगवे श्नीयाद्धारदे संगवाद्धरित्यादिस्मार्तवचनस्य वेधसंकोचबोधकस्य पुत्रिगृहिविषयत्वमुक्तं तदुभय
मप्यनुपपन्नं स्यात्। यदि तु होमानुवादेन दध्यादिगुणविधिवदुपवासानुवादेन पर्युदासविधिमाश्रित्योपवासस्याप
केन वाक्यैकवाक्यताऽश्रीयते तदाऽनुवादरूपशब्दार्थ्या प्राप्तोपवासविषयत्वसंभवाच्छक्यते तदुभयमप्युपपादयि

ग. प.
१३८

त्। अथवा कैवाक्यतामेव पर्युदासहेतुत्वेन स्वीकुर्म इति चेत्। नायमपि हि येयजामहकरणविधिना सहनानू-
याजेष्विति स्यसंनिधिपाठोऽस्ति तथापि वाक्यैकवाक्यतायां को लाभो यदर्थं पर्युदासः कल्प्यते। न तावत्पदैकवाक्यताया-
मिवानेकतात्पर्यकल्पनागौरवपरिहारः। प्रत्येकवाक्यार्थगोचरतात्पर्यभेदकल्पनाया आवश्यकत्वात्। प्रकृ-
ते महावाक्यार्थगोचरस्यैवाकाङ्क्षया प्रमाणस्य तात्पर्यान्तरस्य कल्पने गौरवाधिक्यात्। न च येयजामहविधिः प्रकरणा-
त्तथा निश्चितः। येन प्रकरणानुग्रहायापि समाश्रीयेत। मात्रैकवाक्यतायाः पर्युदासहेतुत्वे कथं तु विकल्पप्रसक्तिः। क-
थं च तथा पर्युदासासिद्धिरित्याशंका विकल्पप्रसक्तिं तावदुपपादयति। तथा हीसादिना। शातिमिति। अत्रापि निषेध्यस्ये-
ष्टसाधनत्वप्रतीतिः। प्रकर्षश्च नञ्स्थाः प्रमात्वप्रवृत्तिफलोपहितत्वेन च प्रतीयमानत्वोपपत्तिर्बेधस्यैसन्नैतरं वैदिकस्येति
दोषः। यद्विषये इष्टसाधनत्वप्रमायास्तु प्रवृत्तिफलोपहितता वगता भवति तन्निषेध एव तद्बाधिका रिको वैदिकः संभ-
वतीत्यर्थः। प्रमात्वापेक्षामुपपादयति अत एवेति। वेदपुराणेतिहासेषु लोकानां तत्स्थानामिन्द्रादीनामुपज्ञानुष्ठानमप्रवणा

भा॰टी॰ १३९ 139

दंतरिक्षद्युलोकाधिकरणकचयनं तेयाश्रयः साधनमिति येत्राम्यं जितहृष्टेन चनादृष्टावपनस्यं द्वारिप्रवृत्तिविष
यभावसंभाव्यं जितद्रूमायनयनेन संभवत्यतिषेधत्वस्यापिनांतरिस्त इत्यादेर्थः प्रतिषेधत्वानंगीकारस्य प्रमारूपा
प्तिं विनानिषेधानुपपत्तेरेव अन्यथानस्यनिसानुवादत्वं नस्यादित्यर्थः। प्रवृत्तिफलोपहितत्वापेक्षानुपपादयति। स्वज
एवेति। ऽस्वरूपस्यनेतरं हननेष्टसाधनताप्रमाधानपीतिशेषः। प्रामाण्येति अनिर्णीतस्यानिष्टानुबंधित्वस्यनिर्णी
यजननेनेत्याशयः। उक्तेति प्रवृत्तेः प्रमातृगतो निवर्त्तपितव्यः यथाहि सिद्धविघटेनेव तदिष्टप्रतिसंभवत्प्रामाण्याः
अनुविधयोन चतुर्थप्रतिप्रवर्त्तितविधायस्येपापात्तगौरवभयात्तथा ऽनिष्टानुबंधित्वसंशयेनाप्रवर्त्तमानं प्रतितन्नि
श्चयजननेन संभवत्प्रामाण्यानां निषेधानां नानिष्टानुबंधित्वनिश्चयेन प्रवृत्तात्प्रतिपद्यत्ते हृ चितानां निश्चयपवा
धेसंभावात्तस्यानिष्टानुबंधित्वस्यप्रापणे च गौरवातिशयादित्याशयः। बोधकत्वमित्यनंतरमपिफलकमिति शेषः। अप्र
प्रवृत्तंप्रत्येवतत्र चरितेन नियमपरत्वस्यादित्याशयः। भवत्वेवं रूपप्रामाणिसापेक्षत्वं निषेधानां तथापि हनननिषेधइवयेयजा

राम॰ १३९

महनिषेधेविनविकल्पप्रसक्तिरतआह समाचेति। भ्रांतिरनिष्टानुबंधित्वभ्रांतिः। शास्त्रेएतस्येष्टसाधनत्वप्रापकस्येत्या
दिः। तस्यास्वंतत्वाधेहिंसत्वनुमाजरूपेष्टसाधनत्वशामेभ्रांतित्वं वाच्यं तथासति पूर्वोक्तप्राप्त्यभावे निषेध एव दुःस्थितः
स्यादित्याशयः। कौंडिन्यदृष्टांतेन पूर्वपक्षं किंतु सामान्यविशेषबाधं निरस्यति अप्य चेति। निषेधशास्त्रस्य वैदिकनिषेधस्येत्यर्थः
। इति शब्दः प्रकारवाची। विधेरिष्टसाधनत्वप्रमितेरित्यर्थः। अयमाशयः बोधवाक्यानां सर्वदा सर्वपुरुषान्प्रत्येकरूप्येणोवप्रा
माणं वक्तव्यं। ग्रहणधारणाध्ययनविधिप्राप्तत्वेवापेक्षणात्। एवं वा नाहिंसायां रिष्टत्वं यत्र तु हिंसायां इत्येतत्प्रोच्य ऽप्राप्त
न्यायात्र निषेधनिरूपणावसरोक्तन्यायाद्वा न तु नञ्भावे ऽनूयाजेषु यजाम इति करोतीति वचन उपसंहारार्थं स्यात् तत्र चा
नुयाजोद्देशेन येयजामहस्याप्रयोद्देशेन चतुष्टीकरणस्यैव विधेयत्वात्सति न जितस्यैव निषेध्यत्वमुचितमिति चेत् समा
नशास्त्रावाप्ताउपसंहारविधावनारभ्याविषयस्याप्युद्देश्यविधेयभावस्य शास्त्रांतरेणास्यार्थप्रतीत्या यावन्मात्रं तत्प्रयोजनस्यास्यात्
नञ्भावेन किंतस्य वास्तवोद्देश्यविधेयभावस्यैव सति न विद्देश्यनिषेध्यभावनियामकत्वात् अत उक्तं विधय एव वाक्यार्थो वा

मा॰ द्वा॰ १४० 140

ध्यः। यदनुयाजेषु येयजामहं कुर्यादिति न निर्वचनव्यक्तिर्निषेधपक्षवाच्या प्रत्यक्षमानाम्नायेन च नञ्भावेऽनुवादयता यापन्नती
न पदार्थमध्ये कस्यापि सत्तिन त्रितच्छब्दोपदंधेन निषेध्यतारूपविषयताऽसंभवाद्दशवाक्यार्थबाधकस्य कुर्यादित्संज्ञा
वांतरवाक्यार्थप्रसित्ध्यधीनः। अप्रसिद्धस्यानुवादयतायोगात् न च विशिष्टानुवादे वाक्यभेदप्रसङ्गेन येयजामहमात्रस्य नि
षेध्यतान्नावांतरवाक्यार्थप्रसित्ध्यपेक्षेति शंक्यं नैमित्तिकवैदिकत्वेन निमित्ताभ्युदानेकैत्वपूर्वसाधनतात्मकविशेष
सिद्धिवद्वैदिकनिषेधवशेन निषेध्यस्य कत्वपूर्वसाधनतात्मकविशेषप्रसिद्धिदशायां यत्रयेति वाक्येपजिने साधपूर्वसा
धनत्वे वयेयजामहपदेमानूपाजापूर्वसाधनत्वोपादित्वे वयेयजामहस्याविवक्षायां तत्प्रसिध्यपेक्षापायावक्ष्यपवक्तव्य
त्वात्। न ञनिषेधप्रवृत्तेः प्राप्तमान्यथानुपपत्त्या प्रत्यक्षमोऽस्य तत्प्रसिद्धिमादाय प्रवृत्तेनापि निषेधेन पदशास्त्रेणाहवनी
यशास्त्रस्य पदहोमान्यविषयत्वमिव सामान्यशास्त्रस्यानुयाजान्यविषयत्वं प्रदर्शयते न दात्रु याजे येयजामहसंसर्गस्यत एम॰
तो प्रसिद्धेरन्यतश्च तत्प्रसिद्धेरशक्यत्वादप्रसिद्धस्य चानुवादयतायोगात्कथमुक्तविधवचनव्यक्त्याश्रयणेन निषेधप्रामा १४०

एवमवतिष्ठते । न हि शशविषाणभ्रमदशायां यच्छशविषाणेन कार्यं कुर्यात्तन्नेति संभवत्यत्र हन्तिको पि निषेधस्तद्बाधद
शायां प्रवर्तितु मुत्सहत इति सहृदयैरेवालोचनीयं । अतो निषेधेनैव स्वप्रामाण्ये कात्स्न्यर्न निर्वाहाय सामान्यशास्त्रस्या
नुपाजयेप जाम हं संसर्गे प्रामाण्यमनुमंतव्यं । न चैवं स्मृतिष्वपि भ्रांति प्राप्तस्य निषेधपर्युदासो न स्यात्तामिति शं
क्यं । एकरूपप्रामाण्ये शून्यत्वाकानां तासु बहुरूपत्वेः । यथैव व्यन्वयव्यतिरेकमूलकानियत्रानुकूल्यं दर्पसो । त्रिवर्ग
स्तत्र वर्द्धत इत्यादिवाक्यानि अन्वयाद्यालोचनाकुलाः शास्त्रतिप्रामाण्यमनुतमत्स्यपि तदालोचनकुशलाः शास्त्रतिन प्रामा
ण्यमनुभवंति । तथा यदि कानि चित्तमेव प्रतिभांति दस्प्ययां प्रामाण्यमनुभूयबाधदशायां नानुभवेयुस्तदा न स्मृतिः
न नु वेदवाक्यस्यैव विधुतानतैकरूप्येणोव प्रामाण्यमस्वकमुचितत्वात् । अन्यथैव गुणविधिरेष उत्पत्तिविधिरेष निसानु
वाद इति व्यवस्थोच्छेदापत्तेः । पुरुषभेदेन कालभेदेन प्रतिपत्तिवैचित्र्यस्यानिवार्यत्वात् । न चैवं नदीस्त्रिो जुहोतीत्यादावपि निक
ल्पापत्तिः तत्परिहाराय उपद्रवस्य मात्रा तावदिति फलितमाह एवं चेति । भवतु विकल्प इत्याशंकां तस्य दूषकत्वाविजमाह । स चे

भा॰ दी॰ तिभावाभाववाचिनो नञ्नुपाज शब्दयोः कथं संबन्ध इत्याशंक्याह नत्रभुपाजेति । नञो प्रश्लेषः करोतीत्यत्र प्रयोजनासंभवेन
१४१ पर्युदासाभावं सूचयितुं प्रकृते वाक्यार्थशोधनपूर्वकं पर्युदासप्रयोजनमाह अत्र चेति । यथायेयजामहोपन्नसामान्यानुवा
देन विहितस्य त्याद्यभागो विहितो स्यान्तो नदान्तद्विधेर्विषयसमर्पणाय प्रसुवर्जमिति पर्युदास आश्रीयते न चैवं उपदे
शा विधेर्दर्शपूर्णमासमात्रविषयत्वात् अतिदेशस्य च तत्तद्विकृतिविषयत्वात् न च नार्थपंचदशीत इति वदाऽप्यभागवर्जपरो
तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशविषयसमर्पणायैव पर्युदासाश्रयणासंभवः । तथा सति नञो प्रश्लेषः करोतीत्यस्य प्राप्तकातिदेशप्रव
त्त्यनन्तरं वृत्त्यापत्ते अकृतव्येति चेत् । न दार्शिकाऽप्यभागविधिमात्रजन्यामसाधारण्येनाऽप्यभागोपस्थितिमपेक्ष्य प्रवृत्तेन तता
वितिपदेन युक्तस्यास्य शास्त्रस्य समन्तोपदेशप्रवृत्त्यनन्तरं भाविप्राप्तकातिदेशोत्तरप्रवृत्त्यसंभवात् न च निषेधस्यापि शास्त्रस्य पे
क्षितत्वात् प्राप्तकातिदेशोत्तरप्रवृत्तित्वं तस्यास्त्विति शंकायाः प्राप्तत्वेनोन कार्यादिति ग्रन्थगुणादेनाऽप्यभागवर्जनं गत्वेन बोध राम॰
यतोस्य शास्त्रस्य प्राप्तिरूपप्रमाणतिमात्रसापेक्षत्वात् भाविप्राप्तिसंभवेन च प्रयोजनवत्वात् पर्युदासपक्षेऽत्यतिदेशविषयसमर्प १४१

णानिर्वाहमयस्यशोभनत्वकृत्पात्रदास्यभागवर्जमित्येववचनव्यक्तिःसूचितत्वात्तस्याश्चप्राप्तिःद्वातिदेशासापेक्षत्वादित्या
शयः। पर्युदासाश्रयणेवाकथंनविकल्पइत्याशंक्याह। एवंचेति। प्राप्तइतिप्राप्नोतीत्यर्थः। नचैवंनसोमेध्वरइत्यत्रापिप
र्युदासापत्तिः। पर्युदासस्थलेवाक्यार्थबोधनिर्वाहायप्राप्तिद्वारास्यनपेक्षत्वेपिप्रयोजनवत्त्वनिर्वाहायतद्व्यतिरेकेपर्यु
दसनीयगोचरसंभावितप्राप्त्यपेक्षत्वात्। इहचतदभावात्। नन्वेवंव्रीहियववद्विकल्पपरिहारायययवशाद्वोपियवशास्त्रेव्री
हिसुयववत्स्यात्उपविधानार्थस्यात्। समाजेपतंसविशेषणीयपर्युदासस्थलीयलक्षणावदंहीयसनआहलक्षणायेति। वाक्य
स्येत्यनंतरंस्वार्थइतिपूरणीपांनात्रुपाषितिनिषेधाद्धियेयजामहनिहन्तिरनुयाजेष्विमासर्वेणाप्रतीपत्वेनचलक्षणायापर्यु
दासाश्रयणेसास्यन्तेअपाक्षिकत्वसिद्ध्यासुनसंतन्निर्वाहात्। अनन्यास्वर्थविषयतयाप्रतीयमानार्थगोचरशाभाणपत्ति
ध्यनुगुणायालक्षणायावेशेषयमाश्रपस्यर्थमितिन्यायेनवेदानुमतत्वाद्दोषत्वंयवशास्त्रेनुपवानांवित्यवत्साधननानात्स्पर्ये
णाप्रतीयमानोगोणीचाश्रीयमाणानोवोधेनैवेतिनज्ञोचरशाभाणपपत्तिध्यनगुणापालक्षणावेशानानुमतत्वादोषत्वमित्याशयः

भा॰ दी॰
१४२
142

न च शाब्दबोधवेलायामबोध्यायां फलत्वेनार्थात्सिध्यंस्तामपि निरन्नैनानूपाधित्सस्य कथं प्रामाण्योपपत्तिरिति शंकां ह
स्तादिविधेर्नियमादाविव तात्पर्यविषयत्वेन तत्सांशामाण्योपपत्तेः। न्यायसुधाकारोक्तं परिहारमाह। तन्मात्रेति। तदूषणा
यसंप्रदायमतमाह। अन्येत्विति। रूपइति संकोचानर्हत्वेपि तेऽनेनेऽस्यार्थः। विशेषं प्रतिपाद्यर्थज्ञापनात्मकस्याशयः। अ
भेद इति फलेकात्मप्रमाणांतरत्वरूपभेदाभाव इत्यर्थः। मात्रशब्दोभिन्नक्रमः। कार्त्स्न्यवाची च विधानमात्रादिति पदे संक
ल्पसामान्यतः फलसाधनत्वेन विहितः सन्निहपापक्षयार्थत्वेन विधीयेत तदा संभवेदपि तत्संकोचः। न चैवमस्ति इहैव सं
कल्पगोचरविधिचतुष्टयांगीकरणादित्याशयः। प्रत्युत विधेरुपसंहारविधित्वाभाव एव विरोधस्तमाह विध्यभाव इति।
ननु पर्युदासं न स्वयमेव विषयविशेषसमर्पणान्न विधिरपेक्ष्यतेऽतः श्रुतोप्यविवक्षितोऽत आह। न चात्रेति नास्तीत्यविव
क्षित इत्यर्थः। फलाभावादविवक्षां ब्रूमो न पक्षद्वादिवत्पर्युदासस्य तच्छक्तिविघातकत्वेनेत्यत आह। अत्र हीति। समर्थक इ
स्यनंतर इति सत्यमिति शेषः। पारार्थ्यबोधने विभक्तेरिवोपसंहारे विधिसहकारित्वेनैव विशेषोपस्थापकपदस्यमित्रवि

राम॰
१४२

हादिषु करणस्याननुष्ठानं अशक्यापारार्थ्येनेति मूलकृताऽप्युक्तं संक्षेपेणेत्याशयः। विधिविरोध इति पर्युदासो हि स्वाङ्गीयमा
णो विकल्पपरिहारेण निरवकाशवृत्तिपल्लवो वाच्यः। न चैष पर्युदासस्तथा वक्तुं शक्यते। प्रत्यक्षविधिविरोधादिति भावः। अ
त एवेति अनेनैव प्रकारेणोत्पत्त्यर्थकविरोधादिति पंचम्यन्तेनान्वेति। अत एवेति चो भिन्नक्रमः। अत्रेति यथात्र पर्युदासकल्प
नानिमित्ते सत्यपि तदनुपपत्तेर्निषेधस्तथा लक्षणस्यापि पर्युदासस्य क्वचिदनुपपत्तेर्निषेध एव यथा सहस्रसंवत्सरमनुष्ठा
णमसंभवादिति कात्यायनसूत्रे व्याख्यातं च तथा कर्कचार्यैरित्याशयः। यत्रेत्यनन्तरं क्रत्वर्थ इति शेषः। उपलक्षणं चैतत्
पुरुषार्थविकल्पापादकोऽपि यत्र निषेधस्तत्रापि न निषेध्यस्यानर्थहेतुत्वं। निषेधस्यानावश्यकत्वाज्ञापनपरत्वात्। अत एवाह
यत्रान्त्येति। प्राप्तिश्च रागतः स्वप्रयोजनदर्शनव्याजेन दीक्षितो न जुहोतीत्यादौ विकल्पापत्तिं निराकरोति। दीक्षित इति
। ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादेर्दीक्षितेतरविषयत्वेन संकोचे प्राप्त्यभावान्निषेधानुपपत्तिः अथ संकोचे वा अस्त्वेव प्रा
प्त्यसंपत्तिकत्वाधायेणाद्वर्जनीया विकल्पापत्तिरिति चेन्न स्यादेतदेवं यदि दीक्षितो न जुहोतीति नञेति वचनव्यक्तिः प्राप्ती

भा॰ दी॰ १४३ 143

येतन्नत्वेवंयजुर्होतिनदीक्षितोनेतिहोममात्रप्राप्तिसापेक्षायावचनस्यकेशाश्रयणात्तथाहिनञ्भावेयदिधातुं
योग्यंमन्यसितर्हितस्मिन्नञ्जातपदोपबंधेनानुबंधकोऽपिनिषिद्धतयाशंकांदर्शयितुमितिनञ्भावेनञ्पदोपबंधेनयथाविधे
यंभवतितथासतितस्मिन्नञ्पदोपबंधेननिषेध्यतांप्रतिपद्यते। विधेयतात्मिकायाइवनिषेध्यतात्मिकायाअपिविषय
तायास्तदुपबंधादिनाऽर्थविशेषेणभवितुंशक्यत्वात्। यदिचदीक्षितोजुहोतीतिस्यात्तदायावज्जीवविधिनापिहोमंप्रतिदी
क्षाविशिष्टकर्तुर्गुणभावप्राप्तेर्होमोद्देशेनदीक्षितएवविधेयःस्यात् अतःसतिनञ्यजुर्होतीतिहोममात्रानुवादेन
नदीक्षितोनेत्येवंस्यएवनिषेध्यत्वेनवक्तुमुचितः। तथाचहोमप्राप्तिमात्रेणोपपन्नत्वात्समासमपियावज्जीवविधिनादी
क्षितकर्तृकहोमप्राप्तौनानुपपत्तिर्निषेधस्य। अस्तिवास्मिन्दीक्षितंप्रतिहोमप्राप्तिसंभवात्पर्युदासवत्प्रयोजनसंभवः
अतएवसमेतःपर्युदासत्वस्यवहायः। नचदीक्षितत्वेनरूपेणपूर्वस्यइवानुयाजत्वेनरूपेणानुयाजानामपिसंबंधाप्राप्तेर्ना
नुयाजेषिसमानानियदनुयाजेषुयेयजामहंकरोतीत्यत्रवाचानुपपत्तिरितिशंक्यंयजेषुयेयजामहंकर्तव्यइतिविधेःप्रसक्त एम॰ १४३

दृष्यसमाप्त्याऽनुयाजत्वेनानुयाजशेषिनाशात्तिसंभवात्। अग्निहोत्रं जुहुयादितिधेत्यक कर्तुर्विधेयत्वेप्यस्य विप्रतिप
त्तिसमासमभावेन दीक्षित[illegible]त्वेन दीक्षितकर्तृत्वाभावात्तेः। न च जत्वेन दीक्षितकर्तृकत्वाभावाद्वपि दी
क्षाकालीनहोमप्राप्तिमात्रेणायदीक्षितो जुहोतीत्यनुवादः किं न स्यादिति शंक्यं नजभावेप्यजीनायात्तद्व्द्वोष्येत्स्य वि
षयताया असति बाधके साग साम्याप्यसात्। दीक्षाया उपलक्षणत्वप्रसक्तेश्च। तस्माद्यावज्जीवविधेर्दीक्षितेतरविषय
त्वेन संकोचे विषयज्जुहोतीति न दीक्षितो नेति निषेधस्य नानुपपत्तिः। यद्वा नैव तत्संकोचो न च शास्त्रप्राप्तस्य बाधप्रसंगः। य
दि हि यावज्जीवविधिकृतां दीक्षाकालीनहोमप्राप्तिमाश्रित्य प्रवृत्तेनयादीक्षितो जुहोतीति त्रेति निषेधेन तस्य विधेर्दीक्षे
तरकालावच्छिन्नजीवननिमित्तत्वपरतया संकोचः क्रियेत तदा दीक्षाकालीनहोमाकरणात्प्रत्यवायः। तत्करणात् द्वा
नपाप्रसंगस्य एवेतिध्येया। अनुतेनकरणाज्ज्योतिष्टोमवैगुण्यं। उपजीव्यशास्त्रार्थमवश्यालोचनीयविधिसंकोचेनैव निषे
धस्य प्रयोजनवत्त्वलोभे प्रकरणेन क्रत्वंगत्वकल्पनानुदयात्। तथा च प्रकरणपाठबोधापत्तिः। अतो यो होमस्तं दीक्षितो न

भा द्वा॰ कुमार्यादिनिवेद्यबलोऽस्मिन्निति सिद्धहोमस्वरूपानुवादेन तद्वर्जनरूपनिषेधनैः सन्निहितसामान्यानुबन्धबोधकशास्त्रेणानदि-
१५४ ष्टोपकाराकाङ्क्षायां क्रतुविध्येकवाक्यतां प्राप्य वर्जनस्यापूर्वहेतुत्वं बोधयता प्रतियोगिना तत्सन्निवेशकत्वमापद्यते न तु विध्ये-
न संकोचः नतरां तद्बाधः न चैवमकरणे प्रत्यवायभयान्नदीक्षितैर्होमान्निवर्तितेति शंक्यं कांदिंसागोचारसांख्योक्रम्यापेन
ज्योतिष्टोमफलकामनस्य प्रत्यवायमप्युपठाप्यापि निरस्य प्रपञ्चितः॥ महाभाष्यकारैः कूपखनन न्यायेन वैधमद्यस्यापि प्र
अथवा कूपखानकवदेतद्भविष्यति। न यथा कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवत्यप्सु संजातासु तत ए-
वतं गुणमासादयति येन च स दोषो निर्हण्यते भूयसा वाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहापि यद्यप्यपशब्दज्ञाने ऽधर्मः तथापि
यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मः तेन स च दोषो निर्घानिष्यते इति इदं भाष्यं अत्र भवसंतेऽस्यायः अग्रेतनोपक्रान्तेऽकृतं लक्ष्यन्यायेन वो
त्वन्न स्यापि प्रत्यवायस्य प्रधानापूर्वेणैव नाशाभ्युपगमात् अनुकूलत्वर्थहिंसाविधिना पुरुषार्थनिषेधस्यैव क्रत्वर्थनिषेधेऽप्युप-
कार्थहोमविधेरपि संकोच एव कुतो नाभ्युपगम्यत इति चेत् नयतो निषेधस्य प्राप्त्यपेक्षायां गम्यमानोपपन्नस्य खत एव शास्त्रीयदि- एम १४४

यामप्रवृत्तिं वदामो न तु विधिनाऽनर्थसंकोचं ब्रूमः॥ इहापि यदि यावज्जीवविधिः करणनिषेधबाधकः स्यात्। तेनैव स्या
येन श्राद्धीयमकरणं न विषयीकुर्यात्। करणविधिस्त्वयं कथमकारणसंकोचं गच्छेत्। अतो यथैकस्मिन्सर्वपूर्वाह्णेन क
कामस्यानेककाम्येष्टिसंनिपाते युगपदनुष्ठानासंभवात् फलैकोत्कटकामस्तेनान्यत्र न प्रवर्त्तत इत्येतावतानान्यशा
स्त्राणां विषयतः फलतो वा बाधो व्यवह्रियते तथा सोमफलार्थी यदि नाग्निहोत्रे प्रवर्त्तते नैतावता यावज्जीवविधेः क
थमपि बाधव्यवहार उचित इति कथं शास्त्रबाधनिमित्तविकल्पप्रसक्तिः। अमुमेवाशयेनोक्तं स्वार्थत्वाभावेनेति।
पो यावज्जीवविधेस्तात्पर्यविषयोऽकरणस्य प्रसक्त्याय हेतुत्वं तस्मैव प्रतिषेधस्य विषयो निषेध्यत्वेनेत्याशयः। विधेस्तु
बाधकोऽपि निषेधाभावेन पर्युदासतुल्यत्वात्सोऽत्र व्यवहारोपपत्तिः। एतेन यच्छ्राद्धं न दद्यात्तेन तु कुर्वीत इति योयज्ञतत्त्वमा
षेनैकुर्वीतेति केवलंश्राद्धं यत्तच्चानूपरातिमात्रवर्जनपरं गत्वा बोधकशास्त्राभ्यां विकल्पप्रसक्तिर्व्याख्याता सा त्रिभा
षयोर्यज्ञे गत्वप्राप्स्यनपेक्षत्वमात्रेण तुल्यन्यायत्वोपपत्तेः। नन्वेवमपि न प्रथमयज्ञे फल्गुआदिस्यत्र तातीयसिद्धान्तो न

भाद्दा॰ १४५ 145

संगृह्यते तथा हि वाक्यपादे संस्थाप्रक्रमकृतेः प्रकरणात्साद्गुण्याधिकरणेन प्रथमयज्ञेऽप्रवृत्तस्यानद्वितीये तृती-
ये वा प्रवृत्त्यादिस्फुटाहृत्य चिन्तितं किं प्रथमयज्ञशब्देन ज्योतिष्टोममनूद्य तदीयसर्वप्रयोगेषु प्रवर्ग्यो निषिध्य-
ते उत तदीयं प्रथमप्रयोगमनूद्य तत्रैव स निषिध्यत इति। तत्र य एतेनानिष्ट्वेति शास्त्रेण ज्योतिष्टोमे प्रथमयज्ञपद-
प्रवृत्तिनिमित्तावगमात् तदधिकारे शेषे चैष वाच्य प्रथमोपस्थितोपज्ञानं यज्ज्योतिष्टोम इति प्रथमयज्ञशब्दस्य ज्योतिष्टोम एव वृ-
त्तेः प्रयोगत्वाय यज्ञशब्दस्य च प्रयोगे लक्षणापत्तेः प्रथमप्रवृत्तिवाचिनः प्रथमशब्दस्य योगे च लक्षणापातात् एकशब्द-
स्यार्थं तत्रादिष्टिवद्वेदवृष्टत्वेनादोषत्वात् प्रकरणानुग्रहलाभाज्ज्योतिष्टोम एव प्रवर्ग्यनिषेधः। न च नारभ्यं यत्राव-
जन्तीति विहितं प्रवर्ग्यप्रकृत्यपठितनिषेधे कथं प्रकरणानुग्रहः। उत्तरत्राद्युपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति शास्त्रेण यत्रो-
पसदस्तत्रास्याविस्यवगतेस्तासां ज्योतिष्टोम एवोपदेशात्प्रकृतौ शाद्विकृत्यादिति न्यायेन ज्योतिष्टोमप्रकरणानुप्रविष्टे ए.म॰
विशेषप्रतिनिषेधस्याप्रतीतत्वात् प्रवेशात्। कोपि तत्र क्रियास्तरणेन प्रकारेण एव प्रवर्ग्योपसत्संविधेर्निषेधस्य च पाठ्याश्र १४५

त एवोपसंहृतत्वशंकापि निरस्ता। तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य सर्वप्रयोगेषु निषेधप्राप्तिरित्याशंक्य सिद्धान्तिनः। प्रथमशास्त्रस्य प्रव-
त्तप्रवृत्तिवाचित्वात्तद्योगे नैव पाठो मध्ये तन्मुख्यतत्त्वानुरोपेन च ज्योतिष्टोमयजेतशब्देन लक्षितो ऽचिरस्था दर्शादिप्रयोगवाचित्वं हि-
नीयन्तीयशब्दस्याहचर्येण प्रथमपञ्चशब्दस्य प्रयोगवाचित्वावगत्या तत्प्रथमप्रयोग एव प्रवर्ग्यनिषेध इति। एवं सि-
द्धे तस्याग्निष्टोमे प्रवृत्तौ क्रतौ निनैतरीयाः प्राग्नातथा तस्य कालगतिरिति शंकायामाह। द्वितीयादिप्रयोगेषु सामान्यशास्त्रेणै-
व प्रवर्ग्यप्राप्तेः प्रथमप्रयोगविषयमेवैतत्तन्न तथा वदस्य निरवकाशत्वान्निषेधस्य विकृतिप्रथमप्रयोगविषयत्वात्। अ-
स्यापि अग्निष्टोमसंस्थाविकृतिष्वतिदेशप्राप्तनिषेधबाधेन सावकाशत्वसंभवात्। अथ एतेनेति शास्त्रावगतप्रथमयज-
नस्य ज्योतिष्टोमादन्यत्रासंभवात्। अथोच्येताग्निष्टोमसंस्थप्रथमप्रयोगविषयत्वेन द्विविधत्वादनियत्र संस्थप्रथमप्रयोग-
विषयो निषेधोऽस्तु। अस्ति हि तस्यापि विधिः। तस्मात् प्रथमं यजमानो नोतिप्रत्रेणाप जेतेतीति चेन्न। न निषेधस्य प्रकृतिप्रथम-
प्रयोगद्वयविषयत्वे प्रतिविधेश्च प्रकृतिविकृत्याग्निष्टोमसाधारण्ये सति। विधिप्राबल्यसाम्यपत्तो न निषेधस्यैव संकोचात्मक-

भा॰ दी॰ १४६ वाबाधाश्रयत्वेतिनियामकाभावात्तस्याग्निष्टोम [illegible] प्रयोगेनप्रथ
मयत्नइतिनिषेधादग्निष्टोमेप्रवृत्ताज्ञोऽपिप्रतिप्रसवाद्धिफलः ऽतिरात्रेऽनुनिषेधप्रवृत्तेरग्निष्टोमत्वेनचप्रतिप्रसवाभावे
निस्यमकरणं। अथयत्रवृंजंतीत्यनारभ्योक्तेनप्रवार्यस्याग्निष्टोमेऽप्रवृत्ताकीतिविनियोगोस्तुतत्प्रचनानुयाजेष्विति
न्यायेनप्रथमयज्ञत्वर्ज्ञमितिपर्युदासादकरणमेवाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेपीतिचेन्नकोपिनक्लिशात्वाम्नातवचसापुर
स्तादुपसदामितिवच्चेसाचोक्तन्यायेनाग्निष्टोमसंस्थज्योतिष्टोमात्प्रप्रकृत्यर्थत्वसिद्धेरुक्ततात्। एतेनसामदश्यन्याय्येनाना
रभ्यवादोपसंहारार्थत्वमग्निष्टोमवाक्यस्यप्रत्युक्तं। नचपर्युदासोपिसंभवति। तस्याग्निष्टोमवाक्यशेषत्वस्यादनारभ्यवादशे
षोवा। नाद्यः पर्युदासस्याग्निष्टोमवाक्यशेषत्वेसत्यग्निष्टोमवाक्यस्यपर्युदस्तप्रतिप्रसवत्वस्याप्यसंभवेनोक्तरीत्योपसंहा
रेविनियोगार्थत्वस्याप्यसंभवेनचसामान्यप्रवृत्तानारभ्यवादानधिकार्यस्यानर्थकापत्तेः। सपर्युदासेतत्त्वभ्यस्यद्वितीयादि
प्रयोगेष्वप्यनुष्ठानस्यसपर्युदासेनतेष्वेवोपपत्तेः। नद्वितीयः। तदासर्वपर्युदासोनारभ्यवादस्यप्रकृतावेवोपदेशात्वेनस्थि राम॰ १४६

146

नस्यानित्यत्वे दर्शमासयोस्नायेनोपकारकपदार्थस्वभावेन प्राप्तस्य लोपः स्यात्। उपदेशत्वेनैवाग्निहोत्रमासाभिवात्रसाधारणस्य वा
न्तत्वे सति नाभिरात्रमात्रविषयस्य वा नत्वेन प्रवृत्तिमात्रविषयस्य गुणस्य प्रवृत्तौ वा द्विरूपत्वादिति न्यायेन कोऽपि न किंप्र
कारणपाठेन चाप्रवृत्तिनिविष्टस्य तत्र प्रथममयनेऽस्य कथंचिदपि नैव प्रयोजनसंभवे सत्युत्कर्षकल्पनायोगात्। एते
न निषेधविधयाप्यभिरात्रमात्रविषयत्वमस्य प्रस्तुक्तं। न द्वितीयः पूर्वोक्तन्यायेन प्रवृत्तिप्रविष्टस्य यस्य त्वं जतीयस्यातिरात्र
साधारणत्वेऽपि तदास्य घृदिसंख्याः समानविधानामवेद्युः। निरुक्तं तु नाशासमाख्याविधानत्वं न तृतीये। न तृतीयः अतिरात्रावान्तरप्रक
रणपाठाभावेऽतिरात्रमात्रविषयत्वस्याशक्यवचनत्वात्। न चतुर्थः तथासत्यनारभ्यवादपर्युदासस्याग्निहोम प्रथमप्रयो
गमात्रविषयत्वादग्निहोमेऽप्यरणाभीतिप्रवृत्तिप्रसक्तौ पितृमात्रविषयः स्यात्। तत्र यदि पर्युदासवशादग्निसमकरणमुच्यते तत्र
तिप्रसक्तौ वर्ज्यः स्यात्। प्रवृत्तिसत्त्वबलेन निरूपकारणो वा पर्युदासवैयर्थ्यमिति पुनरप्यान्तरोऽधेन विकल्पापत्तेः किं पर्युदासेन।
यथाहुः। यस्माद्विकल्पाद्विभ्यद्भिः पर्युदास आश्रितः। स तस्मिन्सत्यपाये न इति वंश्यावृत्त्यलसम्पः प्रतिषेध एवाश्रित इति

भा. हा. ।अतोऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे निषेधे प्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पेऽपि अतिरात्रे ।अग्निष्टोमसंस्थानिमित्तप्रतिप्रसवानतिदेशान्नित्यम
१४७ करणमिति । एवमग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽवगतवैकल्पिककरणकामनुयोऽनूचानश्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रह्वंसादिति वचना
दनूचानश्रोत्रियविषयमन्येषां नित्यमकरणमिति वा किंकारीयः पन्थाः । अत्रास्मायमसुधाकारः । नप्रथमयज्ञ इत्यस्य प्रति
147 षेधत्वेनानूपाजेषितिस्यायेन सामान्यत्वेन तत्स्याऽपि शास्त्रकविधेर्निषेधेन समवललात्प्रतिप्रसवं विनैवाग्निष्टोमे विक
ल्पासिद्धेः प्रतिप्रसवानर्थक्यमतिरात्रेऽपि प्रतिषेधमात्रमहिम्ना विकल्पप्रसक्तिश्च । अतः पर्युदास एवायमानाम्नायाद्वा
दशोषः । न च पर्युदासेन तेन ह्रीमादिप्रयोगगतकर्तव्यतामात्रप्राप्त्याऽग्निष्टोमवाक्यात्प्रथमप्रयोगे नित्यकर्तव्य
तापत्तिः । अन्यत्र पर्युदासस्याकर्तव्यतापादकत्वेऽपि प्रतिप्रसवानर्थक्यमयमेवेहैव पर्युदासस्याकर्तव्यतापादकत्वाश्र
यणात् ॥ अत एव पर्युदासेऽपि प्रतिषेधोक्तिर्वा किंकारीया सङ्गच्छते । अतोऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे पर्युदासप्रतिप्रसवसा रा. म.
मर्थ्याद्विकल्पः सोऽप्यनूचानश्रोत्रियविषयः अन्येषां तत्र सर्वेषामतिरात्रसंस्थप्रथमप्रयोगे च नित्यमकरणमित्याहान् १४७

त्रुपर्युदासस्य प्रतिषेधवदकर्तव्यतो तात्पर्यत्वे कथं तेनातिरात्रेपि विकल्पपरिहारः। प्रतिप्रसवस्यातिदेशोपि तेनाक
र्त्तव्यतायां गृहीततात्पर्यकस्य पर्युदासस्यानावसिके कषाशाद्गोचरन्यायेन विहतो विपरीततात्पर्यकत्वात्संभवा
दिति चेन्नाहं तत्किंनालोचितो न्यायस्तु धात्रंथः। नञश्च द्व्यास्य कर्तव्यतोक्तौ तात्पर्याभावेपि नञश्च द्व्यसामर्थ्यादकर्तव्यत्व
प्रतीतेः प्रतिषेधोक्तिर्भव्यकारारम्भिरात्रेतातिरा। अकर्तव्यतायास्तात्पर्याविषयत्वे कथं तत्प्रतीतिः पर्युदासादिति चेन्न।
इत्यश्वाभिधानीमादत्त इति शास्त्राद्दर्भाभिधान्यां मंत्रनिवृत्तिप्रतीतिवदिति ब्रूमः। प्रापकशास्त्रप्रतिबंधसंकोचकत्वावि
शेषस्यत्वेपि तात्पर्याविषयीभूतनिवृत्तिप्रतीतेः शास्त्रफलत्वस्योभयत्र साम्यात्। न च शास्त्रे तादर्थ्यं तात्पर्यपोऽभेदाद्दत
त्वस्य कथं तदर्थत्वापरपर्यायं तत्फलत्वमपीति शंक्यं। न्यायसुधाकृता क्रियायां तात्पर्यस्य तादर्थ्यातिरेकात्। कथम
न्यथा नत्ति भाषिकरणे हि तात्पर्याख्यवृत्तेः शाब्दत्वनियामकत्ववद्‌तातेनैवार्थिकमंत्रनिवृत्त्यर्थत्वं प्रशनादानमं
त्रविवेकः प्रीक्रीयेत। ननु पर्युदासांतेपि स्वार्थादकर्तव्यत्वप्रतीतिः संभवत्येवेपेनोऽ ननुयाजेषु येयजामहः कर्तव्य

इत्युक्ते भवत्यर्थादीदृशी बुद्धिः अनुपाजेषु न येयजमहः कर्तव्य इति। अतो कर्तव्यतायां तात्पर्याभावे कथं पर्यु-
दासात एवैतल्लक्षणायोगिन्यायपदस्य धात्वर्थः संगच्छत इति चेत् न शास्त्रान्तरसंकोचार्थं पर्युदासान्तरं कर्तव्यतापत्ती-
ति शानुषंगिकी उक्तत पर्युदासे तु फलमिति वैलक्षण्योपपत्तेः। न च शास्त्रशास्त्रस्यापार्थिका निषेधशीतीति विकल्प-
मापादयति गर्दभाभिधानस्यामंत्रविकल्पापत्तेः। अत उपचारेण साक्षात्प्रतिषेधत्वेनावगृह्यमाणां पर्युदासमाश्रित्यैव सं-
भवति सिद्धान्त इति न्यायसुधाकृतः स्यादिशायन्तथा।। मिश्रास्तु प्रतिषेधादिकल्पप्रसक्तिमनुपपन्नमेव प्रतिषेधप्रतिषेधस्वा-
भ्यां विकल्पस्यापि नूतनं वाक्यार्थीहृताद्वा वाक्यान्तरविषयो नूतनस्यानिष्टं कल्पनमन्येषामकरणमिति स्माहुः। कथमे-
तदुपपद्यत इति चेत्। श्रूयते यथाह्यादशाहांगत्वेनावगतायाः एकादशिन्या अंगत्वेन प्रायणीयोदयनीययोरेकादशि-
नानालम्भे प्राप्ते निवारके न प्रायणीयोदयनीये देशाः एव विधीयते। अत एव विवक्षितसत्वाहिःस्य पशूनामुभयत्र विभज्यैका- ए॰म॰
दशिनानामनुष्ठानमिति स्मकृत्दशमे। तथा न प्रथमयज्ञे पशूनां दीक्षा न ननु भावे नाव ज्योतिष्टोमांगत्वेन प्राप्तस्य प्रवर्ग्य १४८

स्यप्रथमप्रयोगो देशत्वेन विधीयते। यत्र तु नञभावे विधेयतया प्राप्तौ यत्नेन तस्यैव नञा निषेध्यत्वमुचितमिति पूर्वोक्तन्याये-
न देशनिषेध एवायं ननु प्रवर्ग्यनिषेधः। तथा च शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाभावान्न विकल्पप्रसक्तिः। अमुनैवाशयेनाह भवदे-
वः प्रथमप्रथमैकप्रयोगविषयः प्रतिषेधस्तदानन्तसामान्यविधिबाधेनैव निषेधाव्यवच्छिन्नविषय एव विकल्पः प्रथ-
मप्रयोगे। ननु द्वितीयादावनुष्ठानमिति निषेधप्रतिप्रसवाभ्यां तुल्यविकल्पप्रसक्तिर्वाच्या। अनूयाजवाक्योप्रसंहृता-
ष्टोमवाक्यस्य त्वनूयाजसामान्यविशेषनिष्ठत्वात्तेन संकोचनमिताः विकल्पप्रसक्तिः। सामान्यनिषेधोऽनूयाजविषयत्वेनाव-
तिष्ठत इति विकल्पस्यानूयाजविषयत्वोक्तिर्निष्कारणा यानुमञ्जाव्याख्येयेति मिश्रानुसारिणां पन्थाः। सर्वे प्येते पन्थानः
शिष्टानां संरक्षणाय प्रवृत्ताः। ननु बुद्धिमतां स्वीकर्तुमुचिताः। तथा हि सिद्धे विनिषेधो विकल्पापादकत्वेन नानूयाजेष्विस्तादोपे-
न स्वीक्रीयते ते ऽग्निष्टोमे प्रवृत्ताकौल्यस्य विकल्पापादकं प्रतिप्रसवत्वं किमिति साधीयः। तत्र कस्माच्चर्यं तत्र हि किं मे न करोतीति
चेत्। अनूयाजवाक्यादनूयाजकर्तृकत्वेन शास्त्रप्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमनिमित्तत्वं बोध्यते। अनूयाजवाक्यं तु पयस्याहृजं तीति

मा.दा. १५९
149

सामान्यविधेर्न्न प्रथमयज्ञः स्यदनेन द्वितीयादिप्रयोगविषयतां नीतस्यानूचानविषयताज्ञापकं भवतु सर्वशास्त्राणां
पररूपतानाञ्चोचनेनोत्पत्तिशास्त्रालोचनयैव प्रवृत्तेरोचित्यात्। अग्निष्टोमवाक्ये च निमित्तसंबंधप्रतिप्रसवाभावापेक्षया
निमित्तसंबंधमात्रबोधने लाघवात्। अनूचानवाक्यादनूचानकर्तृकक्रतौ ऋत्विक्संबंधापायः प्रवर्ग्यनिवृत्तेरनूचानक
र्तृकनिमित्तः द्वितीयप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वेन लाघवाच्च अग्निकार्य्याध्यावर्तनस्वभावनिमित्तसमर्पणात्सर्वशाखाधिकारिप्रा
प्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तेरोचित्यात्। एतेन यत्केश्चिन्निषेधस्याविकल्पप्रसंजकत्वं स्वीकृत्यास्त्विष्टानसंरक्षणायोक्तं। अग्निष्टोमे प्रवृ
ज्जीति वचनं प्रथमप्रयोगे वैकल्पिकत्वेनावगतस्य प्रवर्ग्यस्यातिरात्रप्रथमप्रयोगासदिसंख्यार्थो द्वितीयादिप्रयो
गेऽसंतानाप्तस्य निवृत्तिप्राप्त्यर्थं तस्मात् निवृत्तिके प्रथमप्रयोगे निवृत्तिनियमने नियमविधिप्रसक्त्या लाघवात्। सामान्यप्रवृत्तस्यापि
विधेर्हैरण्यगर्भमंत्रविधिगोचरत्वादाशमिकत्यायेन लाघववशेन विशेषविषयत्वसंभवात्। न चेयं परिसंख्या त्रिदोषाश्र
नामंत्रविधिनालैंगिकरूपातिकल्पनायाः एवानेनापि विधिनाऽतिरात्रप्रथमप्रयोगेऽपत्रवृजनीतस्यातिदेशाकल्पना राम. १५९

प्रतिबंधादितिनन्विदं तत्तु क्रंरीत्या द्वितीयादिप्रयोगे लाघवस्यामान्यात्वात्। न होतारं वृणीत इति वृत्सर्युद्दासेन शाकप्रपरि
हारस्य विकल्पस्याविनाकारणाम प्रथमप्रयोगा ज्ञासर्वप्रयोगस्य र्वपदार्थसाधारणातिदेशस्य प्रथमप्रयोगगत
प्रवर्ग्यमात्रबाधकशास्त्रेणाप्रतिबंधायोगाच्च। संकोचेनाप्यशास्त्रबाधव्यवहारे विशेषशास्त्रादिना सामान्यशास्त्रबा
धस्याप्यशास्त्रबाधत्वापत्तेः। अतः पूर्वोक्तन्यायद्वैविध्येन पर्युदासं निषेधयात्वीकृत्य प्रथमप्रयोगमात्रे नित्यं प्रवर्ग्या
करणमेवोचितं स्वीकर्तुं द्वितीयादिप्रयोगेऽग्निष्टोमसंस्थेऽनूचानस्य चित्यं करणं अनूचानस्य नत्रेतरसंस्थाद्विती
यादिप्रयोगे च सर्वेषां नित्यमकरणमिति व्यवस्था स्वीकार्येति चेन्न द्वितीयादिप्रयोगे विकल्पप्राप्त्यभावेनैच्छिकविक
ल्पयाचिनः काममित्यस्यानुवादत्वासंभवात्। दृश्यते हि काममं यस्मै कामयेतां तस्मै दद्यातामित्यापस्तंबवादिनां व्या
चक्षाणानां धूर्तस्वामिप्रभृतीनां काममित्यस्य वचनबलादेव विकल्पो हि। न चानूचानवाक्ये विकल्पो विधीयत इति युक्तं। प्राप्त
प्रवर्ग्येऽनूचानसंबंधस्य विकल्पस्य च विधाने वाक्यभेदात्। न चानूचानकर्तृकप्रवर्ग्यानुवादेनं हविकल्पो विधीयता

भा॰द्य॰
१५०
150

मिति शंक्यं। विधिशेषानुवादे वाक्यभेदात्। अत एवाग्निष्टोमवाक्ये [illegible] यद्यप्यनूचानवाक्येन प्रवर्त्तते तथाप्यनू
चानवाक्ये विकल्पानुवादनिर्वाहाय न प्रथमयज्ञ इत्यस्य विकल्पापादकमेव प्रतिषेधत्वं स्वीकृत्य नन्वित्सि‍द्धं वैकल्पिक
करणानुवादेनानूचाना संबंधविधिपरमनूचानवाक्यं स्वीकार्यं प्रथमप्रयोगेनूचानकर्तृकं वैकल्पिकं करणं
शक्यानुपपत्तितंतस्याग्निष्टोमनिमित्तत्वमग्निष्टोमवाक्येन बोध्यत इति यथावार्त्तिकं सिद्धांत्यभिमतानुष्ठानसिद्धिः।
अग्निष्टोमं प्रथमं प्रयोगे नूचानस्य वैकल्पिकं करणं तत्रान्येषां मते एत्र प्रथमप्रयोगे सर्वेषां नित्यमकरणमिति। या
नुवार्त्तिके नूचानवाक्योदाहरणानन्तरमपि अग्निष्टोमवाक्यस्य विकल्पकादित्वप्रतिपत्तव्योक्तिः सा पूर्वाभ्युपगतयो
न्त्यपो वाक्योपलक्षणत्वेनेति बोध्यं। एतेन स्त्रीकरोपन्यस्त पर्युदासाश्रिणकरणाय न प्रथमयज्ञ इति निषेधस्यैव नैमित्तिकनि
षेधत्वेन विकल्पानापादकलोक्तिर्नयविवेकस्थानिरस्ता। उक्तरीत्या विकल्पापादकनिषेधस्यैव शास्त्रानुमतत्वादित्यनव
द्यं। अत श्चेतिचेति चोद्यशाशस्तं शास्त्रानामित्यनंतरोक्तेयोऽश्मशा शस्त्रस्य जन्मनः चसंग्रहाय स्वर्गादिकर्मकभावना

राम॰
१५०

समभिव्याहारलभ्यस्य यागादिगतस्य स्वर्गादीष्टसाधनत्वस्य घटादिवल्लौकिकागम्यस्य चापार्यत्वस्यान्यलभ्यत्वान्न विध्यर्थत्व

पु [illegible] चितं। उचितं तु प्रवर्तनाया आज्ञादेः पूर्वोक्तनयात्रे साधयेनाह। स एवेति हविनमपि दोषान्तराभिधानायानुवदति यत्त्वि

ति। न्यायस्तु धात्वन्तं प्रपञ्चयितुं स्मारयति। स चेति। यद्धर्मावच्छिन्ने यत्स्वरूपावच्छिन्नशक्तिग्रहो जानन्तद्धर्मप्रकारकबोधेनेनशब्द

न जनिते सति तद्धर्माश्रयप्रसिद्ध्याकीनां विशेष्यत्वानुपपत्तेः स तस्याप्रसिद्ध्यक्तिमास्ति येन बाधः पर्यवसन्नीत्सपूर्वोक्तमिक

कार्यविध्यर्थवादिमते लोके च प्रसिद्धन्यायं प्रेरणाविध्यर्थमते योजयति। तथा चीसारीनां तन्नेव वार्त्तिकं योजयति अथ

मेव चेति। मिश्रमतमाह। अन्ये त्विति। तस्यापीत्यनेनतं (स्या तस्येति शेषः। यत्तु प्रेरणावादिमिरुच्यते ज्ञातेष्टसाधनत्वेपि न प्र

वर्तन्ते प्रेरणाज्ञानाच्च प्रवर्तन्त इति तद्दूषयति स्वमविशं भवती साधयेनाह। अन्ये ति आवश्यकत्वादिति। ज्ञातायाः समिहितसा

धनतायाः प्रवर्तनात्वरूपेण पूर्वस्य स्वीकार्यत्वादिति। न्यायमेयं विशेषरूपेण प्रेपस्य त्वमतेप्यपरिहार्यत्वात्। एवं चेति

ननु प्रतिकूलमेतत्। अयं मा प्रवर्त्तयतीति प्रत्ययाः प्रतीतेः प्रसादेन प्रवर्तनाया वाच्यत्वासिद्धेः तथा च यथा लोके प्रवर्त्तनायाः पु

भाट्टा॰ १५१ १६१

निष्ठत्वसिद्धिस्तथा तथैव वेदे न स्यात्। शब्दनिष्ठत्वसिद्धेरिति चेन्न लोके प्रवर्तनायाः शब्दनिष्ठत्वाभावेपि एतच्छब्दो मां प्रव
र्तयतीतिवत् वेदेपि शब्दनिष्ठत्वमंतरेणा तथाप्रतीत्युपपत्तेः। वैदिकलिङ्गाधिगतत्वविशिष्टस्यैव यागादेः स्वर्गादिष्टसाधन
ताश्रयत्वेन लिङ्गव्यापाराश्रयकोटिनिक्षेपणतयाप्युपपत्तेश्चानन्वेवमपि यागो मां प्रवर्तयतीति व्यवहारः स्वर्गादिष्टसाधनता
रूपप्रवर्तनायाया वा स्थितत्वादिसाशंक्याह किंचेति। वऽमिति नैमित्तिके दृष्टानिमित्तानुसरणां कार्यं न तु निमित्तमस्तीति नै
मित्तिकापादकनिमित्ताभावादपि न उपपत्तेरिति विषयाः इष्टिपातित्वस्मिन्प्रवर्तयतीतिवदिष्टसाधनत्वेनावगतो यागः
स्वज्ञप्तिस्तु रूपप्रवर्तयतीति संभवस्येव व्यवहार इति चेत्संभवत्सर्व इहाकदेशो वाभ्युपगमो नैकदेशो वाभ्युपगमात्प्रकृते शब्दाशयः
।नन्वर्थप्रतीत्युद्देश्यो लिंगादिगतो योऽभिधाव्यापारोऽसावपि समिहितसाधनत्ववद्वाच्यक एव कथमस्यैव प्रवर्तनात्वेन लि
ङ्गवाच्यत्वं न स्वीक्रियते एवं चाभिधाभावनामाऽस्त्विति वार्तिकमते क्रमेणैतदुक्तं भवेत् अभिधाशब्दस्य प्रवृत्तिहेत्वर्थत्वाभिकरणात्। राम॰
कोसौ व्यापार इति चेत् शक्तिरिति केचित्। परे त्वाहुः। योयमागंतुकं धर्मं प्राप्य कार्यापर्यायो भवति स तद्व्यापारः। तेन शब्दो १५१

र्थप्रतीत्यैपर्याप्तः। अतो ज्ञानमेव व्यापारः। न च ज्ञाने कर्मीभूते शब्दज्ञानात्मिकायामभिधायां कथं कर्तृत्वेन करणत्वेन
वा व्यवहार इति शंक्यं। एकस्या अपि क्रियायास्तत्तत्फलावच्छेदकत्वेन तत्तद्धात्वभिधेयत्वायाः कर्तृकर्मादिवैचित्र्यस्येव कर्मापि सं
भवात्। दृश्यते ह्युपगमनादिक्रियायां कर्मणोऽपि परशोर्द्वैधीभावाख्यफलावच्छेदकत्वे छिनत्त्यभिधेयतायां तस्यां करणत्वं स्वा
तंत्र्यविवक्षया कर्तृत्वं च। तथैकस्यामपि ज्ञानक्रियायां शब्दप्रकाशार्थप्रवृत्तीनां कर्मत्वाच्छब्दस्यैवाकर्मत्वकर्तृत्वकरणत्वा
नि च नानुपपन्नानीति। अतः कथं सामिहितसाधनत्वस्यैव प्रवर्तनात्वेन लिङभिधेयत्वमिति शंकां निराकर्तुं सादानत्वस्यैवेति
मिं न क्रम एवकारः। स्वेतस्य ज्ञानान्तरस्यादि शब्दस्तु वा शब्दार्थविशिष्टभावनाप्रतिपादनमेव शब्दव्यापारः प्रवर्तनात्वेन लिङ्वाच्यः
। उक्तो ह्ययमपि पक्षः षष्ठाध्याये शास्त्रदीपिकायां मिश्रैः। यद्विज्ञातं सम्यक्प्रवृत्तिहेतुत्वेन कृत्संज्ञस्यैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विधिज्ञाप्य
त्वकल्पनमुचितं। अन्यथेच्छायाः साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वेन कृतायास्तत्त्वेन तदभिधेयत्वस्य दुर्निवारत्वात्। तत्र प्रेरणा स्वत एवाकृ
ष्टा शक्तिरूपाभिधा तु स्वतः सिद्धा विप्रवृत्तितेन सिद्धा शब्दज्ञानात्मिकाभिधा विशिष्टभावनाभिधानं वा प्रवृत्तिहेतुत्वेनासिद्ध

भा॰ट्टी॰
१५२

152

मपि न ज्ञातं सत्तत्सत्तथा क्रत्वंतत्विष्टहेतुत्वं ज्ञातं सत्प्रवृत्तिहेतुत्वे साशयः। नत्र यजेतेत्यादिरूपानुपूर्वीज्ञानात्सती प्रवृत्तिहेतुत्वे
नक्रमाकथंस्त्वगतासेवनत्वेन नवा अनन्याहान्येति। एवं निष्टप्रवर्त्तमानाभिधानेयानुपपत्तिस्तु कूल्पत्वादिरर्थः। न कलंजं
भक्षयेदित्यादौ त्वाकरे विध्यर्थानुवादेन नञ् प्रतिषेधनीतिवचनव्यक्तिर्दर्शिता सा च प्रेरणाभिधाभावानाप्रतिपादनानुपूर्व्याः
णामन्यतरस्य च निष्टस्य लिङ्प्रवर्त्तनात्वेनाभिधानेनोपपद्यते। न हि भक्षयेदिति मलयगजगुरुकप्रकाणामन्यतरदपि
प्रवर्त्तनारूपमनुवदितुं योग्यं भ्रांसापि प्रामाण्याभावात् न हि निषेधांतगतः प्रत्ययः प्रवर्त्तक इति कस्यचिद्भ्रमसंभवः। क्लेशेन तु
तद्रूपोपपादनमनुत्रीयेनाथयोत्रीतं पुरस्तात्। काजेतु भक्षणागतेष्टसाधनतायाश्च निष्टानुबंधित्वेनागृहीतायाः प्रवर्त्तनात्वभ्र
मेपत्तिलिङ्गतद्रूपनिषेधोऽलंकषेन वोध्यितुं पदंनभोजनाहाविवक्कलंजभक्षणेपीष्टहेतुत्वं प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञातं तत्तथा कलं
जभक्षणाप्राक्केष्टत्वानिष्टानुबंधित्वादिति। न चेयमनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वस्य प्रवर्त्तकत्वायजेतेत्यादिलिङभिधानाप रा॰म॰
त्तेः। पदार्थभूतेष्टसाधनतागतस्य प्रवर्त्तनात्वान्यधर्मस्य लिङ्प्रतीत्यसंभवेन वाच्यत्वस्य दुर्निरूपत्वात्। प्रवर्त्तनात्वस्यामर्थ्य १५२

लभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वाच्च । इष्टहेतुतायास्तत्त्वेनैव लिङ्गार्थत्वे परमतेष्टोद्देश्यता न च हि प्रवर्त्तनात्वहेतुः स चानिष्टा-
ननुबंधित्वविशिष्टायामेव तस्यां विधने । अनिष्टाननुबंधीष्टहेतुत्वनिर्णयेनैव हि प्रवर्त्तमाना दृश्यंते प्रेक्षावंतः । विशि-
ष्टाया एव वाच्यत्वे निषेध्यत्वोपपत्तेश्च । अन्यथाऽनिष्टाननुबंधितायाः अशब्दार्थत्वे तन्निरूपे इष्टहेतुतायाश्च प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वेन निषेध्यत्वासंभवात् । अतो यागगते इष्टहेतुताया एव प्रवर्त्तनात्वेनैव विध्यर्थत्वमित्याशयः । ननु यागगतकृत्यर्हत्व-
मेव भवतु तदर्थः । शक्यते हि न प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुत्वेन निरूपयितुं । इष्टहेतुतानिष्टाननुबंधित्वाभ्यां कृत्यर्हत्वमेव हि निर्णी-
य प्रवर्त्तंते प्रेक्षावंतः । संभवति च कृत्यर्हत्वमनूद्य निषेधः । न तु इष्टहेतुत्वस्यानिष्टहेतुत्वस्य वा प्रतिपत्तिश्च । यथा पुत्रकाम्यः
सोऽयं न कुर्वीतेत्यादौ कर्त्तव्यतावचनो भावनायां पुरुषे प्रवर्त्तयतीत्यादिराकरग्रंथश्चैवमनुसृतो भवतीत्याशंक्य । निराक-
रोति हेत्वंतरसमुच्चयाभिधायी च । इदं तत्र कृत्यर्हमतः कुर्यात् । यद्यपि नैतत्कृत्यर्हं तथापि कुर्वीतेत्यादिप्रयोगोपपत्तेरिति । न त्वे-
वं प्रयोगो भवति तत्र कृत्यर्हमतः कृत्यर्हमिति । न वा नैतत्कृत्यर्हमतः कृत्यर्हमिति । संभवति तु सर्वोऽपीदृशः प्रयोगः प्रवर्त्तना

भा.द्व.
१५३
153

त्वेनेष्टहेतुतायां लिङ्गाद्यर्थत्वं इत्याशयः। ननु प्रवर्त्तनायामध्ययनविधिप्रेरिता लिङादयः प्रवर्त्तकतां प्रतिपद्यन्ते तेषां प्र-
वर्त्तकत्वमहिम्ना च कर्मण इष्टहेतुतासिद्धिरित्याकररीतिः न च लिङादिव्यापारस्य प्रवर्त्तनात्वे प्रवर्त्तनायां लिङादयः
प्रेरयितुं शक्ताः। व्यापारे सर्वेषामपि प्रयुक्तत्वात् इति न्यायात्। अतस्तेषां प्रवर्त्तकत्वासिद्धौ कर्मण इष्टहेतुत्वमपि न सिध्येदि-
त्याशङ्क्याह। न चेति। यथा व्यापारेऽपि गोदोहनपंचमवर्षादौ पुंव्यापारभूतप्रणयनोपनयनादिव्यापाराविष्टः पुरुषः प्रव-
र्त्तते न तथाऽव्यापारभूतायामपीष्टहेतुतात्मकप्रवर्त्तनायामभिधानात्मकशब्दव्यापाराविशिष्टायां स्वभावस्येव शब्दस्य
प्रवर्त्तकत्वस्य व्याहतेः। न च यागभावनायाः पुंनिष्ठव्यापारत्ववत् प्रेरणात्मभावनायामपि शब्दनिष्ठव्यापारत्वमस्तीति येनात्र नापेक्ष-
णया शब्दप्रवृत्तिविषयं भावं वाञ्छेत। अतः प्रेरणामन्तेपीत्यमेव समाधेयमित्याशयेन मन्तेपीत्यपि प्रयोगः। प्रवर्त्तक-
त्वमपेक्ष्य कर्मण इष्टहेतुत्वमात्रसिद्धौ विधिवाक्यानुशक्या न ते न तत्र कां रागतेरेणा विसाधयितुमित्याशयेनाह। विध्यभिहि- राम—
तस्येति। न न्विष्टहेतुतायाः प्रवर्त्तनात्वे लिङर्थत्वे कथमिष्टहेतुता लिङर्थ्यवादेऽपि प्रसङ्ग्यन्त दोषानापत्तेः। कथं वा प्रा १५३

ष्टानिष्टोपायाः शाब्दभावनात्वव्यपदेशः। स्वाभिधा भावनामाहुरिति वार्त्तिकस्य गतिरिति शंकाः क्रमेण निरस्यति। न चेत्या
दिना। नन्वेवमपि नैष प्रयोगस्तत्वोपपद्यते। यद्यपि जवैतन्नेष्टसाधनं तथापि तत्कृतिस्वरूपतो निषिद्धस्वरूपान्तरेणापि
प्रतिपादनासंभवात्। न हि घटो नास्तीत्यप्रमितप्रतिषेधस्य घटस्याद्यप्रमत्तीति द्व्यलाकारेण सत्वप्रमासंभवतीति चेन्न।
नापह्नवगतेष्टविशेषसाधनत्वप्रतिषेधेपि इष्टान्तरसाधनत्वस्य प्रवर्तनात्वेन प्रतिपादनसंभवात्। यद्यपि तवनेष्टसाध
नं तथापीष्टसाधनमिति प्रयोगस्य सर्वथाप्युपहसनीयत्वात्। उक्तेर्थे मंडनसंमतिमाह। यथेति। अभावादिसनन्तरं प्रवृत्त
स्यार्थभावस्य वनायामभेदान्वयापत्तेः करणत्वाद्यन्वयानापत्तेश्चेति शेषः। अतो यागत्वेन प्रवृत्तस्यार्थस्याविभावनात्वेन प्रत्य
पार्थत्वे किं बाधकमिति शंकानिरासः। न्यायसुधाकृन्मतमाह। अत्रेति। प्रयत्नो भावनेत्येव प्रकृत्ये प्रकृतोदाहरणोपलक्ष
मान्यानिष्टतया भावनात्वमुपपादयितुं स्वर्गजनितत्वमुक्त्वा यागस्य भावनायां कर्मत्वकरणत्वे उपपादयितुं यागावि
षयत्वमुक्तं। विषयत्वप्रतीतेश्च यथा कर्मत्वकरणत्वपर्यवसानं तथोक्तमधस्तात्। मूल इतिपदत्वविशिष्टपरामर्शः। यत्न

त्वविशिष्ट एवात्मोक्तवाच्यो यत्नत्वमेव तस्य शक्ततावच्छेदकं न व्यापारत्वं जातित्वेन यत्नत्वस्यैव लघुभूतत्वादिति सूच
नार्थ एवकारः। पाकयत्नवान्देवेति संशयनिवृत्तिस्तावत्पचतीतिश्रवणाज्जायते। न च पाकयत्नविशेषं विना संभव
तीत्यात्मोक्तेन यत्नविशेषस्यावश्यं वाच्यत्वात्पचति पाकयत्नवानिति विवरणदर्शनाच्चेति हेत्वंतरसमुच्चयार्थश्चः।
न च यत्नं विना भूतपाकेन यत्नानुमानात्तद्विशेषोपपत्तिरिति वाच्यं। चैत्रः पचतीत्यादाववश्यं यत्नस्य लडर्थवर्त्तमा
नत्वाद्यन्वयित्वेन चैत्रादिवृत्तित्वेन च प्रतीत्यभावापत्तेः। जानातीत्यादौ हि वर्त्तमानत्वाद्यन्वयो धात्वर्थे दृष्टः। पचतीत्यादौ वा
ख्यातार्थव्यापारे न त्वनुमेये पर्थे क्वचिदपि सोनुभूतः। न च चैत्रवृत्तित्ववर्त्तमानत्वाभ्यां विशेषितेन पाकानुकूलव्यापारेणैव
तदुभयविशेषितं तदनुकूलयत्नानुमानमिति वाच्यं। तद्वृत्तिवर्त्तमानतादृशव्यापारस्यान्यवृत्तित्वे वृत्तीतयत्नादप्रसिज
न्यसंभवेन हेतोर्व्यभिचारात्। न चैतादृशस्थले लक्षणया प्रयत्नस्य शाब्दत्वं वरा हि तमो रथो गच्छतीत्यादौ व्यापारे लक्षणा
भ्युपगता। प्रथमतः स्वीकार्यशक्ततावच्छेदक एव लाघवस्यानुसरणीयत्वात्। पश्चात्स्वीकार्यलक्षणतावच्छेदके गौरवस्य

फलमुखत्वेनादोषत्वात्। जायमानत्वादिति सिद्धवन्निर्देशेनादृष्टप्रतीतिजन्मनश्चाकरणसिद्धतां दर्शयति। उक्तं त्वयास्माभिरर्थ
प्रदर्शनावसरे भावार्थाधिकरणे भाष्यकृता तथा यत्नेनैव किंचिद्भवतीति। गुणकर्माधिकरणेऽपि। अनुरूप्यादिति शब्दस्येत
त्सामर्थ्यपद्धोमविधिषु प्रयत्नमाहेति। यद्वानादृष्टनिर्देशेन यजेनेत्यत्र तत्साध्यत्वस्य रक्षीकार्यतां दर्शयति। चेतनव्याप
रभूतयत्नाभिधाने हि विधेश्चेतनप्रवर्तकत्वविनियमः संगच्छते कथमन्यथा काष्ठादिप्रवर्तकत्वाभावः। यथा कुर्यादिपदबुधा
वृत्तः चेतनप्रेरकत्वं हि विधेस्तद्विषयत्वात्। का बाधा अन्यथा कस्मान्न प्रेरयति वायुवत्। विध्यर्थज्ञानतोऽप्रेर्यं चेत्काष्ठादि
नतः कथासौ धन्वनानिपातादेः प्रेर्यस्याधिकारिता। विधिस्त्वा प्रेरयस्यत्र तत्प्रेर्यतापत्तेः कथं। विदुद्भिर्लापनाद्देवप्रेर्यत्वेऽन्यो
न्यसंश्रयमिति। करोतिपर्यायत्वेनापि यत्नवाचित्वमाख्यातेऽस्तु इति तु करोतेर्यत्नवाचितां साधयति। यश्चेति। करोतेर्यत्न
वाचित्वे हेत्वन्तरं समुच्चयार्थश्चः। व्यापारसाध्यत्वावगमे तुल्येऽपि हि प्रयत्नसाध्यतासाध्यत्वप्रतीतेरेवौदनयोः कृताकृत
व्यपदेशावस्थादृश्यते दृश्यते च सर्वकारकाणां व्यापारात्मयत्ने तुल्येऽपि यत्नाश्रय एव कर्तृव्यवहारः। संभवति चैतदुभ

भा.द्वा.
१५५
155

यमपि यत्नस्य कर्तोस्त्वर्थत्वेऽप्य विषयार्थधात्वर्थतरकर्मनिष्ठाया विषयार्थत्वात्। ओदनस्याप्युद्देश्यतया तद्विषयत्वात्। अत्र वि
षयार्थधातूनां तच्चाश्रयार्थत्वादाश्रयत्वस्य च सर्वकारकेषु समत्वादित्याशयः। उक्तं च न्यायाचार्यैः। कृताकृतविभागेन
कर्तृरूपव्यवस्थया। यत्न एव कृतिः पूर्वापरस्मिन्स्तेव भावेनेति। विधेरन्यत्वोपपादनस्य करोतिसामानाधिकरण्येन यत्न
वाचितां दर्शयितुमाह पचतीति। रथो गच्छतीत्याद्यनुरोधेन गम्युत्तराख्यातस्यापि न व्यापारवाचित्वमुचितमित्याशयेनाह ग
च्छतीति। वोढ्रेत्यपि न्यायसुधाकृता पक्षान्तरमप्युक्तं स्त्रीत्वाभावे विस्वद्धदोदाहरणाद्विपत्सयोपयथा। प्रयुज्यते तथास्मात्तंय
त्वाभावेऽप्यचेतने। धातोरनन्वयहार्थवाच्यान्तरंधियेषवेति। तथाप्याख्यातत्वाशस्याप्यर्थवत्वसंभवेनानर्थक्यमुचितमित्याशये
नेत्थमेवोक्तं। औपचारिकत्वमिति। आश्रयत्वलक्षणोऽसावप्ययः। मिश्रमतमाह। अन्ये त्विति। तत्र व्यापारमात्रस्याख्यातवाच्यतां
वक्तुं प्राभाकरमीमांसकानामाख्यातजन्यप्रतीतिविषयनिरूपणपरं वचः॥ प्रा०उक्तं तत्र सर्वव्यापारसाधारणं दर्शयति भ
वितुरिति। घटइति व्यापारत्वविशिष्टपरामर्शः। व्यापारत्वमेवघटकानावच्छेदकं यत्न त्वं व्यापारत्वस्याखण्डोपाधित्वेन जाति

राम.
१५५

तुल्यत्वात्। न च तत्सखंडोपाधित्वे मानाभावः। श्रुत एव मधुररसः स्वाश्रये जलाभिलाषगोचरज्ञानयतीति व्यवहारानुरो
धेन तत्समवायतज्ज्ञानादेश्च स्वरूपवत्त्वव्यापारत्वस्य तज्जन्यत्वाघात्मत्वासंभवेनाखंडोपाधेरेवोचितसायातत्वादिति सूचना
र्थ एवकारः। अस्तु वा गुर्वेव व्यापारत्वं तथापि तदेवावच्छेदकं पचतीत्यस्मात्साकयत्नस्यैव हि पततिफलं वृक्षादित्यादौ गुरुत्व
स्य स्रवति जलं गिरेरित्यादौ द्रवत्वस्य व्रजति शरो दूरमित्यादौ वेगस्य कंपते पत्राणि तरोरित्यादौ वायुसंयोगस्यापि संग्राह्य
त्वेहत्या निश्चयोऽभ्युपेयः। अस्ति च गुरुत्वादौ वर्तमानताद्यन्वयस्य फलवृत्तित्वादेश्चवस्ययोगतो नानुमानिकत्वेनापि तद
न्यथासिद्धिः। भवंति च यत्नत्ववद्गुरुत्वत्वादीनि जातय इति कथं गुरुत्वत्वादीनि विहाय यत्नत्वमेव शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्य
मवधारयितुं। भवतु सर्वेषामपि शक्यतावच्छेदकानि व्यापारत्वमेतु न तथात्वसिद्धिरिति चेन्न। परस्परानपेक्षानेकशक्यता
वच्छेदकाभ्युपगमेनानेकवाच्यवाचकभावाभ्युपगममपेक्ष्य गुरुभूतैकशक्यतावच्छेदकाभ्युपगमेनैकस्यैव वाच्यवाचकभाव
स्य स्वीकर्तुमुचितत्वात्। अनेकपदार्थघटितोपाध्यात्मनो हि व्यापारत्वस्यावच्छेदकत्वे तदाश्रययत्नमनेकेषां कल्प्यमिति मोर

भा॰ द्वा॰ १५६ 156

वेवांशं आश्रयांशावच्छेदकत्वं तु सर्वेषु पर्याप्तमेकमेव स्यात्। यत्नत्वाद्यनेकावच्छेदकाभ्युपगमे लाघवापित्वमप्यनेकत्र

कल्प्यं संवृणानेकं त्वे चेत्स पि गौरवमिति हेत्वंतरं कथनार्थस्य। व्यापारत्वस्य व्याप्ततया शक्यतावच्छेदकत्वे लौकिके वैदिक

वाक्ययोर्बोधप्रकारं दर्शयति कुठारेणेत्यादिना। आख्यातानुसामान्यतरश्चेति त्वयोर्मिन्नक्रमो। सामान्यमेवाहान्येति। सामा

न्यतो व्यक्तस्य विशेषाकांक्षा हि कथमिति व्यपदिश्यतो संभवति चेषा व्यापारत्वेनाख्याताद्भावनावगमे। यागविशेषविष

ययत्नत्वेन तद्वगमे तु उरूपपादास्यादिसाशयः। व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विनैव लक्षणाम चेतनेन क्रियावाचि

धुस्वर्ण्याने प्रतीति निर्वाहं दर्शयति। रथश्रुतिचेतन न कर्तृक क्रियावाचि धपियत तदूत्स्यादि शुपरम नरेव लक्षणाप्रसक्ति

र्नास्मन्मतइत्याह एवमिति। अपि तु कर्तृकक्रियाविनो भवती स्यादेः संग्रहार्थमुक्तं सर्वत्रेति उपादिता हि भवती सा दाववपव

भेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभेदमंगीकृत्य भावनाप्रतीतीति वार्त्तिककृद्भिर्व्वार्थाधिकरणे वस्तुतस्तु पथे च भवती सत्र भावनाप्रती

त्युपपादनं वार्त्तिककाकारीयमतिशयार्थं तथैवेहापि रथो गच्छतीत्यादिषु तदुपपादनमतिशयार्थमेव। न हि रथो गमनं करोति

राम॰ १५६

पुरुषो यत्नं करोतीति घटो भवत् करोमीति कस्याप्यनुभवोऽस्ति। अतो यत्नोत्पादानुकूलत्वं ज्ञानादेर्व्यापारसामान्यमेव
सर्वत्राख्यातार्थ इत्येतावत्यर्थे ग्रंथतात्पर्यं। यथा चेदृशोदाहरणे रथाश्रितो गमनव्यापारैः पुरुषाश्रितो यत्नव्या
पारः घटाश्रितो भावनव्यापार इति द्विविनैव लक्षणां बोधोपपत्तिस्तथोपपादितमधस्तात्। नन्वाकरे हि युजेत्सादोपनेते
स्याख्यातार्थविवरणाद्भवतु प्रयतत इत्यादावाख्यातस्योपचारिकत्वमत आह। न चात्रेति। आपतत्स्याख्यातार्थत्वमु
क्तं न च व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन बाधः। तस्याप्याख्यातार्थेऽनुप्रवेशादसत्वात्। तादृशाख्यातार्थैतस्य विव्यापा
रान्तरानुप्रवेशो न स्यान्नियतत्वाद्यन्यस्यैव नियतत्वात्स्वरं यत्नस्याख्यातार्थत्वकथनं न च परेणापि यतनेनेति विवरणा
नुरोधेन यततेराख्यातस्य च सर्वात्मनानुस्यार्थत्वं शक्यं वक्तुं यततेरित्याख्यातस्यापि कर्मानपेक्षक्रियाभिधायित्वा
पत्तेः भवतु वाक्यं विरोधः। प्रतिपाद्याख्यातानां सर्वेषां सामञ्जस्यानुरोधेन तत्रैवासामञ्जस्यं वक्तुमुचितं न तु तदनु
रोधेनान्यप्रतिपाद्याख्यातेष्वसामञ्जस्यमितिसाशयेनात्रेति। न च चेतनप्रवर्त्तकत्वनियमानुपपत्तिः। तदनुष्ठेयधात्व

मा॰ द्वा॰
१५८
157

र्थानुरक्तव्यापाराभिधायित्वेन तन्नियमोपपत्तेः । अहमत्र प्रेर्य इति साक्षात्स्वं प्रत्यावास्येव प्रयुक्तः प्रतीतिभाज एव प्रे
र्यत्वनियमाच्च न च यत्नत्वं करोतेः शक्यतावच्छेदकं येनात्मान्तरस्यापि करोतिना विवरणान्न तथा स्यादित्याह करोतेः सर्थ
श्चेति । व्यापारत्वं शक्यतावच्छेदकं न यत्नत्वमित्येतावति तात्पर्यम् । अन्योन्यस्य तु कूलत्वस्य तु शक्यतावच्छेदकतां भा
वेन प्रतीत्याक्षेपाद्धे सन्देतन्न । अत एवाह । करोतेरिति । तत्कर्तृकव्यापाराभिधायित्वेनाख्यातस्य तत्कर्तृकत्वाय
थैव चैत्रः पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणं दृश्यते तथा स्थाली विभर्ति इत्यस्यापि धारणं करोतीति विवरणं दृश्यते
स्थाली पचतीत्यस्य च पाकं करोतीति न च तत्करोतेर्यत्नवाचित्वे संगच्छत इत्याशयः । एतेन कृताकृतविभागकर्तृव्य
वस्थे अपि निरस्ते । दृश्यते च यत्नजातेऽपि कृतव्यवहारो यत्नाभाववति च कर्तृव्यवहारः अग्निना घटपाकः कृतोऽ
ग्निः पाककर्तेति । यत्नरूपयत्नसाध्यत्वासाध्यत्वाभ्यां क्वचित्कृताकृतव्यपदेशः । सयत्नसाध्ययोरेव द्वयोर्मध्येऽन्यत्न
साध्येऽकृतत्वव्यपदेशो व्यापारसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्वचिद्यत्नन्यूनत्वेनैव तत्तद्व्यापारसाध्यत्वादकृतव्यवहारोपप
घा ।

एम॰
१५८

तेर्नाऽसंभवी। यत्नाश्रयत्वेन तुल्येऽपि चैत्राश्वयोः स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यां यथा कर्तृकरणव्यपदेशव्यवस्था भवति चैत्रोऽश्वे
न गच्छतीति न तु कदाचिदश्वश्चैत्रेण गच्छतीति। तथा करोतेर्व्यापाराभिधायित्वेऽपि सर्वकारकाणां व्यापाराश्रयत्वेन तुल्ये
ऽपि ताभ्यामेव संभवति सा व्यवस्था। यथा च सत्यपि तदनुकूलयत्ने स्वातंत्र्याभावेन कर्तृत्वनिषेधव्यवहारो यथा परव
शो वदति इतो नाहमस्य वक्ता परवान् एवास्य वक्तेति तथा सत्यपि तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वे तदभावविवक्षयैव संभव
ति कर्तृत्वनिषेधव्यवहारो वातादिना स्पंदमाने। स्वातंत्र्यविवक्षया तु भवति तस्मिन्नपि कर्तृत्वव्यवहारः। यथा तदी
यस्पंदेन मयैकेनेदं भग्नं मन्येऽनेन वनान्येनेति। अतो न व्यापारस्य स्वातंत्र्यत्वे किंचिद्बाधकं प्रकृते तयाकानुकूलय
त्नवत्त्वस्य चैत्रेश्वरयोस्तुल्यत्वाच्चैत्रः पचतीतिवदीश्वरः पचतीत्यापि प्रयोगापत्तिर्यत्नस्य वाच्यत्वे बाधकं च
थेच्छाजन्यतावच्छेदको यत्नत्वव्याप्यो जातिविशेष एव स्वातंत्र्यत्वावच्छेदकः यद्वा धात्वर्थस्य व्यापारादेः स्वातंत्र्यार्थयत्ने
चेष्टादिद्वारकमेव जनकत्वं संसर्गः। आख्यातार्थयत्नस्य वा प्रथमांतपदार्थे चैत्रादाववच्छेदकत्वं संसर्ग इति स्वीकृते ईश्वरः

पचतीतिप्रयोगं वारयामः नहीश्वरो जन्यकृतिमान्नापि तत्कृतेश्चेष्टाद्वारकं जनकत्वं नापि कृतिजन्यनिश्चैत्रस्ये भा॰ द्वा॰
वेश्वरस्यावच्छेदकत्वमिति चेन्न । तथा सतीश्वरकर्तृकक्रियावाचिनां वेदपुराणेतिहासगतानामाख्यातपदानाम १५८
नुपपत्तेः । तत्रागत्या भक्त्याश्रयणादिति चेत् । नशास्त्रस्यावान्निमित्तत्वादित्यत्रोक्तेन निरूढत्वर्वेश्ववालादिन्याये
न तादृशपदानुसारिणामेव मुख्यत्वेन रूपीकार्यत्वात् । किं च यथावंतःपाकजनकयत्नात्तिप्रत्ययेऽकर्माख्यातवाच्यः किं 158
वा यावतो यत्नसमुदायस्य फलोपधाननियमस्तावान्समुदायो वाच्यः आद्ये तादृशयत्नत्वं तंकचित्यं च तादृशस
मुदायघटकं समुदितमेव तादृशावचः प्रयोगस्यात् । नापमयाक्षीत् किंतु पर एवेति । पाकजनकयत्नसमूहोऽपि सत्वाद्विशे
षणात् । द्वितीये यत्नत्वं न शक्यतावच्छेदकं तस्य प्रत्येकसमाप्तत्वेन समुदायावृत्तित्वात् । असमन्मतेतु व्यापारत्वस्य शक्य
तावच्छेदकत्वेऽपि फलोपहितत्वसंबंधेन माव्यनिष्ठस्यैव तस्याख्यातेन प्रत्याय्यत्वात् फलोपहितत्वस्य च व्यापारांतिचयव राम॰
त्तित्वाद्व्यापारत्वस्य चाद्यपरिस्पन्दस्य फलसामान्याहितताभावेनेति व्यवहारात् कोऽसौ व्यापारः इत्याकांक्षायां मन्त्राभाना १५८

दिग्मात्रस्य तात्पर्येणां तत्त्वदर्शार्थनिश्चयस्यायमसौ व्यापार इत्यन्वयकथनात्स्वसमुदाये पि व्यवहारोपपत्तेः संभवन्ति व्यापा
पार निश्चयवसात्स्वातन्त्र्ययोगनियम इत्यलं बहुना। अर्थभावनानिरूपणमुपसंहरति। नात्रेति। इति। तद्द्वारकं या
गादेर्विध्यन्वयं दर्शयितुं तस्याश्च व्यापाराभिधेयरूपप्रदर्शनपूर्वकमंशत्रयपरिपूर्णतया विध्यन्वयमापादय
ति। सैव चेत्साध्यता विशिष्टभावनां विषयीकुर्वता च विधिना तद्द्वारा विशेषणीभूतस्य यागस्यापि विषयीकारणाद्धि
साधिकरणन्यायेन चाविषयीकृतस्य स्वर्गादेः रूपनयेव स्वीकरणाद्भूयात्। आकांक्षधर्मलक्षणाकांक्षत्वेन यागादेर्धर्मत्व
सिद्धिरिति ग्रंथार्थमुपसंहरति एवं चेति। अंशत्रयपूर्णतया भावनाया विध्यन्वये सतीत्यर्थः। अत्र केचित्कपिलगौतमादिप्रणी
तशास्त्राणां मोक्षार्थतत्त्वज्ञानकत्वात्परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वं न तु जैमिनिप्रणीतशास्त्रस्य तस्य तियावत्कर्मणां मोक्षाजन
कत्वात्तात्तदजनकत्वे वक्तव्य इति चेन्न। स्वर्गादिफलानां तरोहितोभेदकर्मणां विधिदर्शनात्। न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके
ऽमृतत्वमानशुरिति मोक्षकर्मणि न्यूनत्वप्रतिषेधदर्शनात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति मोक्षे ज्ञा

भा॰टी॰ १५९ तानैकसाध्यत्वश्रवणाच्चनचभगवदर्पणबुध्याऽनुष्ठितानामपितेषांमोक्षहेतुत्वं। कर्मशुद्धिर्मदर्पणमित्यादिशास्त्रव
शेनभगवत्समर्पणस्यानन्तफलार्थकर्मवैगुण्यपरिहारार्थत्वेनकर्मांगत्वात्। परार्थतावगमेचफलश्रुतेरर्थवादत्वादित्याशंक्य
। तन्निराकरणायाजेनस्मृतिप्रामाण्यंदर्शयितुमाह सोयमिति। तुशब्दस्तन्त्रसत्त्वोदृश्यकहतिव्यवच्छेदार्थः। एषतुवागतिवा
दीत्यादेरनुशब्दस्यतथाशक्यवधारणात्। यद्यपितन्त्रसत्त्वोदृश्यकाण्डज्ञानेऽर्पणबुद्धिर्वैगुण्यपरिहारमात्रार्था। तथापिफ
लान्तरेदृशमन्तरेणभगवत्प्रीत्यर्थकेशात्मकार्पणबुध्यानुष्ठीयमानकर्मणांमुक्त्यर्थतावश्यमभ्युपेया। वेदोदितानिकर्मा
णिकुर्यादीश्वरतुष्टयेयथाश्रमंत्यक्तकामःप्राप्नोतिपरमपदं शुभाशुभफलेरेवंमोक्ष्यसेकर्मबन्धनैरित्यादिस्मृतेः। पुराणे
तिहासवचोभ्यः। संयोगपृथक्त्वन्यायेनानन्तफलार्थानामपिमुक्त्यर्थत्वसंभवान्। विध्येकवाक्यतामन्तरेणार्थवादतायादुर्व
चत्वात्। नचफलान्तरेविनियोगस्यान्यानामनित्यनैमित्तिकानामेवमोक्षेविनियोगइत्यपिशंक्यं। तेषामपिप्रातिस्विक
विधिभिःपापक्षयेविनियोगात्। त्यक्तकामःशुभफलैर्मोक्ष्यसइतिपदाभ्यांवक्ष्यमाणतेश्वरकाम्यंविषयभोगार्थमिहामुत्र राम॰ १५९

प्रवृत्ते मोक्षाय उद्धृतं तद्विवक्षार्थं तथापि प्राकृतमिति स्फुटेन वचोत्तरेण काम्यानामपि मोक्षार्थत्वप्रतीतेः स्थानं च न कर्म
णो मोक्षादिश्रुतिविरोधः। सामान्यप्रवृत्तत्वात्तस्यास्तात्पर्यार्थेण तु द्विसूत्र्य कर्मविषयत्वोपपत्तेः। नापि तमेव विदित्वेति श्रुति
विरोधः। कर्मानुष्ठानसहितस्यात्मज्ञानस्यापवर्गाभिमोक्षजनकत्वाभ्युपगमात् यथोक्तं बृहद्दीपिकायां। न तु निःश्रेयसं ज्ञाना
द्वैधहेतोर्न कर्मणः। नैकस्मादपि तत्किंतु ज्ञानकर्मसमुच्चयादिति नाप्येवकारश्रुतिविरोधः। तस्या मोक्षजनकीभूतज्ञानेतरब्र
ह्योपायान्तराभिन्नविषयनिरासार्थत्वात्। नापि नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरोधः। तस्या एवकारबोधितनिरासानुवादि
त्वात्। एकारसमभिव्याहृतनिषेधस्य सर्वत्र तथात्वदर्शनात्। अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः। नन्वेवमपि श्रौतेन ज्ञानस्य मुक्तिसाधन
त्वेन कर्मणां मुक्तिसाधनत्वस्य स्मार्तस्य बाधः स्यादिति चेन्न। मोक्षविरोधिपापनिवृत्त्युत्पत्त्यादिद्वारा कर्मणां मोक्षविरोधि
कर्तृत्वाद्यभिमाननिवृत्त्यर्थत्वप्रकाशनकारणस्य ज्ञानस्याभिनाव्यान्तरकार्यत्वेन वा अविकल्पयोरनाशंकत्वात्। अत एवोक्तं
बृहद्दीपिकायां नित्यमेभिरितिकर्त्रेव कुर्वाणो दुरितक्षयं। ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयन्। वैराग्यात्पक्वविज्ञानः कैवल्यम

भा॰ द्वा॰
१६०
160

त्तेन इत्ति यजेत स्वर्गकाम इति वत् ज्ञानस्य मोक्षसाधनता विधेः स्पष्टस्यादर्शनाद्यामानांतरसंवादविसंवादरहितेन त
रति शोकमात्मविदिति दृष्टेनेव विधिशून्येनापि वचसा तस्याः सिद्धिरिति चेत्। न प्रयाजानुयाजाद्यंतेभ्यात् व्यस्याभिभूत्सा
इति वचसः प्रयाजानुयाजानां क्रत्वाभिभवार्थत्वापत्त्या फलवत्फलन्यायेनांगत्वासंभवापत्तेः प्रकरणसहायेन वाऽ
मुनाऽसार्वकाम्यशास्त्रावगतदार्शिकफलभूतस्मात् क्रत्वाभिभवे प्रसक्ते एव क्रतूपकारद्वारेण ढिकया साधनत्वापत्तेः। न चैतर
ति शोकमित्यादौ विधिकल्पनेनापि ज्ञानमोक्षयोः साध्यसाधनत्वोपपत्तिः। औपनिषदैर्ज्ञानविध्यनंगीकारात्। पुरेऽपि मि
थ्याज्ञाननिवृत्त्यधीनजन्मनिर्मोक्षे तत्त्वाज्ञानाधीनतायाः लोकसिद्धत्वात् प्रयोगमेन विधिकल्पनायाः कर्तुमनुचितत्वात्। अत ए
व लोकसिद्धसाधनत्वानुवादिनी श्रुतिर्नेष्ठा तत्कर्मसाधनत्वस्य बाधापातात्। न हि कर्मणां मोक्षसाधनत्वं ज्ञानस्येव लोक
सिद्धं येन स्मृतेरप्यनुवादत्वं प्राप्नुयात्। अस्मन्मते तु सत्यपि ज्ञानविध्याश्रयणाभिनिवेऽत एकार्यत्वेनैवाक्रीत्वाबाधपरिहा
रात् तदा अपवर्गफलत्वं तत्र मेव वक्ष्यामः। न हि परमतेन लोकसिद्धज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं शास्त्रीयेण कर्मणां हेतुत्वे न बाध्य

ग॰ म॰
१६०

नेति कर्मणो व मोक्षसिद्धिरिति कर्कोक्तं साधितं चेतन। अपूर्वविधिकरणन्यायेन लोकप्रसिद्धवस्तुस्वभावानतिक्रमेणैव शा
स्त्रप्रवृत्तेः। लोके च मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तत्त्वज्ञानाधीनत्वावगमात्। तामंतरेण मोक्षासंभवात्। अतो यथैव पश्वादिप्राप्तिहे
तुत्वेन विहितं चित्रादि लोकावगततद्भावशरीरादिसहितमेव स्वफलप्रापकमिति संगीकृतं तथैव मोक्षहेतुत्वेन विहि
तानि कर्माणि ज्ञानसापेक्षाण्येव तत्प्रापकाणीत्यभ्युपेयं। अत एव ज्ञानकर्मणोरन्यतरव्यतिरेकतोपि मोक्षाभावं दर्शय
ति श्रुतिः। अंधं तमः प्रविशंति ये विद्यामुपासते। ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः इति। अतोपासते रताः इति चैकत्र निष्ठो
क्त्या परव्यतिरेकः कथ्यते। तेनोभयनिष्ठा एवं तमस्तरंतीत्युक्तत्वात् समुच्चितोभयमेव मुक्तिहेतुरित्युक्तं भवति। न च कर्मणां प्र
तिबंधकदुरितनिरासेनान्यथासिद्धत्वान्न फलहेतुत्वमिति सांप्रतं ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकमिथ्याज्ञाननिवर्तकतया प्रस्तु
त्वात्। प्रतिबंधकनिरासस्य व्यापारत्वकल्पनाया अपि समत्वात्। न च मुमुक्षुप्रतिवेलानिं मृच लोकमपुं च परित्यज्यात्मा
नमन्विच्छेदिति वेदैककर्मत्यागश्रवणान्न कर्मणां मोक्षहेतुत्वमिति सांप्रतं। ज्ञानमात्रस्त्वविरुद्धानां ज्ञानेन सह मुक्तिहेतुत्व

भा.टी. स्यज्ञानपरिपाककालीनत्यागेन सह विरोधाभावात्। यथा रोगिणं प्रति कश्चिद्ब्रूयात् प्रथममपक्वं क्वाथो यात्यस्ततस्तं
१६१ परित्यज्येदं चूर्णं सेक्रमेव स्वास्थ्यं भविष्यतीति। न चैवं सति चूर्णमेव स्वास्थ्यहेतुर्न क्वाथ इति शक्यं वक्तुं। तथा ज्ञानप
रिपाककाले कर्मणां त्यागश्रवणेऽपि न मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिः। उक्तं हि न्यायसुधायामपि परिपक्वेन ज्ञानेनात्मनः कर्मसंबं
धो वार्यत इति। अत एव तत्र तत्र लक्षणया कर्मानुष्ठानत्यागाभिप्रायत्वं त्यागावसंज्ञानपर्वोक्तं काम्यानां कर्मणां
न्यासं संन्यासं कवयो विदुरिति। एवमपि ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतिविरोधोऽपरिहार्य इति चेन्न। यदि रथंतरसोमः स्या
दित्यत्र रथंतरेणत्वप्रतिस्पर्द्धिरहस्याहृत्तिवत्। तत्त्वज्ञानवाचिज्ञानपदोत्तरैवकारेण न तत्प्रतिस्पर्द्धिनोऽतत्त्वज्ञानस्ये
व निरासोचित्वात्। नन्वेवमपि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे प्रामाणिके विविदिषाकाच्च कर्मणां ज्ञानहेतुत्वेऽवगते स्वर्गाद्यर्थं
विहितैस्तैरपूर्वस्येव मोक्षाय विहितैस्तैर्ज्ञानस्य व्यापारत्वाभ्युपगमात् प्रामीमांसीयवत्कर्मज्ञानयोर्मोक्षे समुच्च राम
यसिद्धिरिति चेन्न। आत्मनोऽन्तरमप्यनुष्ठेयानां नित्यादिकर्मणां मोक्षप्रतिबंधकदुरितनिरासमात्रार्थत्वेन मोक्षोपयोगि १६१

नां ज्ञानव्यापारत्वासंभवात् । करणावच्छेदकरूपावच्छिन्नेपज्ञनयित्वैव फलं जनयतीति तस्यैव व्यापारत्वनियमात् । ननु
देहादिभिन्नजीवात्मज्ञानस्योपनिषदस्यापि यदेव श्रद्धया करोतीति विद्ययोपनिषदेति वचने उपनिषच्छब्दोक्तस्यानेनैव वा
केन लिंगेन वाक्यत्वर्थं नानावदाकारे संवेधवार्त्तिकादौ कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्योत्तरस्तरस्यादिनोक्ता । अपहतपा
प्मत्वादिसत्यकामत्वादिगुणवदात्मनोन्तरस्य सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यो मंतव्यो बोद्धव्य इत्यादिशास्त्रविहितस्य तु विज्ञा
नस्य स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानाप्नोति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठंतीत्याद्यर्थवादोक्ताभ्युदयफलार्थत्वं वा
कारणाधिकारे निर्दिष्टं । आत्मानमुपासीतेति श्रुतिविहितस्य निर्गुणात्मतत्वज्ञानस्य तु स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं
ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्त्तत इत्यपुनरावृत्त्यात्मकं परमात्मप्राप्त्यवस्थाफलसंकीर्त्तनान्निःश्रेयसार्थत्वमिति तत्रै
वोक्तं । परमशब्दोऽनौपाधिकत्वपरः अनौपाधिकस्वात्मा ब्रह्मशब्दवाच्यः परमानंदोपभोगहेतुत्वाल्लोकशब्दवाच्यश्च
सन्नस्मातो ब्रह्मलोकमिति कर्मधारयेण विवक्षित इति सूचयितुमौपाधिकरूपपरित्यागेनासंसारिरूपनिजावस्थात्म

भा॰ द्वा॰ कत्वेन तत्प्राप्तेरक्षयत्वं च तत्त्वचयितुं शक्याति निर्दिष्टा ब्रह्मलोकप्राप्तिः परमात्मप्राप्तिशब्देन व्याख्याता । तत्प्राप्तौ बंधककर्म
१६२ भावात् मामाप्याः पुनरावृत्ते रंतु वादमात्रेण तत्पुनरावर्त्तत इति न तु ऽथ ब्रह्मलमेत इति वक्तुं तस्मा एवापुनराह सात्म
कत्तोक्ते तिम्याय सुधायां व्याख्यातं । अस्मा च ग्रंथादकर्त्तृमोक्तृत्वाद्यात्मकात्मसंसारिरूपात्मनस्तत्त्वज्ञानस्यानवच्छिन्नानं
दात्मकमोक्षप्राप्यकर्त्वमतीतेस्तादृशात्मज्ञानोत्तरं च कर्मानुष्ठानासंभवात् कथं ज्ञानोत्तरकर्मानुष्ठानस्य मोक्षोपयोग
वार्त्ता संगच्छते । न तु मोक्षे कथमानंदोपभोगः । न तावद्रूपसन्निमग्नत्वं तत्र प्रकाशात इति शक्यं वक्तुं । सुखोपभोगरूपश्चय
दि मोक्षः प्रकल्प्यते । स्वर्ग एव भवेदेषपर्यायेण तस्यापीच सः । न हि काम्यावलिं चिरदृष्टपि त्वेन गम्यते इति संवेधवार्त्तिके
निरामानाना पिच्छरूपसुखस्य प्रकाशान यापप्रकाशान इति शक्यं वक्तुं । संसारावस्थायामपि प्रकाशापत्तेः । श्रोभिरस्कृतेर
त्तुभवविरुद्धायोस्ता हस्समात्रत्वान्नत्तत्र सोभिभूत इति चेत् न प्रकाशमाने प्रकाशनिवारणात्मकाभिभवस्य तु र्निरूपत्वा राम
त्ता यत्तु केचिदाहुः । मुक्तो वात्स्येंद्रियनिवृत्तावपि मनसो वस्थितेः स्वरूपसुखं मानसप्रत्यक्षेणानुभवत्येवात्मा चतिष्ठत इ १६२

तीति।तत्तुच्छं शरीरं विनाशमानस्य प्रत्यक्षत्वात्।अमनोऽवागिति मनसोपि तदभावप्रतीतेः प्राणाद्यप्रसुप्तावपि मनोपि
धिकात्मनो मुक्तप्राप्यत्वसंकीर्तनेन मनोरूपोपाध्यवस्थितेतत्त्वतन्मनत्वं चेत्ति चेन्न।वायुविक्षिप्तदेशस्थितदीप
प्रभावत्सांसारिकदुःखसंवलितस्य स्वरूपस्य स्वप्रकाशस्य सतोप्यसत्वव्यवहारोपपत्तेः।निर्वाणप्रदेशस्थापिततत्प्रभा
वच्चमुक्तौ तत्स्वाभिव्यवहारोपपत्तेरिति।उक्तं चानिलं यत्रात्मचैतन्यमानं दृश्येष्वपि ते चयः।यच्चानित्यत्वाविभुत्वादिनेनात्मा
मेवास्तु च्यत इतीतिन्यायप्रसुप्तानुसारिणां यथा।।स्यात्मवादग्रंथेपि प्रसक्ताकुं देहव्यतिरिक्तस्याविनाश्यात्मनश्चोपनि
षदं ज्ञानमध्ययनविधिविहितार्थज्ञानवल्लिंगात्तथा लौकिकफलकलपं इत्याद्यनास्तिकानिराकारिष्णुरात्मास्तितां भाष्य
कृदत्र युक्त्या।।दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदांतनिषेवणेनेति वार्त्तिकोक्तेः।प्रदेशविशेषचिंतनाद्यात्मकेतिक
र्तव्यताविशिष्टोपासनानां चास्मुद्यार्थत्वं।शांडिल्यादीति कर्तव्यतोपेतोपासनानां काम्यनिषिद्धवर्जनसहितनित्यनैमि
त्तिकानुष्ठानसहितानां मुक्त्यर्थत्वं मुक्तिश्च भोगायतनभोगसाधनभोग्यात्मकत्रिविधबंधस्य सांतिको विलयः।न तु सु

भा॰द्वा॰ १६३ स्वप्रकाशः। अशरीरं वाव संतं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः प्रियस्पर्शस्यापि निषेधात्। विज्ञातारमरे केन विजानीया
दिति श्रुतेश्चात्मप्रकाशनिवारणाच्च। आनंदशान्तिश्रुतयो दुःखाभाव एवोपचारेण गमयितव्याः। इष्टदृष्टेर्विपरिलो
पोऽत्र विधीयत इति च प्रकाशाशक्तविलोपाभिप्रायेण। न च प्रियाप्रियस्पर्शविवचनं वैषयिकसुखनिषेधाभिप्रायं यतः श्रुतौ वि
163 शेषमानान्तरेण निर्णयः कर्तुमुचितः। बाधितं च स्वरूपसुखं नेदानीमहं किमपि सुखमनुभवामीति प्रत्ययेन सौषुप्तिके
न सुखानुभवेन च। बाधितं च तृप्तिग्रासितिक्षितिस्पृष्टिविजातीनां नियतचक्षुरादीन्द्रियजन्यनियतगंधादिविषयज्ञानात्मकां
नां मुक्तौ सत्त्वात्। वार्तिकेऽपि संबंधग्रंथे तस्मात्कर्मक्षयादेव हेतुत्वभावेन मुच्यते। न त्वभावात्मकं मुक्तौ मोक्ष इति तत्त्वकारणं। न च
क्रियापाकस्याश्रितेष्वाकफलमिष्यते। न ज्ञानात्मतत्वान्नाभोगात्सर्वक्रियाफल्ये। उक्तं च प्रचयापसत्वाद्देहो नोत्पद्यते पुनरिति
सोपपत्तिकाभावात्मकमोक्ष इति पादनादानंदशास्त्रिवचनमुपन्यासमात्रमिति। आस्मिन्नविमते उपासनाव्यापारस्तु तं देह एम॰ १६३
भिन्नात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य तस्मानंतरं कर्मसुप्रवृत्तिः संभवति। देहसंबंधोपाधिकेन ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानेन ब्राह्मणा

णत्वादिव्यपदेशभाज एववृत्तानां प्राधानेऽधिकारः। व्यवस्थापाद्यपूर्वाधिकरणाकारग्रंथेऽभिधानात्। उक्तत्वसाक्षात्कारानंतरं
च तादृशाभिमाननिवृत्तेरवश्यंभावात्। न च युक्तमेतन्मतं श्रौपनिषदस्य देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्यालिंगात्परलोकफलवि
हितकर्मांगत्वे तादृक्फलनिषिद्धकर्मांगत्वमपि प्रसंगेन। तादृशात्मज्ञानशून्यस्य तादृक्फले कर्मणि प्रवृत्तेरिव तादृक्फलानि
षिद्धानिवृत्तेरप्यसंभवात्। न चेष्टापत्तिः। अनात्मज्ञेन हतब्रह्महत्यादेर्वैकल्येन प्रत्यवायाजनकत्वप्रसंगात्। अत एवात्मज्ञा
नस्य क्रत्वर्थत्वप्रतिज्ञायां वार्त्तिकोपन्यस्तस्य तेन विना परलोकफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिनिर्वाहस्यासंभवादिति हेतोर्भाष्ये चसरेष्याकरणा
धिकरणोन्यायसुधायामुक्तं। उपकारकत्वमात्राभिप्रायः क्रत्वर्थशब्द इति। न च बंधनिवृत्तिमोक्षस्यापि साधुदुःखनिवृत्तत्वस्य पुरु
षार्थत्ववत्सुखनिवृत्तिवशेनापुरुषार्थत्वापत्तेः। अनिष्टनिवृत्तेर्लोके काम्यत्ववद्दिष्टानिवृत्तेर्द्वेष्यत्वस्यापि दर्शनात्। सुखाभिव्यक्त्य
र्थतया दुःखनिवृत्तेः कामनादर्शनेन स्वतः पुरुषार्थत्वाभावाच्चेति चेत् न। आत्मज्ञानरीत्याऽध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानस्यापि क्रत्वंगत्वेनांगता
पत्तेः। अध्ययनविहितप्रवृत्तेरिव निषिद्धनिवृत्तेरपूर्वसाधनत्वाभावेन नोगयादकत्वं। निषेध्यस्य सत्यपि पापापूर्वसाधनत्वे राग

भा. टी. तो यथा तस्यासंन्यादृशस्येव तस्यानिष्टहेतुत्वज्ञापनाज्ञानाकांक्षा न तरां तद्धेतुकत्वं विहितेषु गूक्ष्मबाधकाभावात्संभवत्सध्यय
१६४ नस्तिष्ठार्थज्ञानस्यागतत्वमिति। तर्हि तुल्यन्यायतयाऽन्यज्ञानस्यापि विहितकर्मांगत्वं स्वीक्रियतां। यथा च निषेधाध्ययननियमो नि
षेधेष्वनुपयुज्यमानोपि निमित्तनिश्चयद्वारा प्रायश्चित्तेषूपयुज्यते तथोक्तात्मज्ञाननियमो निषेधेष्वनुपयुक्तोपि प्रायश्चित्ता
164 धिकारहेतुभूतामनुतापहेतुकां निवृत्तिं संपादयन्प्रायश्चित्तेषूपयुज्यत इत्यभिप्रेत्य धार्मिके तेन विना निवृत्त्यसंभवात्कृत्वर्थ
त्वमित्युपन्यासः संगच्छते। दुःखैव स्वसंसारादिकसुखेपि विवेकिनां द्वेष्यत्वं दर्शनात्तं तन्निवृत्त्या मोक्षस्य पुरुषार्थत्वोपपत्तिः। अत ए
व सुखानुबंधमतेरप्यदुःखनिवृत्तेः कामनादर्शनात् दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वोपपत्तिः। यथाहुर्मिश्राः। सुखे दुःखोपभोगो हि सं
सार इति शब्द्यते। तयोरनुपभोगस्तु मोक्षं मोक्षविदो विदुः॥ श्रुतिरप्येवमेवाह भेदं संसारमोक्षयोः। नह वै सशरीरस्य प्रियाप्रियविहीं
नता। अशरीरं वाव संतं स्पृशतो न प्रियाप्रिये। आनंदात्मकमात्मानं ये वदंति स्वयंप्रभुं। तन्मतेपि च संसारान्मुक्तैरेतावतीमदे रम.
तिमिश्रानुसारिणां यथायः। द्वयोरपि च यथोक्तत्वज्ञानोत्तरं नित्यादिकर्मानुष्ठानं व्यर्थं ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते ज्ञ १६५

नेतिस्मृतेस्तत्त्वज्ञानेनैव सर्वदुरितनिवृत्तिसिद्धेरिति चेन्न। अप्रामाण्यशंकानास्कंदितत्वरूपात्तत्त्वज्ञानपरिपाकात्प्राक्कृष्या
पि धर्मस्यानिवृत्तस्य संभवेन कर्माधिकारोपपत्तेः। संवंधग्रंथवार्त्तिककारैर्ज्ञानाग्निरित्यादिस्मृतेरौपचारिकताभ्युपगमेन ज्ञा
नस्य कर्मनाशकत्वनिषेधाच्चाप्याहुः। यद्यप्यज्ञानजन्मत्वं कर्मणामवगम्यते। रागादिवत्तथाप्येषां न ज्ञानेन निराक्रि
या। कर्मक्षयो हि विज्ञानादिष्टो न तु निःशेषमाणकं। फलस्यास्य स्वाचारान्न राजपुत्रापराधवदिति। तस्माद्युक्तमुक्तं ज्ञानोत्त
रमनुष्ठेयानां कर्मणां ज्ञानस्याव्याप्यत्वमिति। किंच ज्ञानस्याव्याप्यत्वे प्राग्भवीयपूर्वार्जितकर्मणां ज्ञानेनप्रसंगत्वं वाच्यं न च त
त्संभवति। एकाधिकारिकयोरेव विहितयोरंगांगित्वसंभवात् कर्मणां च जीवनादिनिमित्तवदाधिकारिमात्रार्थत्वात्
कर्मणां मुक्तिज्ञानस्य मुमुक्षुमात्राधिकारिकत्वात्॥ विविदिषावाक्यं तु मोक्षार्थत्वं न विविदिषार्थत्वेन वा कर्मणां विधा
यकं तस्मात्समप्राधान्येनैव ज्ञानकर्मणोर्मुक्तिहेतुत्वं। यदि वा ज्ञानद्वारा कर्मणां मुक्तिहेतुत्वे सर्वथापि कर्मणां मुक्तिफ
लत्वात्कर्मविचारार्थस्य शास्त्रस्य संभवति मुक्त्यौपयवसानमित्याशयः। ननु नीत्यनुसार्पणानुध्यानुष्ठीयमानानां वेदोक्तस

भा॰ दी॰ मस्तकर्मणां परस्परसहितानां मुक्त्यर्थत्वेन विधानेऽप्यकार्थविधिः स्यात्। न हि समस्तकर्माणि केनापि कर्तुं शक्यन्ते।
१६५ अतो वेदोदितानीत्याद्युदाहृतशास्त्रेण मुक्त्यर्थत्वेन कर्मानुष्ठाने प्रमाणमित्यत आह न चेति। यथा हि यत्करोषि यदश्ना
सीति ये क्रिये स्वभावतः कर्तव्यतया प्राप्ते तयोरीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानं विधीयते न त्वपूर्वे क्रिये विधीयेते तथैव
165 होमदानतपांस्यपि यान्येव यस्य पूर्वं स्ववर्णाश्रमानुसारेण कर्तव्यतया प्राप्तानि तत्तच्छास्त्रेभ्यस्तान्येव तादृशबु
द्ध्या कर्तव्यतया विधीयन्ते न त्वपूर्वाणि कर्माणि। यच्छब्दोपबंधानुपपत्त्यापातात्। यथाश्रमं सक्रकाम इति शास्त्रा
नराश्चानश्चैवमुक्तीर्थ्यायाश्रितोपासनानामिव शास्त्रकर्तव्यताकर्माश्रितापात्तादृशबुद्धेरेव मुक्तिफलत्वेन विधिरस्तु
न कर्मणामिति वाच्यं। तथा सत्यश्रय जेऽप्यत्सेऽप्यः फलान्तराण्यमापत्तेः। तत्र च शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैरिति
वाक्यशेषानुपपत्तेः। न चैवं स्वभावप्राप्तस्य गमनादेरपि सम्भगवदर्पणाङ्गीकारे निषिद्धस्यापि देवान्तरपूजनादेरप एम॰
त्तिः। देवतानां गुरूणां च मातापित्रोस्तथैव च। शापदेयं प्रयत्नेन नापराधं चोदितं क्वचिदिति माधवोदाहृतानिरोधवच १६५

नात्। अपुण्यशब्दस्य धर्मशब्दपर्यायत्वात्। अर्पणशब्दस्य दानवाचितायाः प्रसिद्धत्वात्। अनुस्मृतिशब्देन यदि ता
न विशेषस्तन्मूलकं वचो या विवक्ष्यते उभयथापि न तस्य प्रामाण्यं संभवति। अनधिगतार्थगन्तृताया अभावात्। पौरुषे
यवाक्यस्यापि धर्मप्रामाण्यं संभवे वेदापौरुषेयत्वसमर्थनस्य वैयर्थ्यापाताच्च। अथ स्वतन्त्रप्रामाण्यसिद्ध्येनतत्क्वान्तं स्मृ
तीनां तु प्रमाणं तन्मूलत्वेन पराधीनप्रामाण्यं मूलं इति चेत्। न। प्रत्यक्षसूत्रे निरस्तधर्मप्रामाण्यानां प्रत्यक्षादिलौकि
कप्रमाणानां मूलत्वासंभवात्। श्रुतिरपि मूलत्वेनोच्यमाना नित्यानुमेया वा स्यात्। उत्सन्ना वा। इदानींतनप्रत्यक्षा वा
। नाद्यः। अन्धपरंपराप्रसंगात्॥ द्वितीयेऽपि स्मार्त्तधर्मनिबंधनरूपायाः कस्याश्चिच्छाखाया एव तावन्नोत्सादो वक्तुं शक्यः
। प्रतिवेदं शाखानां नियतसंख्यत्वात्। नापि नानाशाखाविप्रकीर्णस्मृतिमूलभूताः श्रुतय उत्सन्ना इति शक्यं कल्पयितुं।
असंतानावहिताध्येतृकासु मात्रामात्रस्याप्युच्छेदासंभवात्। न तृतीयः। अनुपलब्ध्याबाधितत्वात्। शाखान्तरीयत्वेन परप्रत्य
क्षायामप्युपलंभकाभावेन पाठानुपलब्धिः संभवत्येवेति चेत्। प्रमाणसिद्धस्यानुपलंभे वक्तुमुचितमेवमेवं। न च स्वयं

भा॰द्वा॰ १६६ 166

प्रत्यक्षतयाऽनुपलभ्यमानायाऽअपि परप्रत्यक्षायाः स्मृतिमूलश्रुतेः सत्वे प्रमाणमस्ति। न तावदनुमानं पौरुषेय
वचसो वेदमूलकस्यापि लोके व्याकरणे च दर्शनेन वेदमूलकत्वाविनाभावाभावात्। न च धर्मशास्त्रप्रवर्त्तकत्वे
न परिगणितमन्वादिवाक्यस्य वेदमूलकत्वाविनाभावः। विरोधाधिकरणे भाष्योक्तन्यायेन श्रुतिविरुद्धस्मृति
वसुकृत्व्यभिचारप्रतीतेः। वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेत्या
दिषु स्मृतिपक्रमगतवचःस्वेव व्यभिचाराच्चानन्तरेषां वेदमूलत्वसंभवः। चोदनासूत्रादौ स्मृतिपादे चमुसादिन्याय
मूलत्वात्। एतेन प्रामाण्यानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरेव वेदमूलत्वे प्रमाणमिति निरस्तं। श्रुतिविरुद्धस्मृतिषूदाहृत
स्मृतिवच्चस्मृतित्वहेतुना सर्वस्मृतीनां वेदमूलत्वाभावनिश्चये धर्मे प्रामाण्यस्यैवाबाधात्। न च वेदमूलकत्वाभावेन
शाक्यादिस्मृतीनां धर्मे प्रामाण्यासंभवे युक्तस्मृतिवदर्थान्तरेऽपि प्रामाण्यं वक्तुं शक्यं। अर्थान्तरस्याप्रतीतेः। न हि वेदो
ऽखिलइत्यादेर्न्यायानभिज्ञप्रतिभायसिद्धमप्यर्थमनधिगतं बोधयतो वचनस्य प्रामाण्यमप्रतिहतमिति चेन्न। उ

राम॰ १६६

क्तस्य स्वार्थस्य स्मार्यमाणोऽपि निरूपणानर्हत्वात्। तथा हि। नाखिलवेदस्य धर्ममूलत्वं शक्यं वक्तुं श्येनादिवाक्यानां नि-
षेधवचसां च तदसंभवात्। न च तद्विदामित्यनेनोक्तं स्मृतिकर्तॄणां स्मृतिमूलवेदवित्त्वं संभवति। अथर्वणो वेदशा-
तानां मूलभूतवेदेनैव सर्वेषां धर्मप्रतीतिसंभवेन स्मृतिप्रणयनेऽप्युपयोगात्। न च तद्विदामित्यनेनातद्वित्स्मृ-
तेर्धर्ममूलत्वाभावः शक्यो बोधयितुं। चतुर्दशविद्यास्थानसंवादिन्याः सत्यवदनादिगोचराया अतद्विद्वात्स्मृतेरपि धर्मे
प्रामाण्योपपत्तेः। न च चतुर्दशविद्यास्थानानामेव धर्मे प्रामाण्यनियमनादन्यस्मृतेः प्रामाण्यमनभिगतयथार्थबो-
धकेषु च स्मृतिप्रामाण्याभावस्य दुर्निरूपत्वात्। प्रवर्तनाविषयत्वेन तद्बोधितसत्यवदनस्य श्रेयःसाधनत्वाभावान्न यथा-
र्थबोधकत्वमस्येति चेत्। न सत्यवदनं श्रेयःसाधनमित्येवास्य वचसोऽर्थः। ननु त्वद्बोधितं तन्न साधनमिति। न च सत्यव-
दनं न श्रेयःसाधनं येनायथार्थत्वं स्यात्। तथापि स्वबोधितसत्यवदनात्मकस्वार्थैकदेशस्यादप्रामाण्यमिति चेन्न। वाक्य-
स्यास्यानुष्ठापितसत्यवदनात्मकैकदेशोऽमन्वादिस्मृतिप्रामाण्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्। न च शीलस्य पृथगुपन्यासः सं

गच्छते। न नावज्ञाद्विष्टां च स्मृतिशीले इत्यत्र हरदत्तेन शीलपदस्याचारतया व्याख्यानादिहापि शीलपदमाचारपर
मिति शंक्यं। आचारस्यैव स्मृतामूलतामित्यनेन नयोनरुक्त्या तेन च शीलं रागद्वेषपरिहारं तत्र च न ज्ञापकत्वेनाधर्ममूलत्वं किं
तु निर्वर्तकत्वेनेत्यस्यार्थ इति गोविंदराजोक्तं साधु एकस्य धर्ममूलशब्दस्य वेदादिविषये शीलविषये च भिंनार्थबोधक
त्वायोगात्। मनोजयविधायकमिवचःपोनरुक्त्यात्स्वा। एतेन ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तिता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयुताम्
दुताऽपारुष्यं मैत्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति हारीतोपदिष्टमिह शीलपदा
र्थ इति कुल्लूकभट्टोक्तं निरस्तं। अस्यापि धर्मनिर्वर्तकत्वोपदेशो पूर्वोक्तदोषानपायात्। अनुवेदविदां बहूनां चित्तप्रसादः शी
लं धर्मप्रमाणं स्मृतेर्दुर्बलमाचारात्स्वपरवलं निर्निर्बंधनत्वान्मिथ्याप्रसिद्धिमूलत्वेन नाशंकात्वाच्च। आत्मतुष्टिस्तु वेद
विदः एकस्य चित्तप्रसादः उक्तमानान्तरेभ्यो दुर्बल इति सर्वज्ञनारायणीयं व्याख्यानं तदप्युक्तम्। एकपुरुषीयप्रसादस्य प्रामा
ण्योक्तौ कैमुतिकन्यायेन बहुपुरुषीयप्रसादस्य प्रामाण्यसिद्ध्या शीलोपन्यासस्य वैयर्थ्यापत्तेः। प्रसादे तत्त्वान्यविषय आ

क्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणतात्मरूपो मनोधर्मः समाधिः शीलमुच्यते। शीलं समाधाविति धातुपाठात्। स्मृ-
तिशीले इति द्वंद्वेन चोक्तः शीलस्यापेक्षा स्मृतिधर्मे प्रमाणमिति कथ्यते तेन वेदार्थविदामप्युक्तसमाधिशून्यानां स्मृतिर्न
प्रमाणमिति मेधातिथिव्याख्या स्वीकार्येति मैवं यदि स्वस्माभिः स्मृतिकर्तॄणां मन्वादीनां मध्ये केसमाधिशून्याः केचन
इदन्ते इति विवेकः कर्तुं शक्येत तत्र दोक्त समाधिशून्या वेदवित्स्मृत्यनादरप्रसिद्ध्ये फलवानेवायमुपदेशोऽस्मान्प्रतिस्यात्। नच
चिरातीतेषु मन्वादिषु विशेषविवेकः शक्योऽस्माभिरिति वैयर्थ्यापत्तेः। आचारश्चैव साधूनामित्यस्यापि किमिदं रूपसर्वाचारस्य धा-
रणत्वं स्वीकारेणाभिहितः उत स्मृतिवत्प्रत्येकमूलकृतित्स्य न पानायः। विशेषरूपेण च मूलकृतिशून्यतया निर्णीतिस्या-
पि सदाचारस्यानुसरणीयत्वापत्तेः। न द्वितीयः प्रतिदेशं प्रतिकुलमनंतावारेषु स्मृतीनां संभावनाऽयोगात्। आत्मनस्तुष्टिरपि धर्म-
मूलत्वं कारकहेतुत्वेन वा स्यात् ज्ञापकहेतुत्वेन वा। आद्ये पिनकुलदंशेनौषधेर्विषनिर्हरणशक्तिवच्छिद्रात्मनस्तुष्ट्यास्य विषया-
णां श्रेयःसाधनशक्तिजननाद्धर्मत्वप्रतिकारकत्वं स्यात्। यद्वा सिद्धश्रेयःसाधनशक्तिके धर्मेऽधिकासंपादनेन साक्षाद्भवते

मा दा॰ नवाकारकत्वं स्यात्। सर्वथापि वेदार्थस्य ज्ञापकहेतुत्वं तावद्वेदो धर्ममूलशब्दस्यानन्वयापत्तिः। अथ संदिग्धार्थनिराश्रिय
१६८ कत्वेन ज्ञापकहेतुत्वमेवास्तु। तथा च श्रुतिः यद्वै किंचनानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद्भवतीति कविवचश्च सतां हि संदेह
पदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयइति। मेवंचात्मतुष्टेरनियतविषयत्वेन धर्माधर्मयोरव्यवस्थापत्तेः। अ
168 थ वैकल्पिकानां मध्ये यत्रात्मतुष्टिस्तस्यैव श्रेयःसाधनत्वनिर्णयं कुर्वतीमवतु धर्ममूलं। तथा च स्वस्य च प्रियमात्म
न इति याज्ञवल्क्यस्मृतेरनत्समानार्थाया व्याख्यानं कृतं विज्ञानेश्वरेणानुष्ठितं चेहापि मेधातिथिना। आह च गदाधव्या
सः। वैकल्पिके आत्मनस्तुष्टिः प्रमाणमिति। तच्च नावैकल्पिकानामन्यतरस्यात्मतुष्ट्यैव धार्यत्वाद्यालोकदृष्टत्वेनोप
न्यासवैयर्थ्यात्। दृष्टो ह्यर्थिनस्तत्तदाराणामणीनामन्यतरे स्वतुष्ट्यैव प्रवृत्तिनियमः। एतेन श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्व
स्य च प्रियमात्मनः सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतमिति याज्ञवल्क्यस्मृतेर्थस्मावमरेयदपरार्केणोक्तं। प्रि
यं मनस्तुष्टिः यत्कर्मद्रव्यसुध्यादिमनस्तुष्टिपरिच्छिन्नं तया विधीयते यथास्मिन्कर्मण्युपक्रान्ते मनसः स्यादलाघवं तास्मि

त्तावन्न कुर्याद्यावत्तुष्टिकरमेवेदिति तस्य निश्चये मनस्तुष्टिर्मूलं। अनेन साधयामीति मनःकर्मणि संकल्पः तज्जः का
मः धर्मचिकीर्षा सापि धर्मनिश्चये मूलं पदद्वयेनं अत्रोपनमे दृष्टा दधीत श्राद्धं व्रतिः त्वचि श्वेवे सा दाविति तदापि निरस्ता
यपारीसामनस्तुष्टिसंकल्पजकामयो धर्ममूलत्वमिह विवक्षितं ततपारीसो दाहृतशास्त्रिस्वकविधिभिरेव धर्ममूलत्व
याजयोः स्तिःद्वावस्योपदेशस्यैवैयर्थ्यात्। अतः स्मृतिप्रक्रमगतवाक्यानामप्रामाण्येन दृष्टांतेन दृष्टं स्मृतीनामप्रा
माण्यं। अथ यत्किंच मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुत्यैव मनुस्मृतेः प्रामाण्यकथनात् प्रामाण्यशंकेति चेत्तन्न। सोमारौद्रा
यागप्रकरणपठितस्य मानवी ऋचो धाय्ये कुर्यादित्यस्य विधेः समीपाम्नातस्य यद्वै किंचेत्यस्य स्तुतिपरत्वेन स्वार्थना
स्पर्शाभावात्। वदत्यर्थोच्चारणकर्मणः शब्दस्य दृष्टार्थवक्तृपरत्वादिद्वारा दोषनिवर्तकत्वेन प्रामाण्यस्याप्युपपत्तेश्च
वदत्यग्निमन्त्रणो दिशब्दवन्मनुशब्दस्य श्रुतिसामान्यमात्रत्वेन पुंविशेषपरत्वासिद्धेश्च। एतेन स होवाच व्यासः पाराश
र्यइति श्रुतेरपराशरपुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्मृत्तत्वादचेत्समहिमापराशरइतिमाभवोक्तपरास्तं अतः कथं व्यासव

भा दी० १६९ 169

णीनेति हासांतर्गतस्य पकरोषीत्यादेः प्रामाण्यमतत्त्राहुस्त्रस्ता श्चेति। चोपपद्यपीस्त्वर्यो पौरुषेयत्वाम्नायगमार्थः। यद्यप्य
स्याः पौरुषेयत्वं तथाप्यष्टकादिस्मृतिवत्संभवत्स्येव प्रामाण्यमिति दृष्टान्तमात्रेण स्मृतिप्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते। नता
वेदैदेव धर्ममूलमिति वृद्धानां धर्मत्वेन स्मरणं तादृशानां पारंपर्येण तथा स्वीकरणं चाष्टकादिषु वेदमूलत्वं विना
संभवति। उक्तं न नित्यानुमेयवेदमूलत्वाद्भवेः। पिशाका तएवं नानाथा तो विप्रकीर्णप्रस्पष्टवेदवचोमूलत्वं नि
रूपयितुं। स्मृतिमूलविज्ञानात्मककार्यलिंगकात्कारणसामान्यानुमानाल्लाघवतत्क हेतुकपरिशेषसहकृतात्सिद्ध
स्य मूलभूतता दृशावदस्यानुपलंभेन निरासायोगात्। न हि भ्रमविप्रलंभौ शक्यानुमानौ चिरमनेकपुरुषभ्रमा
नुवृत्तिकल्पनायां गौरवातिशयात्। न च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधोऽन्यायमूलता वा। अष्टकादिस्मृतिषु तस्मिन् येनोक्तानुमान
बाधोऽर्थान्तरतावा सम्भावितास्यात्। उक्तं न श्रुतिमूलकत्वे विप्रकृते स्तुत्सादस्य च कल्पनायां गौरवात्। नित्यानुमेय
श्रुतिमूलत्वेपि तत्र तत्स्तु रूपीयश्रुत्यनुमानलिंगभूतानां श्रुतिकल्पनागौरवात्परिदिपरं स्मृतिकर्त्रा[illegible]तेवेनतेषामु राम० १६९

त्संनाः पाठप्रयोगादनुमीयं तद्वत्सकेष्वतिव्याप्तोञ्ञा च हरद्वत्तेन स्मृतीनामुक्तेन वेदमूलत्वं स्वीक्रियते तथा निरुक्तं म
न्त्रार्थवादानुमेयश्रुतिमूलकानां कासांचित्स्मृत्यादिस्मृतीनां दर्शनादाकरेऽपि कल्पसूत्राधिकरणोस्मृतीनामौत्सर्गिकत
यामूलस्मृतिमूलकत्वनिरूपणाच्चार्थदृष्टानि सानुमेयश्रुतिमूलकत्वमंगीक्रीयते। स्वीक्रीयतामनियमेन तत्रान त्वीह
श्रुतिमूलत्वमेवेति नियमः शक्यनिर्वचनः प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथेत्यादीनां प्रत्यक्षश्रुतिमूलाना
मपि स्मृतीनां भूयसीनामुपलंभात् [illegible] अत एवमप्यापमूलकत्वे
न निर्णीतस्मृतिदृष्टांतेन स्मृतित्वाद्वेदमूलत्वानुमानं निरस्तं। यत्तु वेदोऽखिलइत्यादेर्नवेदमूलत्वमिति। तत्र पुराणन्या
यमीमांसेत्यादिवदस्यापि वचनस्यैतावत्स्वेव धर्ममूलानीति नियमपरत्वात्। नियमस्य चालौकिकत्वेन वेदमूलत्वावश्यं
भावात्। न चैतद्बाधकार्थस्यन्यायतः सिद्धो नियमपरत्वमस्यास्तु दुर्निरूपत्वं न्यायेनेति वाच्यं। तथाहि धर्ममूलत्वाद्वेदस्मृत्या
वदिहस्ताक्षात्सारूप्येणवाधर्मप्रतिकारके हेतुमेव चदति। पारूप्येणचतत्वं संभवति ज्ञापकाज्ञापकयोः। न च ज्ञापक

मा.टी. स्यंदियादेरिव कथं कारकत्वमिति शंक्या। अथवा यागादेरिव ज्ञापकानामपि केषांचिद्धर्मं प्रति नियमविधिना तादर्थ्या
१७० वगमात्। तावमाच प्रकृतहेतुना निर्वाहात्। एवं नाखिलवेदस्य धर्ममूलत्वासंभवः। धर्मबोधपत्नामपि श्येनादिवा
क्यानां निषेधानां च पापायणवह्नयज्ञादिनिर्वर्त्तनद्वारा धर्मं प्रति कारकत्वात्। प्रायश्चित्तविध्यपेक्षितनिमित्तसमर्पक
170 त्वेन विद्धद्वाक्यवत्स्वरूपस्याधर्मप्रमोपयोगाच्च। असंभवति च नानाशाखाविप्रकीर्णमूलकस्मृतिविदामपि मन्वादीनां ता
दृशाक्षरस्येव गणाशक्तत्वेन निर्णीतप्रकृष्टेष्वनुकंपया स्मृतिप्रणयनप्रवृत्तिः। तात्विकश्रेयःसाधनत्वबोधिकायाश्च
पि वाल्यस्मृतेस्तादृशबोधद्वारा धर्मं प्रत्यकारकत्वाद्धर्मात एवोक्तविधधर्ममूलत्वाभावोऽपि बोधयितुं धर्ममूलताद्वस्य ज्ञा
पकात्तापकसाधारणाकारकहेतुपरत्वादेव चरमाद्धैपप्रहाणात्मनो ब्रह्मत्रापनायात्मनो वा शीलस्य निर्वर्त्तकतया धर्ममू
लत्वमिति व्याख्यासंभवः। न च मनोजयविधायिवचसा पौनरुक्त्यं तेन रागद्वेषप्रहाणस्य सर्वधर्ममूलताया अप्रसिद्धेन च राम
वेदविदां बहूनां चित्तप्रसादः शीलमिति व्याख्यायां केषुचित्कन्यायेन शीलोपन्यासे वैयर्थ्यादिहात्मपदात्तत्स्य च प्रियमा १७०

स्मन इत्सत्र त्वपदार्थैकपुरुषप्रसादस्पस्य धित्तप्रसादत्वेनैव प्रामाण्यावगतौ पुरुषांतरीयप्रसादस्य प्रामाण्यमि
ऽः। नापि शीलं समाधिरिति मेधातिथिव्याख्यायां तदापत्तेः। इदानींतनवेदार्थविदां मध्ये प्रोक्तविधसमाधियु
क्तत्वस्मृतिः प्रमाणमन्यस्मृतित्वप्रमाणमिति विवेकप्रयोजनत्वात्। न चाचारश्चैव साधूनामित्येवंरूपापाए
वस्त्वीचारस्साधारणाश्च तेऽगीकारेणाचारप्रामाण्ये विशेषरूपविषयमूलश्रुतिस्मृत्याचारस्यानुसरणीयत्वापत्तेः। लो
भादिदृष्टमूलत्वनिर्णयाभावेश्च तिमूलत्वाभावनिर्णयासंभवात् लोभादिमूलत्वनिर्णय एवासाधाचारत्वस्यैवाभावात्।
वेदविदां धर्मबुध्याचरणस्यैव साधाचारत्वेन विवक्षितत्वात्। केषुचिदाचारेषु प्रातिस्विकमूलश्रुतिदर्शनासंदंनैवस्व
श्लाघीयते। नन्वेवमनंताचारप्रामाण्यनिर्वाहायानंतश्रुतिकल्पनापत्तिरिति चेन्न अनंतचरणाध्वार्शाखाम्नातानां
मंत्रार्थवादानुमितानां वा मूलत्वेन स्वीक्रीयमाणानामानंत्यसंभवस्यैवेतिकानुपपत्तिः। न च केषुचिदाचारेषु वि
शेषतो मूलश्रुतिदर्शनेपि सर्वत्र तादृशश्रुतिमूलत्वमेकेस्वधारणासंभवः। आत्मनेष्टेर्न कुलदंपावनश्रेयस्साधन

भा ट्टी.
१७१

शान्तिं प्रति कारकहेतुतया मेधातिथिनोक्तत्वाद्वार्त्तिककारेणाचाराधिकरणेन तस्यात्तद्दृष्टान्तेनाचाराणां च तत्प्रामाण्योपपाद-
नात्स्वं मध्यकं तत्कल्पजः काम इत्यत्र विज्ञानेश्वरेण शास्त्रावबोधितस्यापि शास्त्राविरुद्धस्य भोजनव्यतिरेके राजलंघनयात-
व्यमिति संकल्पजकामस्य धर्ममूलत्वाभिधानाद्विशेषरूपेण श्रेयःसाधनतावबोधकस्याभावे विशिष्टात्मनुष्ठाचा-
रान्यतरविषयत्वेन यत्किंचिदनुष्ठीयते तादृशसंकल्पजकामेन वा श्रेयःसाधनतां नित्यापि प्रहाणिसंभवात्। इदानी-
मपीदृशाकुलधर्मप्रवृत्तफलंभात्। न चात्रस्य धर्ममूलपालस्य कारकहेतुप्रतिपादकत्वासंभवद्रूपयोदितं।
न च शिष्टात्मनुष्ठेः संदिग्धार्थनिर्णायकत्वेऽव्यवस्थापत्तिः। वेदविद्विशिष्टपुंविशेषात्तदनुष्ठेयधर्मविषयत्वनियमसं-
भवात्। अत एवाहुः। यथा रुमायां लवणाकरे वा मेरौ यथा चोज्ज्वलहेममयभूमौ यज्जायते तन्मयमेव तत्स्यात्तथा भवेद्वे-
दविदात्मनुष्ठितिः। न च वैकल्पिकान्यतरावधारणहेतुत्वेनात्मतुष्टिप्रामाण्योपन्यासवैयर्थ्यं पर तुष्ट्याप्यवधार-
णाप्रामाण्ये सात्त्विकात्मतुष्टेरवधारणोपायत्वनियमसंभवात्। नापि श्रुतिः स्मृतिरित्यादेरपरार्कव्याख्यायामनुपदेशा

राम
१७१

वेद्यमर्थ्यं। सिद्धधर्मस्य मूलत्वानामपि पूर्वं स्मार्त्तस्य दुर्बलमिति वलावलत्वापत्तावपन्यासः संभवात्। अत इति स्मृत्या सोक्तविरोधे
स्मृत्यसापेक्षत्वाभ्यामेव वलावलं दृष्टं स्मृतिसदाचारयोः विरोधे स्मृतिनिबन्धनत्वानिबन्धनत्वाभ्यां विशिष्टत्वस्य पुंगतत्वाभ्यां
वा तुल्यप्रत्युपस्थितेर्मनस्तुष्टिपरिच्छिन्नतया विधावविधौ यदि कश्चित्सदाचारेणात्तदिप्सत्वापरिच्छेदः प्राप्यते तदा तेनैव मनः
संतोषव्यं न तु स्वमनस्तुष्ट्यपेक्षया परिच्छेदः कार्यः। सदाचारसिद्धेऽपन्यायाः श्रुतिमूलत्वस्यानुमानिकत्वात्। श्रुतिवि
रुद्धत्वेन संभावितात्मा अपि मनस्तुष्टेः प्रामाण्यायोगादिति ज्ञापयितुं सदाचारानन्तरं स्वस्य च प्रियमात्मन इत्युक्तम्। स्वस्य
प्रियदेवेनं श्रद्धोपनमेदिति शास्त्रे श्रद्धामूलकमनःसंकल्पजकाम एव तोऽप्य विहितं तु न श्रद्धाधानेयदि न मनस्तुष्टि
तदा नियतेव संतापतो हन्तिकादिनक्षत्रे चाधानं कार्यं न तु कालान्तरे सकृद्धर्मांगत्वेन मनस्तुष्टिविधिपरत्वेनापि मेधा
तिथिनाऽत्मनस्तुष्टिरेव चेति वो व्याख्यानात् मनस्तुष्टिमन्तरेणाकर्मचेष्टा ण्यादितिज्ञापयितुं स्वस्य च प्रियमात्मन इत्यस
न्तरं सम्यक्संकल्पजः इत्यस्य कं। एवं चतुर्विधकर्मवाक्यप्रामाण्ये निरुक्ते पूर्वोक्तविधयोपपन्नं स्यात्। तथा प्रामाण्यमपेक्ष्य सं
भवत्येव यद्वेदे किंचेतिस्पष्टो वाचेति च लिंगां। वदन्तेः शाब्दकर्मकत्वं च दर्शकर्मकत्वस्यापि वहुलमुपलब्धेः। रूच्याप्रासिद्धा

भा॰ टी॰ १७२

र्थघ्नति पदकत्वेन मन्वादिस्मृत्योपपन्नावघ्नाप्तिरुद्योगाश्रयणोनार्थान्तरकल्पनानुपपत्तेश्चाघ्नति सर्गसमाननाम्नां पू
साजन्माश्रयतोनाप्याकरेवेदनित्यत्वेनोयथादनाद्या एवं चयदाप्नुण्यविशेषलब्धज्ञानातिशयमन्वादिवचः प्रामा
ण्यं सिद्धं तदा वादरायणोक्तन्यायानुगृहीतश्रुत्याद्यनेकमानसिद्धस्वाभाविकसार्वज्ञस्य चतुर्वेदनिःश्वसितस्य भद
पादोः स्मृतिपादे सर्वलोकप्रमाणत्वेन कीर्तितस्य श्रीवासुदेवस्य वचसि पक्षरोधस्यादावितिहासांतर्गते पिकाप्रामा
णपकथेसाशयेनाहेत्यन्यत्रविस्तरइति॥ दध्नोनन्विहमंथनेन सकलं नेयं दिने किं त्वयाद्यैयमेनवनीतमंबगिरामिस्याव
र्णियं स्याहरेः॥ गोप्यासंघरिंजं सरिस्य थकरैर्नैजे गर्विता सादरं दृष्ट्वा सप्रहंसं सदा वसंतुमांसि तेनयशोदाशिशुः॥१॥ ॥इ
इति श्रीमच्छालितगुरासीम निःसीम निखिलविद्याविद्योतमान श्रीमहापदेव सूरिवरसूनोरनंतदेवस्य कृतौ न्यायप्र
काशटीकायां मांहालंकारागमायां द्वितीयः परिच्छेदः॥ समाप्तोयं ग्रंथः॥ ॥शुभं भवतु ॥ संवत् १८५६ श्राव
णमासे कृष्णपक्षे एकादस्यां भौमवासरे ॥

राम॰ १७२